

Επιτόπιες έρευνες στη Θεσσαλία. Παρατηρήσεις σε ζητήματα του λαϊκού πολιτισμού

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η Θεσσαλία, στο κέντρο της Ελλάδας, σταυροδρόμι κυριολεκτικά πληθυσμών και πολιτισμών από την αρχή του μύθου, αποτελεί για τον λαογράφο-εθνολόγο μια πρόκληση. Κι αυτό, επειδή, κυρίως ο παραγωγικός πεδινός χώρος συγκέντρωνε το ενδιαφέρον ποικίλων πληθυσμιακών ομάδων, μόνιμα εγκατεστημένων ή μεταβατικών. Οι μετακινήσεις των ποιμενικών πληθυσμών από τα θρεινά στανότοπια στα πεδινά χειμαδιά, αλλά και των ποικίλων επαγγελματικών ομάδων, που αναζητούσαν εργασία από διάφορα σημεία της Ελλάδας, κυρίως, και των Βαλκανίων και εγκαταστάθηκαν μόνιμα μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881), οι εγκαταστάσεις των προσφύγων πριν και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, δημιουργούν ένα πραγματικά ενδιαφέρον πληθυσμιακό μωσαϊκό. Η οποιαδήποτε κοινωνική έρευνα επομένως σε μια τέτοια περιοχή, για να δώσει αξιόπιστα αποτελέσματα, απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Στόχος του παρόντος πονήματος είναι η παρουσίαση ορισμένων πτυχών του λαϊκού πολιτισμού της Θεσσαλίας μεταξύ των οποίων και η ενσωμάτωση πληθυσμών από διαφορετικά σημεία του ελληνικού χώρου με στοιχεία που προέκυψαν από επιτόπια έρευνα, εντεταλμένη από το Κέντρο Λαογραφίας, και συχνή προσωπική επιστροφή στο ερευνητικό πεδίο¹.

Λέξεις κλειδιά: επιτόπια έρευνα, Θεσσαλία, μετανάστευση, Πελοποννήσιοι, ελονοσία, φίδι, Όθρυς, Κάρλα, Κανάλια, Συκούριο

1. Τόπος καταγωγής μου η Θεσσαλία είχε κινήσει το προσωπικό μου ενδιαφέρον ήδη από τα φοιτητικά μου χρόνια. Ως τριτοετής φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής ασχολήθηκα με τη συστηματική συγκέντρωση και καταγραφή πλούσιου γλωσσικού και λαογραφικού υλικού από την ιδιαίτερη πατρίδα μου Τσαγκαράδα Πηλίου στο πλαίσιο του μαθήματος της

Η Θεσσαλία, σταυροδρόμι πολιτισμών, όπως η έρευνα, παλαιότερη και πρόσφατη αποδεικνύει, είναι μια περιοχή στην οποία η επιτομία έρευνα για να έχει αξιόπιστα αποτελέσματα απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Κι αυτό επειδή κυρίως οι πεδινόι οικισμοί αποτελούσαν χώρους συγκέντρωσης διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων. Οι μετακινήσεις των ποιμενικών πληθυσμών από τα ορεινά στανοτόπια στα πεδινά χειμαδιά, των ποικίλων επαγγελματικών ομάδων που αναζητούσαν εργασία και εγκαταστάθηκαν μόνιμα μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881), οι εγκαταστάσεις των προσφύγων πριν και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, δημιουργούν ένα πληθυσμιακό μωσαϊκό. Αυτό ωστόσο είναι και το ενδιαφέρον της έρευνας του χώρου, που συνδυάζει πολλούς επιμέρους τοπικούς πολιτισμούς.

Προκειμένου να τοποθετήσουμε το υλικό που συγκεντρώσαμε κατά τη διάρκεια των επιτοπίων ερευνών μας σε όλους τους νομούς της Θεσσαλίας, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία του παραδοσιακού πολιτισμού, κυρίως από την δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας μέχρι τα μέσα του

Λαογραφίας. Την ογκώδη συλλογή, την οποία συγκρότησα, υπέβαλα στον τακτικό ετήσιο διαγωνισμό της Γλωσσικής Εταιρείας Αθηνών και απέσπασα το Α' βραβείο. Τα χρόνια που ακολούθησαν και έως σήμερα έχω διαρκή ενεργή συμμετοχή στα επιστημονικά και πολιτιστικά συλλογικά όργανα των Θεσσαλών της Αθήνας ως μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών (του αρχαιότερου επιστημονικού εθνοτοπικού σωματείου στην Αθήνα, ιδρύθηκε το 1929) από το 1972, στη συνέχεια γεν. γραμματέας και σήμερα πρόεδρος της. Μέλος της μόνιμου τριμελούς Διοικούσας Επιτροπής του Δημοτικού Μουσείου Μηλεών Πηλίου, ως εκπρόσωπος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας από το 1989 μέχρι την κατάργησή της το 2010 με την ένταξη του Μουσείου στον Δήμο Μηλεών. Από τον Ιούνιο του 1990 μέχρι τον Νοέμβριο του 1993 διετέλεσα τακτικό μέλος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, υπεύθυνη για τα Παιδαγωγικά του Τμήματα, μέλος του Δ.Σ. του Καλλιτεχνικού Οργανισμού του Δήμου Βόλου και πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής του Λαογραφικού Κέντρου «Κίτσος Μακρής». Κατά τη διάρκεια της θητείας μου συνέβαλα ουσιαστικά στην διδασκαλία του μαθήματος της Λαογραφίας στα Παιδαγωγικά Τμήματα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας καθώς και στην ίδρυση του «Τμήματος Αρχαιολογίας - Ιστορίας - Λαογραφίας», του οποίου συνέταξα την ιδρυτική Εισήγηση προς το Υπουργείο Παιδείας, το οποίο τελικώς λειτούργησε ως Τμήμα «Αρχαιολογίας - Ιστορίας - Κοινωνικής Ανθρωπολογίας». Ιδρυτικό μέλος και μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης «Φερών - Βελεστίνο - Ρήγα». Από το 1991 είμαι ιδρυτικό μέλος του επιστημονικού φορέα «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας» στο Βελεστίνο, (βλ. εφημ. «Η Φωνή του Βελεστίνο», αρ. φύλλ. 21, 22, 25, 27, 44, 47, 52 και Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η πολιτιστική και οικονομική δυναμική του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο. Η χαμένη ευκαιρία δημιουργίας ενός μοναδικού οικομυσείου», *Υτέρεια*, τ. 6, 2014, σ. 587-603).

εικοστού αιώνα, όταν σταθεροποιείται η εικόνα του πληθυσμού με την μόνιμη εγκατάσταση στον θεσσαλικό χώρο και των τελευταίων Σαρακατσαναίων νομάδων.

Ο παραδοσιακός πολιτισμός της Θεσσαλίας, όπως και γενικότερα του ελληνικού χώρου, και κυρίως των ορεινών οικισμών, παρουσιάζει κατά τη δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας ιδιαίτερη πρόοδο. Αυτό οφείλεται στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, της γεωργίας, της χειροτεχνίας ως οικιακής ή βιοτεχνικής-εμπορικής απασχόλησης, της ναυτιλίας, του εμπορίου, με αποτέλεσμα την ενδυνάμωση του κοινοτικού βίου και των συνεργατικών διαδικασιών (συντεχνίες, κοινοτισμός, αλληλοβοήθεια κ.λπ.) και την δημιουργία πνευματικής και καλλιτεχνικής παραγωγής (δημοτικό τραγούδι, παραμύθια, παραδόσεις, αρχιτεκτονική, λαϊκή τέχνη, χορός, μουσική). Θεσσαλοί διαφωτιστές και γεωγράφοι, όπως ο Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, οι Δημητρίεις, ο Κων. Κούμας, ο Ι. Λεονάρδος Αμπελακιώτης² και λίγο αργότερα ο Ν. Ι. Μάγνης³, περιγράφουν στο έργο τους τον χώρο και δημοσιεύουν ενδιαφέροντα στοιχεία για την οικονομία, τον χαρακτήρα, τα ήθη και έθιμα των κατοίκων της Θεσσαλίας. Ιδιαίτερα αναλυτικοί είναι για τις περιοχές από τις οποίες κατάγονται. Έτσι οι Δημητρίεις⁴, οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς, αναφέρονται λεπτομερέστερα στο Πήλιο και την ιδιαίτερη πατρίδα τους, τις Μηλίες⁵. Ο Κωνσταντίνος Κούμας⁶ αναφέρεται λεπτομερώς στη γενέτειρά του Λάρισα και τον Γίρναβο, όπου έζησε και εργάστηκε. Αλλά και ο Ρήγας στη «Χάρτα της Ελλάδος» βρίσκει χώρο για την

2. Ιωάννης Αναστάσιος Λεονάρδος, εκ πόλεως Αμπελακίων, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εν Πέστη της Ουγγαρίας 1836 (και ανατύπωση: Λάρισα, Εκδόσεις «Θετταλός», 1992).

3. Δανιήλ Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική. Περί της Ελλάδος*. Επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής, 1970. Ιω. Οικονόμου-Λαρισαίος, Λογιώτατος, *I. Αληθινή ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως* (μετάφραση στη δημοτική, 1817). *II. Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας-1817*, Εισαγωγή-φροντίδα Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1989. Θεοδόση Σπεράντσα, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίων ηθικών*, Αθήναι 1978. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, εν Αθήναις 1880.

4. Νικόλαος Ι. Μάγνης, *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και θετταλικής Μαγνησίας*, εν Αθήναις 1860 (και ανατύπωση: Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1985).

5. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η καθημερινή ζωή στο Πήλιο την εποχή των τριών Δημητρίων διδασκάλων του Γένους», *Πανελλήνιο Συνέδριο «Οι τρεις Μηλιώτες διδάσκαλοι του Γένους (Ανθίμος Γαζής, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Δανιήλ Φιλιππίδης). Βίοι παράλληλοι (Πτυχές της ζωής και του έργου τους)»*, Μηλίες Πηλίου, 2000 (υπό έκδοσιν).

6. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορίες των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, τ. 12, εν Βιέννη της Αυστρίας, σ. 531-532, 542 κεξ.

«Χωρογραφία της Φεράς»⁷, όπου αποτυπώνει λεπτομέρειες του οικισμού, των υδροκίνητων εργαστηρίων κ.λπ. του Βελεστίνου.

Η κτηνοτροφία, εδραία ή νομαδική, αποτελεί για τον θεσσαλικό χώρο σημαντικό παράγοντα της κοινωνίας και οικονομίας, παρά την απομόνωση των συντηρητικών κλειστών και απρόσιτων ποιμενικών κοινωνιών, προσηλωμένων στις παραδοσιακές αρχές της οικογένειας. Οι εσωστρεφείς αυτές κοινωνίες εξελίσσονται σε ισχυρό πυρήνα της εθνικής ζωής.

Οι γεωργοί στις πεδινές περιοχές, καταπιεσμένοι από τους Τούρκους που εγκαταστάθηκαν εκεί, εξακολουθούν να καλλιεργούν δημητριακά με το παραδοσιακό ησιόδειο άροτρο (εικ.) και συντηρούν λατρευτικές συνήθειες με ευετηρικό και γονιμικό χαρακτήρα⁸. Οι παραδοσιακές καλλιέργειες αποτελούσαν την μοναδική πρακτική, εφ' όσον οι τεχνικές βελτιώσεις στον τομέα της αγροτικής καλλιέργειας είναι περιορισμένες. Εξακολούθησαν μέχρι και τον 20όν αιώνα να χρησιμοποιούν τις πατροπαράδοτες μεθόδους και για την αποτροπή καταστροφικών φυσικών φαινομένων, όπως ο κεραυνός, το χαλάζι⁹, η ακρίδα, τα λοιμώδη μεταδοτικά νοσήματα, όπως η πανώλης, η χολέρα, η οστρακιά, η ελονοσία¹⁰ κ.ά. Αυτό υπογραμμίζουν οι Θεσσαλοί Ρήγας Βελεστινλής¹¹ και Κωνσταντίνος

7. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», *Υπέρεια, πόμ. 1, Πρακτικά του Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Βελεστίνο 1986, Αθήνα 1990, σ. 161-325. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Το Αρχαιολογικό-Ιστορικό Πάρκο Φερών-Βελεστίνου. Μια εφαρμόσιμη πρόταση», *Υπέρεια, τόμ. 2, Πρακτικά του Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Βελεστίνο 2-4 Οκτ. 1992, Αθήνα 1994, σ. 9-60. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Λαογραφική έρευνα στην περιοχή του Βελεστίνου», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 5 (1986), αρ. φύλλ. 31, σ. 1 και 3.

8. Βλ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η πολιτιστική και οικονομική δυναμική του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο...», *ό.π.*

9. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Δημόδεις δοξασίοι περί χαλάζης και τρόποι προς αποτροπήν ή κατάπασιν της, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύννης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. ΚΓ' (1973-74), 1976, σ. 50-62. Η ίδια, «Ο άγιος Χριστόφορος προστάτης από το χαλάζι στο Βόρειο Ελληνικό χώρο», *Πρακτικά του Β' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου (Ηπειρος – Μακεδονία – Θράκη)*, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 393-399, XXVI.

10. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η ελονοσία στη λαϊκή παράδοση», περ. *JAMA Hellas (Journal of the American Association)*, τ. 2, αρ. 2, November-December 1999, σ. 114-116. Ανακοίνωση σε επιστημονική διημερίδα με θέμα: «Η ελονοσία», Λάρισα, 6-7 Δεκεμβρίου 1999. Βλ. παρακάτω, σ. 92-103.

11. Ρήγας Βελεστινλής Θετταλός, *Φυσικής Απάνθισμα δια τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνες, εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερρανισθέν*, εν Βιέννη 1790 [έκδ. Επιστ. Εταιρείας Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1991] σ. 25 (στο εξής *Φυσικής Απάνθισμα*). Βλ. και Καρας Γιάννης, *Οι φυσικές και θετικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, Αθήνα 1977 και

Κούμας¹², οι οποίοι προσπαθούν να ανατρέψουν τις δεισιδαιμονικές και μαγικές αντιλήψεις των χωρικών της θεσσαλικής πεδιάδας, υποστηρίζοντας ότι πολλά από εκείνα που εκλαμβάνονται ως μαγεία και θεϊκή παρέμβαση είναι φυσικά φαινόμενα, όπως, για παράδειγμα, το σίδηρο του συνήθως χρησιμοποιούμενου μαυρομάνικου μαχαιριού, που έλκει τον ηλεκτρισμό των νεφών και η ωστική δύναμη του θορύβου από το κτύπημα των καμπανών ή τους πυροβολισμούς που απομακρύνει ή διασκορπίζει τα επικίνδυνα νέφη. Η επιστημονική εφαρμογή οδήγησε στο αλεξικέραυνο, μιά απλή κατασκευή βασισμένη στην εμπειρική παρατήρηση¹³.

Στα παράλια του Κισσάβου και του Πηλίου αναπτύσσεται η ναυτιλία¹⁴. Οι ναυτικοί ταξιδεύουν στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα και φέρνουν προϊόντα από τον τότε γνωστό κόσμο. Τα Ζαγοριανά καράβια¹⁵ μεταφέρουν από το Πήλιο τα προϊόντα της περιοχής και φέρνουν πλούτο, ο οποίος δημιουργεί

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Παραδοσιακές αντιλήψεις και νέες επιστημονικές ιδέες στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή», *Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Υπέρεια, τ. 4, σ. 773-787.

12. Κωνσταντίνος Κούμας, *Ιστορίες των Ανθρώπινων Πράξεων*, τ. ΙΒ', σ. 542 κ.α. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Εθνογραφικές ειδήσεις στο έργο του Κωνσταντίνου Κούμα», *4^ο Διήμερο Κων/νου Κούμα*, που οργάνωσε η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, Αθήνα, 29-30 Νοεμβρίου 1987.

13. «Οι νεώτεροι φυσικοί, δια να αποφύγουν τον όλεθρον, οπού μπορεί να προξενήση η αστραπή, εφευρήκαν μίαν μηχανήν, ήτις είναι κατεσκευασμένη ούτως. Εις τα δύο υπέρτατα σημεία της στέγης του οσπητιού, εμπήγουν δύο σουβλερά σίδερα, από δύο οργυαίς ύψος το καθέν, χοντρά έκαστον ίσια με το μεγάλον δάχτυλον του ανθρώπου, και προς την βάσιν χοντρότερα. Τας οποίας αμφοτέρας βάσεις ενώνουν έπειτα με έτερον σίδηρον του ιδίου χόνδρους, όπερ είναι τόσον μακρύ, όπου η άκρη του φθάνει εις κανένα πηγάδι, η ποτάμι ή λάκκον σκαμμένον επιταυτού. Όταν το αστροπελέκι έλκεται καθώς το σίδηρον από τον μαγνήτην από τα σουβλερά σίδερα (με το να είναι πρότερον ηλεκτρισμένα) και κυνηγώντας όλο το σίδηρον, καταντεί εις το πηγάδι ή το ποτάμι, η λάκκον, και μένει το σπήτι άβλαβον». (Φυσικής Απάνθισμα, σ. 96).

14. *Ελλάδα της θάλασσας*, επιστ. επιμ. Σπύρου Ασδραχά, Αναστ. Τζαμτζή, Τζερίνας Χαρλαύτη, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2004. *Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1453-1850*, εκδ. Εθνικής Τραπέζης 1972 και *Αιγαίο* εκδ. Μέλισσα, 1992.

15. Ευάγγελος Γ. Φλώκας (Πλωτάρχης), *Εγχειρίδιον Ναυτιλίας εν στόλω*, τυπ. Σχολής Ναυτικών Δοκίμων, 1932, σ. 288+8 πίνακες. Αλέξανδρος Γ. Καπανιάρης - Νίκος Γ. Τσούκας, *Ηρθαν τα Καράβια τα Ζαγοριανά. Όψεις και μνήμες της ναυτιλίας και του εμπορίου στο Ανατολικό Πήλιο (1600-1960)*, Βόλος 2015. Αναστ. Τζαμτζής, «Η ναυτιλία του Πηλίου στην Τουρκοκρατία», 1985, *Εμπορική Ναυτιλία 1453-1850*, εκδ. Εθνικής Τραπέζης 1972 και «Το θαλάσσιο ταξίδι στους αρχαίους χρόνους» στο *Το ταξίδι: από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, επιμ. Ιόλη Βιγγοπούλου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 47-57.

την Πηλιορείτικη άνοιξη¹⁶, όπως αποτυπώνεται στους ναούς και τα αρχοντικά με τα περίτεχνα ξυλόγλυπτα, λιθανάγλυφα, αγιογραφίες και ιερατικά σκεύη. Το 1844 το λιμάνι του Βόλου αρχίζει να παρουσιάζει αξιόλογη εμπορική κίνηση χάρη στην ένταση των εμπορικών σχέσεών του ιδιαίτερα με τη Θεσσαλονίκη, όπου μεταφέρεται η πλούσια παραγωγή του θεσσαλικού κάμπου. Στα μέσα του 19ου αιώνα η παραγωγή της Θεσσαλίας είναι το σιτάρι, το κριθάρι, η βρώμη, η σίκαλη και ο αραβόσιτος. Επίσης παράγονταν λαχανικά και καπνός εξαιρετικής ποιότητας στον Αλμυρό, στα Φάρσαλα και στην Καρδίτσα. Ειδικά εργαστήρια στην Αγιά, στα Αμπελάκια, στον Τίρναβο, στη Ζαγορά, στον Βόλο, στην Ελασσόνα, στα Τρίκαλα, στον Αλμυρό και στα Άγραφα επεξεργάζονταν μεγάλες ποσότητες κουκουλιών. Οι περιοχές του Βόλου¹⁷ και του Αλμυρού πρόσφεραν επίσης κάθε χρόνο 2.000.000 κιλά λάδι καλής ποιότητας. Την ποσότητα αυτή απορροφούσε βασικά ή εσωτερική ζήτηση στον οθωμανικό χώρο, ενώ ορισμένα φορτία εξάγονταν στη Γένουα και στη Μασσαλία. Ο Αλμυρός με το μικρό λιμάνι του μεταφέρει προϊόντα από την θεσσαλική ενδοχώρα και τους οικισμούς της Όθρυος. Οι Έλληνες λόγιοι και οι ξένοι περιηγητές του ελληνικού χώρου δίνουν πληροφορίες για τον τρόπο ζωής των κατοίκων της ελληνικής υπαίθρου και των μικρών αστικών κέντρων¹⁸. Η οικιακή οικονομία βασίζεται στην παραγωγή και την οικοτεχνία, η οποία εξασφάλιζε την αυτάρκεια, με συμπληρωματική την

16. Κίτσος Μακρής, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Εκδόσεις Μέλισσα, 1976.

17. Η βιοτεχνική παραγωγή με εμπορικό στόχο στο Πήλιο αφορά δύο κυρίως τομείς: Την υφαντική και όσα εργαστήρια εμπλέκονται στην παραγωγή του υφάσματος (γνέσιμο, λαναριστήριο, βαφείο, αργαλειός, ντριστέλα-μαντάνι) και την βυρσοδεψία. Δευτερευόντως στο Πήλιο αναπτύχθηκε η σιροτροφία αλλά και η ασβεστοποιία, η ανθρακοποιία και η εξαγωγή πέτρας από το Πρόπαν (Καλαμάκι). Επαγγελματικές ομάδες, όπως οι αγωγιάτες (κιρατζήδες), (Ανωβολιώτες και Κατηχωρίτες) που μετέφεραν τα προϊόντα των βιοτεχνικών εργαστηρίων του Πηλίου στις πόλεις και κωμοπόλεις της πεδινής Θεσσαλίας αλλά και στη Θράκη, Σερβία, Βουλγαρία, Μολδοβλαχία και έφερναν από εκεί πρώτες ύλες, δημητριακά κ.λπ., οι μυλωνάδες που άλεθαν τα δημητριακά που παράγονταν στον τόπο ή έρχονταν με ανταλλαγή από την πεδινή Θεσσαλία, οι φαμπρικάνοι, δηλ. οι λιοτριβιάρηδες που μεταποιούσαν τον ελαιόκαρπο σε λάδι βρίσκονταν επίσης σε ακμή όσο διαρκούσε η οικονομική ευρωστία στο Πήλιο. Η οικονομική παρακμή που συνοδεύτηκε από πληθυσμιακή αφαίμαξη αλλά και η τεχνολογική πρόοδος με τα νέα προϊόντα και μηχανήματα μεταποίησης έκανε να σιγήσουν οι μύλοι και τα ελαιοτριβεία. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Παρατηρήσεις στον λαϊκό πολιτισμό της περιοχής Αλμυρού - Όθρυος», Πέμπτο Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών (Αλμυρός, 14-16 Οκτωβρίου 2016), υπό έκδοση.

18. Βλ. πρόχειρα Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα II, 1700-1800. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, Αθήνα 2001.

εμπορική συναλλαγή στις εμποροπανηγύρεις του ηπειρωτικού χώρου (παζάρια)¹⁹ σε κομβικά σημεία. Η υφαντική με υλικά από την αιγοπροβατοτροφία (μαλλί των προβάτων και γιδόμαλλο), βαμβάκι, λινάρι, μετάξι, σπάρτο κ.λπ., φυτικές βαφικές ύλες εξασφάλιζε την οικοσκευή και ενδυμασία αλλά και τη δυνατότητα ανταλλαγής των προϊόντων της με άλλα είδη, κυρίως διατροφής. Η ύφανση στον αργαλειό, η πλεκτική και το κέντημα ήταν έργο των γυναικών, οι οποίες επιπλέον έγγεθναν και έκλωθαν την πρώτη ύλη και για να καλύπτουν τις ανάγκες της οικογένειας, αλλά και για συμπληρωματικό εισόδημα μέσω των εμποροπανηγύρεων (παζαριών). Τα πανηγύρια, με θρησκευτικό-λατρευτικό και εμπορικό περιεχόμενο, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον πολιτισμό του θεσσαλικού χώρου, συνδυάζοντας τις δυνατότητες για ικανοποίηση των θρησκευτικών καθηκόντων και αναγκών με την εξυπηρέτηση οικονομικών-εμπορικών συναλλαγών και την καλλιέργεια κοινωνικών επαφών και σχέσεων²⁰. Η άνθιση του θεσμού των εμποροπανηγύρεων κατά την τουρκοκρατία, επεκτείνεται στη Θεσσαλία μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα. Για την διεξαγωγή των εμποροπανηγύρεων επιλέγονταν τοποθεσίες σε κομβικά σημεία του συγκοινωνιακού δικτύου, ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες μετακίνησης ανθρώπων και μεταφοράς προϊόντων. Η Θεσσαλία, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, ήδη από την αρχαιότητα, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως χώρος εμποροπανηγύρεων. Η διαμόρφωση του χώρου σε ορεινό και πεδινό εξασφάλιζε μια συμπληρωματικότητα στην παραγωγή των προϊόντων, τα οποία διακινούνταν μέσα από τις ετήσιες αλλά και τις εβδομαδιαίες εμποροπανηγύρεις²¹.

Εκτός από την γεωγραφική θέση η Θεσσαλία λόγω της πλούσιας παραγωγής αποτέλεσε τόπο υποδοχής ή διελεύσεως ποικίλων επαγγελματικών ομάδων από

19. Η σημασία των εμποροπανηγύρεων, που συνδυάζουν συνήθως θρησκευτικές και εμπορικές εκδηλώσεις, συνδέονται με σημαντικά κέντρα του ελληνισμού (μοναστήρια, πόλεις και κωμοπόλεις σε κομβικά σημεία), είναι ιδιαίτερα μεγάλη. Τα πανηγύρια αυτά διατήρησαν στοιχεία από ανάλογες αρχαιοελληνικές γιορτές με κοινωνικό, θρησκευτικό και εμπορικό χαρακτήρα και παρείχαν τα σκοτεινά χρόνια της τουρκοκρατίας αναψυχή και θρησκευτική παρηγοριά, χωρίς θρησκοληπτικές μεταρσιώσεις.

20. Γενικά για τις εμποροπανηγύρεις βλ. Παναγ. Καμηλάκης, «Η εμποροπανήγυρη των Φαρσάλων. Ιστορική εξέλιξη- εθνογραφική θεώρηση», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. ΙΓ' (1980), σ. 95-130. Νικ. Γ. Λέκκα, *Αγοραί - εμποροπανηγύρεις - εκθέσεις (ειδικά εκθέσεις - εβδομάδες - διαγωνισμοί-χρηματιστήρια εμπορευμάτων)*, εν Αθήναις 1934.

21. «Βαμβακερά και μεταξωτά υφάσματα (τα φιλτιά, οι αλατζάδες, τα μογοασιά, τα αστάρια, οι φλοκάτες, τα πανιά) [παραγόμενα στα χωριά του Πηλίου, τα Αμπελάκια, την Ραψάνην, την Τσαριτσάνην και Τύρναβον] κατέκλυζον τας εμποροπανηγύρεις της Λαρίσης, Τυρνάβου και Βόλου». Γ. Τ. Κόλλιας, *Ιστορική γεωγραφία του ελληνικού χώρου*, Αθήναι 1948, σ. 326 (κεφ. Οικον. Γεωγραφία κατά την τουρκοκρατίαν).

άλλες περιοχές, που παρουσιάζει μεγάλο οικονομικό και εμπορικό ενδιαφέρον, όπως είναι οι μετακινούμενοι και κυρίως οι παραχειμάζοντες (Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Αρβανιτόβλαχοι, ορεινοί Θεσσαλοί, Ηπειρώτες και Δυτικομακεδόνες, παλαιότερα και Γκέγκηδες κ.ά.) κτηνοτρόφοι²² με πλούσιο ζωικό κεφάλαιο, όπως και οι πολυάριθμες ομάδες κτιστών, θεριστών, υλοτόμων, κεραμοποιών και ποικίλων ειδικοτήτων τεχνιτών και βιοτεχνών, που εύρισκαν διέξοδο στις θεσσαλικές εμποροπανηγύρεις και τις μόνιμες αγορές των εμπορικών κέντρων της. Ακόμη και εμπειρικοί γιατροί (κομπογιανίτες, βικογιατροί, ματσουκάδες), ασκώντας την εμπειρική λαϊκή θεραπευτική με τα γιατροσόφια τους εύρισκαν θέση στις εμποροπανηγύρεις του θεσσαλικού χώρου.

Από έρευνα που πραγματοποιεί τις τελευταίες δεκαετίες ο ερευνητής Παν. Καμηλάκης προκύπτει ότι οι σημαντικότερες εμποροπανηγύρεις²³ από τον 17ο μέχρι τον 19ο αιώνα στη Θεσσαλία με χρονολογική σειρά λειτουργίας είναι εκείνες του Μοσχολουριού²⁴, της Ελασσόνας και των Φαρσάλων. Σημαντικές επίσης εμποροπανηγύρεις με τοπική εμβέλεια ήταν κατά την τουρκοκρατία, της Αγιάς, του Τιρνάβου, του Κλοκοτού, της Πύλης Τρικάλων κ.ά. μικρότερες. Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881 με την αλλαγή των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών ιδρύονται και αναπτύσσονται άλλες εμποροπανηγύρεις, όπως της Καρδίτσας, των Τρικάλων, της Λάρισας και του Βόλου. Η οικονομία και η οργάνωση της κοινωνίας της Θεσσαλίας αλλάζει σταδιακά²⁵.

22. Η κτηνοτροφία της Θεσσαλίας στην περίοδο 1833-81 διεξαγόταν από νομάδες κτηνοτρόφους, κυρίως Βλάχους, που πουλούσαν στα εβδομαδιαία «παζάρια» τα προϊόντα τους: τυρί, βούτυρο, μαλλιά και αρνοδέρματα [όσα δε χρησιμοποιούσαν για τις βιοτεχνίες του]. [...] Εκτός όμως από τα πρόβατα, τα κατσίκια, τους χοίρους και τις χήνες, που έτρεφαν οι χωρικοί έχοντας σ' αυτά απόλυτη κυριότητα, στους απέραντους θεσσαλικούς λειμώνες εκτρέφονταν επίσης βόδια, ίπποι, όνοι και ημίονοι, που πουλιόνταν στις ετήσιες εμποροπανηγύρεις σε Έλληνες κυρίως εμπόρους και απέδιδαν σημαντικά κέρδη στους ιδιοκτήτες τους». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ' (Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881), Αθήναι 1977, σ. 399.

23. Λένα Γουργιώτη-Σταυρούλα Κυρίτση, Στοιχεία επικοινωνίας – τόποι συνάντησης, Θεσσαλία, 19^{ος} -α' μισό 20ού αιώνα, *Πρακτικά ΙΑ' Συμποσίου, Ιστορία και Τέχνη* (Κάστρο Μονεμβασίας, 23-26 Ιουλίου 1998), Αθήνα Μονεμβ. Όμιλος-ΠΤΙ/ΕΤΒΑ, 2001, σ. 241-247.

24. Το 1897, όταν πλέον τα πανηγύρι στο Μοσχολούρι είχε παρακμάσει, ο Αλέξ. Φιλαδέλφους σε βιβλίο του με τίτλο «Ακτίνες εκ της Θεσσαλίας» (εν Αθήναις 1897, σ. 60), αναφέρει «το περίφημον Μασκουλούρι, η εμποροπανήγυρις του χωρίου Σοφάδων παρά την Καρδίτσαν, ης η φήμη είναι τόσο μεγάλη, ώστε και παροιμιακώς λέγεται επί των λίαν θρυλουμένων «το λεν και στο Μασκουλούρι».

25. Για την περιφερειακή διάσταση της αγροτικής (γεωργικής και κτηνοτροφικής) οικονομίας και κοινωνίας βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003.

Η Θεσσαλία κατά την περίοδο των γενικότερων πληθυσμιακών ανακατατάξεων στον ελλαδικό χώρο τον 19ο αιώνα προσφέρει ιδιαίτερες δυνατότητες, εξαιτίας κυρίως της εύφορης ολιγάνθρωπης πεδιάδας της, αλλά και των ευνοϊκών συνθηκών, που δημιουργούνται από τα μέσα του 19ου αιώνα από την πλευρά του οθωμανικού κράτους, με μια σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων που διευκολύνουν την ανάκτηση μέρους της γης από χριστιανούς, πράγμα που συντελεί στην «κάθοδο» ορεινών πληθυσμών προς την πεδιάδα και στη δημιουργία νέων οικισμών ή στην πληθυσμιακή ενίσχυση των ήδη υπαρχόντων. Εξ άλλου οι Τούρκοι της Θεσσαλίας μετά τη δημιουργία του Ελληνικού κράτους και τις συχνές πια εξεγέρσεις των συντοπιτών τους χριστιανών, ιδιαίτερα των συνόρων, προτιμούν να πουλήσουν την περιουσία τους και να αναχωρήσουν προς άλλες πιο ασφαλείς περιοχές του οθωμανικού κράτους. Έτσι ήδη από το 1839 έχουν αρχίσει οι πωλήσεις γης σε χριστιανούς από Τούρκους ιδιοκτήτες²⁶. Η επανάσταση του 1854, στην οποία πήραν μέρος πολλοί εθελοντές από τη νότια Ελλάδα, και προπάντων εκείνη του 1878, προανάκρουσμα ουσιαστικά της προσαρτήσεως της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, επέσπευσαν την αποχώρηση των Τούρκων και την προσφορά γης, τουλάχιστον στην αρχή, σε συμφερόντους τιμές.

Τις παραμονές της προσαρτήσεως της Θεσσαλίας, και αμέσως μετά, θα δημιουργηθεί συνωστισμός νέων εποίκων στον πεδινό θεσσαλικό χώρο και ιδιαίτερα στα πιο εύφορα τμήματα. Παράλληλα προς τα μεγάλα τσιφλίκια, που αγοράζονται από ντόπιους και ξένους τραπεζίτες και κεφαλαιούχους (Ζωγράφος, Στεφάνοβικ, Ζάππας, Αποστολίδης κ.ά.), μικρότερα τεμάχια γης αγοράζονται από Πηλιορείτες, Αγραφιώτες, Στερεοελλαδίτες, Μακεδόνες, Πελοποννησίους, Νησιώτες κ.ά., που εγκαθίστανται στις περιοχές τους²⁷.

Με δεδομένο ότι η Θεσσαλία, παρά τη συμβολή της στην προετοιμασία,

26. Για τις επιπτώσεις που είχαν οι νομοθετικές ρυθμίσεις από την πλευρά του Οθωμανικού κράτους, στην προσπάθεια να αξιοποιηθή τα απέραντα ακαλλιέργητα θεσσαλικά εδάφη, στη ζωή των κατοίκων της Θεσσαλίας και κατά συνέπεια στη δημογραφική, οικονομική και γενικότερη εξέλιξη της περιοχής, βλ. Έφης Αλλαμανή, «Το Τανζιμάτ και οι επιπτώσεις του στη ζωή των κατοίκων της Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 13 (1980), σ. 409-422, όπου και βιβλιογραφία θέματος. Περισσότερα για την μεγάλη ιδιοκτησία στα τέλη του 19ου αι. μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους βλ. Βαγγέλης Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία 1881-1912*, έκδ. ΜΙΕΤ, 1992.

27. Σοφ. Τριανταφυλλίδη, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας. Μελέτη περί μορτής*, Αθήνα 1974, σ. 25 (α' έκδ. 1906). Βλ. και Κ.Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, Αθήνα 1931 και Michel Sivignon, «Οι ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Από τον Κωνσταντίνο Καραβίδα στον Στάθη Δαμιανάκο. Η άποψη ενός γεωγράφου», στο *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος, Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, εκδ. Πλέθρον, 2008, σ. 81-92.

ψυχολογικά και πνευματικά, της επανάστασης και την ενεργό συμμετοχή της στην ίδια την επανάσταση και τους μετέπειτα αγώνες της (1854, 1878) για αποτίναξη του τουρκικού ζυγού, παρέμεινε για πολλά χρόνια εκτός των συνόρων του νέου ελληνικού Κράτους. Ιδιαίτερα κατά το 1878 στον κάμπο, το Πήλιο, τα Άγραφα, τα Χάσια, την Πίνδο επαναστατικές εστίες προκάλεσαν την τουρκική αντίδραση, κατακαίοντας επαναστατημένα χωριά. Οι μάχες της Ματαράγκας, της Σέκλιζας, της Μακρινίτσας δεν έφεραν βεβαίως το αναμενόμενο άμεσο αποτέλεσμα, ωστόσο έδειξαν ότι η απόφαση του θεσσαλικού λαού ήταν να ελευθερωθεί από τους Τούρκους. Η γενίκευση της επανάστασης στη Θεσσαλία, με τα καταστρεπτικά της αποτελέσματα, συνέβαλε προφανώς στην μέσω της διπλωματίας, διευθέτηση του θέματος.

Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στον εθνικό κορμό, η θεσσαλική γη απέκτησε μεγαλύτερο αγοραστικό ενδιαφέρον, καθώς οι Τούρκοι αποχωρώντας πουλούσαν τα κτήματά τους. Έλληνες από διάφορες περιοχές της Νότιας Ελλάδας έσπευδαν να αγοράσουν γη και να εγκατασταθούν μόνιμα σε εύφορες αγροτικές περιοχές και αστικά κέντρα του θεσσαλικού χώρου. Έτσι Πελοποννήσιοι, κυρίως Αρκάδες, εγκαθίστανται σε χωριά κοντά στη Λάρισα (Αμπελώνας, Μακρυχώρι)²⁸ Δυτικομακεδόνες και Βορειοηπειρώτες στο Συκούριο της Λάρισας, παρολόμενοι στα πεδινά χωριά του Θεσσαλικού κάμπου, Αγχιλιτές στη Ν. Αγχίαλο Μαγνησίας και κάτοικοι από την Ανατ. Ρωμυλία στο Μεγάλο Μοναστήρι, Βλάχοι από τα Βλαχοχώρια της Πίνδου στο Βελεστίνο, το Μικρό Περιβολάκι κ.α. Ο Νικόλαος Γεωργιάδης, βαθύς γνώστης των προβλημάτων της Θεσσαλίας, το 1894, κάνοντας έναν απολογισμό ουσιαστικά της δεκαετίας του ελεύθερου εθνικού βίου στη Θεσσαλία, επισημαίνει ότι η ομαδική αποχώρηση των Τούρκων κατοίκων προς τουρκικά εδάφη, τους πρώτους μήνες μετά την ένωση της Θεσσαλίας με την Ελλάδα, στέρησε βραχυπρόθεσμα την γεωργία, κυρίως, από εργατικά χέρια αλλά και την αγορά από χρήμα, το οποίο συναπεκόμισαν οι μετανάστες σε χρυσό. Η οικονομική κρίση επιδεινώθηκε από μια σειρά κακών εσοδειών των κυριωτέρων αγροτικών προϊόντων. Η ίδρυση του πιστωτικού καταστήματος της προνομιούχου Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας επέφερε κάποια ισορροπία με το χρήμα των χριστιανών κεφαλαιούχων του Εξωτερικού και την αγορά κτημάτων από τους Τούρκους καθώς και την αγορά μεμονωμένων κτημάτων από κατοίκους της ελεύθερης Ελλάδας. Ο ίδιος παρατηρεί ότι θα μπορούσε

28. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Πελοποννήσιοι στην περιοχή της Λάρισας μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881). Συμβολή στην έρευνα του εποικισμού του πεδινού Θεσσαλικού χώρου», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, τ. Γ', Αθήναι 1987-1988, σ. 491-518 + πίν. 28-30.

το ενδιαφέρον για αγορά κτημάτων να είναι μεγαλύτερο²⁹. Μετά την προσάρτηση, λοιπόν, παρά τον περιορισμό του ζωτικού εμπορικού χώρου με την αποκοπή της Θεσσαλίας από την νοτιοδυτική Μακεδονία, τις δυσκολίες στην μετακίνηση των νομάδων κτηνοτρόφων της Πίνδου, την έλλειψη ασφάλειας με την έξαρση της ληστείας³⁰ και «την αναληγσία των κατά καιρούς κυβερνήσεων... η Θεσσαλία πόρρω απέχει του να παρουσιάζη εικόνα εξαντλήσεως και παρακμής. Τούτο δε οφείλεται εις το λιτόν του βίου, εις τα έξεις της οικονομίας και αποταμιεύσεως και εις το φίλεργον των κατοίκων της δι' ών ούτοι κατώρθωσαν καίπερ υποστάntες τοιαύτας δοκιμασίας, να επεκτείνωσι σημαντικώς το ποσόν των καλλιεργουμένων γαιών, εις τρόπον ώστε ο νυν ριπτόμενος εις την γην σπόρος υπερβαίνει κατά 150.000 κοιλιά τους πρώτους χρόνους της προσαρτήσεως και τούτο κατόπιν τηλικαύτης ελαττώσεως των εργατικών βραχιόνων ...»³¹.

29. «... η προσάρτησις της Θεσσαλίας έσχε και την δυσμενή επιρροήν επί της χώρας [της Θεσσαλίας], καθ' όσον το πλείστον μέρος των Τούρκων κατοίκων, ίσως τα 9/10 απελθόντα προς μετανάστευσιν εις τουρκικάς χώρας, ευθός κατά τους πρώτους μετά την ένωσιν μήνας, εστέρησαν μεν την γεωργίαν πολλών και δεξιών εργατικών βραχιόνων, συνετέλεσαν δε ουκ ολίγον και εις την ελάττωσιν του κυκλοφορούντος χρήματος, καθ' όσον οι μετανάσται συναπεκόμισαν υπέρτα είκοσι εκατομμύρια εις χρυσόν. Αδύνατον ήτο το τοιούτο σοβαρόν οικονομικόν γεγονός να μη επηρεάση δεινώς και προκαλέση όξείαν κρίσιν επιδεινωθείσαν και δια σειράς ατυχών εσοδειών των κυριωτέρων γεωργικών προϊόντων. Τ' αποτελέσματα ταύτης θα ήσαν δεινότερα και θα επήρχετο δυσθεράπευτος κατάσταση, αν μη εκ των πρώτων χρόνων της προσαρτήσεως ιδρύετο εν τω τόπω πιστωτικόν κατάστημα, η προνομούχος Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, ήτις δια του χρήματος, όπερ εισήγαγεν έξωθεν αντεκατέστησεν μερίδιόν τι του από των αποδημησάντων οθωμανών αφαιρεθέντος και διηυκόλωνε μεγάλως την μεταβίβασιν ικανού μέρους της κτηματικής περιουσίας εις χριστιανούς κυρίους. Και είναι μεν αληθές ότι ο αποδημήσας τουρκικός πληθυσμός αντικατεστάθη υπό των εκ της νοτιοτέρας Ελλάδος και τινων εκ της δούλης εγκατασταθέντων εν Θεσσαλία, αλλ' η αντικατάστασις αύτη υπήρξε λίαν έλλιπής, καθόσον αφορά ιδίως τον γεωργικόν πληθυσμόν (...))», Νικ. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, εν Βόλω 1894, έκδ. Β', σ. στ'.

30. Ιωάνν. Σ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1979 και ειδικότερα Γ. Δ. Ζαχαρίου, *Η ληστεία στη Θεσσαλία (1750-1931)*, Βόλος 1997.

31. Νικ. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, ό.π., σ. ζ'. Ο ορεινός χώρος αρχίζει να φθίνει πληθυσμιακά και παραγωγικά. Έτσι στο Πήλιο η υφαντική και όσα εργαστήρια εμπλέκονται στην παραγωγή του υφάσματος (γνέσιμο, λαναριστήριο, βαφείο, αργαλειός, ντριστελα-μαντάνι) και την βυρσοδεψία, που οδήγησαν στην άνθιση του πηλιορείτικου πολιτισμού, εγκαταλείπονται. Δευτερευόντως η σπηροτροφία αλλά και η ασβεστοποιία, η άνθρακοποιία και η εξαγωγή πέτρας από το Πρόπαν (Καλαμάκι) εξακολουθούν να καλύπτουν ένα μέρος της οικονομίας. Επαγγελματικές ομάδες, όπως οι αγωγιάτες μεταφέρουν πλέον τα προϊόντα των προϊόντων του Πηλίου στις πόλεις και κωμοπόλεις της πεδινής Θεσσαλίας και όχι πλέον στη Θράκη, Σερβία, Βουλγαρία, καθώς ισχύει ο περιορισμός των συνόρων. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού μεταναστεύει προς την Αίγυπτο από τα μέσα του 19ου και την Αμερική στις αρχές του 20ού

Η συγκέντρωση πληθυσμών από διάφορα σημεία του ελεύθερου αλλά και υπόδουλου ελληνικού χώρου στη Θεσσαλία με εγκατάσταση κυρίως στις πεδινές περιοχές και τα αστικά κέντρα δημιούργησε ένα πολυπολιτισμικό μωσαϊκό, με αποτέλεσμα για τον Καραγκούνη, τον Σαρακατσάνο, τον Βλάχο, τον Λαρισαίο, τον Πηλιορείτη κ.ο.κ. το πατριδονωμικό *Θεσσαλός* να μη σημαίνει το ίδιο με το αντίστοιχο *Κρητικός*, *Ηπειρώτης* κ.ά. Είναι κάτι που εύκολα διαπιστώνει κάποιος, όταν βρεθεί στη Θεσσαλία, αλλά και ως μέλος των δευτεροβάθμιων θεσσαλικών πατριδοτοπικών επιστημονικών ή πολιτιστικών σωματείων των Αθηνών και άλλων αστικών κέντρων. Τα σωματεία αυτά, όπως ή Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, η Πανθεσσαλική Στέγη, με δυσκολία συγκεντρώνουν μέλη από όλη τη Θεσσαλία, ενώ μικρότερα πρωτοβάθμια σωματεία που αφορούν σε επιμέρους περιοχές ή και μεμονωμένα χωριά (Πήλιο, Λάρισα, Αργιθέα, Μορφοβούνι, Μεγάλα Καλύβια κ.λπ.) έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή συντοπιτών. Η έννοια Πηλιορείτης, Τρικαλινός, Λαρισαίος, Καρδίτσιώτης, αλλά και Βλάχος, Καραγκούνης, Σαρακατσάνος, Ασπροποταμίσιος, Αργιθεάτης, Χασιώτης, πρόσφυγας και μάλιστα με συγκεκριμένη καταγωγή (Πόντιος, Μικρασιάτης, Θρακιώτης κ.λπ.) επικρατεί γενικώς εκείνης του Θεσσαλού.

Το γεγονός, αποτέλεσμα της πολιτισμικής πολυμορφίας, αποτελεί έναν από τους λόγους για τους οποίους η επιτόπια έρευνα στη Θεσσαλία, για να δώσει αξιόπιστα στοιχεία, απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Κι αυτό, επειδή, μόνο μετά το 1950, όταν ολοκληρώνεται η εγκατάσταση των μεταβατικών πληθυσμών (νομάδων και ημινομάδων), Σαρακατσάνων, Βλάχων και άλλων ποικίλων ορεινών στους πεδινούς αγροτικούς οικισμούς της Θεσσαλίας και στα αστικά της κέντρα, οι θεσσαλικοί πληθυσμοί αποκτούν, με αργό ρυθμό, ομοιογένεια. Οι περιοχές της Λάρισας, των Φαρσάλων, του Βελεστίνου και του Αλμυρού, χώροι

αιώνα και συνοικίζει τον Βόλο και άλλα αστικά κέντρα. Η οικονομική παρακμή που συνοδεύτηκε από πληθυσμιακή αφαίμαξη αλλά και η τεχνολογική πρόοδος με τα νέα προϊόντα και μηχανήματα καλλιέργειας, συγκομιδής και μεταποίησης των δημητριακών οδήγησε μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα στην εγκατάλειψη παραδοσιακών τεχνικών όπως το άλεσμα σε νερόμυλους και ανεμόμυλους και των ελαίων στα παραδοσιακά ελαιοτριβεία (γαλιάγρες κ.α.). ΚΛ. αρ. 3666, 1976. Πήλιο Μαγνησίας (Μούρεσι, Ξουρίτσι, Ζαγορά, Ανήλιο, Τσαγκαράδα). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 272 σελ. τετραδίου, σχ. 8ου.

1993. Νομός Τρικάλων (περιοχή Ασπροποτάμου: Χαλίκι, Ανθούσα, Γαρδίκι, Πολυθέα, Αγία Παρασκευή, Κλεινός). Τα χωριά κατοικούνται από Βλάχους μετακινούμενους από αιώνες προς τον κάμπο, κυρίως της Θεσσαλίας, κατά τη χειμερινή περίοδο. Ποικίλη ύλη σε 500 σελ. Α4 σε Η/Υ (αρχικά το υλικό είχε καταγραφεί σε 750 χειρόγραφες σελίδες), 250 φωτογραφίες και 137 ηχογραφήσεις τραγουδιών και παραμυθιών (σε 20 μαγνητοταινίες οι ηχογραφήσεις τραγουδιών, παραμυθιών και συνεντεύξεων).

συγκέντρωσης ανέκαθεν των νομάδων κτηνοτρόφων δέχονται τον κύριο όγκο μονίμων πλέον κατοίκων. Αν προστεθούν οι Αγχιαλίτες και λοιποί πρόσφυγες της Ανατ. Ρωμυλίας, οι Πόντιοι και οι Μικρασιάτες, αντιλαμβάνεται κανείς πόσο δύσκολα μπορεί να διακρίνει την ταυτότητα του λαογραφικού υλικού ο ερευνητής σε μια επιτόπια καταγραφή. Αλλά και ορεινές περιοχές, όπως ο Ασπροπόταμος, ο Όλυμπος, τα Άγραφα και τα χωριά της Όθρυος παρουσίαζαν μικρότερη μεν, πάντως σημαντική, πληθυσμιακή πολυμορφία, καθώς Βλάχοι, Σαρακατσάνοι και ντόπιοι συναποτελούσαν τον πληθυσμό τους³².

Αυτή η πολυμορφία έχει αποθαρρύνει Έλληνες και ξένους ερευνητές να ασχοληθούν με το σύνολο της Θεσσαλίας και γι' αυτό επιλέγουν επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες (Σαρακατσάνους, Καραγκούνηδες, Βλάχους)³³, ή ακόμη και συγκεκριμένους οικισμούς για τις έρευνές τους. Έτσι μοναδική παραμένει η κλασική μελέτη του Michel Sivignon «Θεσσαλία»³⁴. Με την δημιουργία της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών (Αθήνα, 1929)³⁵ και την

32. Οι μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων από μια περιοχή σε άλλη αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού χώρου ολόκληρο τον 19ο αιώνα. Οι λόγοι που οδήγησαν στις ομαδικές εποικίσεις νέων περιοχών είναι συνοπτικά η ανεπάρκεια της γης να εξασφαλίσει τη βιώσιμη σε δυσανάλογα μεγάλο πληθυσμό, η εξάλειψη ή μείωση των κινδύνων, που σε προηγούμενες εποχές είχαν οδηγήσει στον εποικισμό δυσπρόσιτων ορεινών όγκων η συστηματικοποίηση ορισμένων καλλιεργειών (σταφίδα, βαμβάκι) και η σταδιακή δημιουργία των αστικών κέντρων (Αθήνα, Πάτρα, Πύργος, Ερμούπολη και αργότερα Βόλος, Λάρισα κ.ά.), που απορροφούν μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού.

33. Βλ. ενδεικτικά: Garsten Hoeg, *Les Saracatsans, une tribu nomade grecque*, Paris 1925. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Οι Σαρακατσάνοι*, τ. 1, Αθήνα 1957· τ. 2, Αθήνα 2007. Γεώργιος Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι, μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, εκδ. Λ. Μπρατζιώτη, Αθήνα 1991 (μεταφρ. από τη γαλλική). Γ. Β. Καββαδίας, *Καραγκούνηδες. Συμβολή στην κοινωνιολογία των δοξασιών*, εκδ. Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, Αθήνα 1980. Α. Wace – Μ. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1989, μεταφρ. Π. Καραγιώργος.

34. Μ. Sivignon, *La Thessalie, Analyse géographique d'une province grecque*, Λυών 1975. Ελλην. Μετάφραση, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., Αθήνα 1992.

35. Ιδιαίτερη είναι η συμβολή στον τομέα του λαϊκού πολιτισμού των εθνοτοπικών-πατριδοτοπικών σωματείων, που ιδρύονται κυρίως στον χώρο της Αθήνας, την σημαντική από πολλές πλευρές δεκαετία 1920 με 1930, με κύριο στόχο την διάσωση και προβολή της ιστορίας, της αρχαιολογίας και της λαογραφίας κυρίως της ιδιαίτερης πατρίδας. Βεβαίως, οι ρίζες των τάσεων που υλοποιούνται κατά τον μεσοπόλεμο βρίσκονται στις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες· και αυτό, επειδή το κύμα της αστυφιλίας και της μετανάστευσης αυξάνει ιδιαίτερα κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Κύριος προσορισμός των επαρχιωτών, που αναζητούν εργασία, είτε πρόκειται για χειρώνακτες είτε για εργάτες του πνεύματος, οι οποίοι θα στελεχώσουν την κρατική μηχανή, τα πνευματικά ιδρύματα, τα δικαστήρια κ.λπ., είναι

κυκλοφόρηση του περιοδικού *Θεσσαλικά Χρονικά* η θεσσαλική λαογραφία απο-
κτά ένα σημαντικό βήμα. Μεταπολεμικά δημιουργούνται τόσο στη Θεσσαλία,
όσο και στην Αθήνα σημαντικές εστίες μελέτης και δημοσίευσης λαογραφι-

η πρωτεύουσα και δευτερευόντως τα μικρότερα αστικά κέντρα. Ακολουθεί η Μικρασιατική Καταστροφή και ο πληθυσμός της Αθήνας εμπλουτίζεται με νέο αίμα. Οι νέοι κάτοικοι της πρωτεύουσας προερχόμενοι από διάφορα σημεία της περιφέρειας βρίσκονται ξαφνικά ξεκομ-
μένοι από την ιδιαίτερή τους πατρίδα και απομονωμένοι στο πλαίσιο ενός αναπτυσσόμενου
αστικού κέντρου. Η νοσταλγία είναι έντονη στην πρώτη αυτή γενιά συντοπιτών της Αθήνας
και βρίσκει άριστα τη δικαίωσή της στη στροφή σημαντικής μερίδας του πνευματικού και
καλλιτεχνικού κόσμου της εποχής «προς τις ρίζες», για τη διάσωση των εθνικών παραδόσεων
και κειμηλίων. Είναι, η περίοδος που η Αγγελική Χατζημιχάλη, ο Δημήτριος Λουκόπουλος,
ο Αριστ. Ζάχος κ.ά., ερμηνεύοντας με τον τρόπο τους τις επιστημονικές θεωρίες του ιδρυτή
της Λαογραφίας Νικολάου Πολίτου, στρέφονται προς την Ελληνική επαρχία αναζητώντας τις
πηγές της νεοελληνικής τέχνης και του πολιτισμού. Μέσα στο γενικότερο κλίμα πνευματικής
αναζήτησης με στροφή προς την ελληνική παράδοση εντάσσεται η ίδρυση των εθνοτοπικών
σωματείων. Οι Θεσσαλοί της Αθήνας έχουν μια προπαίδεια στο θέμα των συσσωματώσεων.
Το 1896 ιδρύθηκε η Φιλάρχαιος Εταιρεία Οθρυός, η οποία ως το 1911 είχε εκδόσει, σε επτά
συνολικά τεύχη, το «ΔΕΛΤΙΟΝ της εν Αλμυρώ Φιλάρχαιου Εταιρείας της «Οθρυος» σημα-
ντική συμβολή στην καταγραφή των αρχαιολογικών κειμηλίων της περιοχής. Η Εταιρεία έχει
και δραστηριοποιείται μέχρι σήμερα και έχει βραβευτεί το 2013 από την Ακαδημία Αθηνών.
Επίσης το 1910 οι Θεσσαλοί της Αθήνας έχουν συγκροτήσει «εν Αθήναις» το «Κοινόν των
Θεσσαλών» με σκοπό την προώθηση κυρίως των φλογόντων θεμάτων για τη βελτίωση της
ζωής με την αποκατάσταση των αγροτών της Θεσσαλίας. Το 1928 τα περισσότερα από τα
δραστήρια μέλη του εκτιμώντας, κάτω από τις νέες τάσεις της εποχής, την ανάγκη ιδρύσε-
ως ενός επιστημονικού πλέον οργάνου, το οποίο να αναλάβει τον συντονισμό της έρευνας
σε θέματα παράδοσης και ιστορίας, ιδρύουν την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των
Θεσσαλών. Ιδρυτικά της μέλη υπήρξαν με τη σειρά οι Γ. Φιλάρετος, Αλέξ. Κασσαβέτης,
Δημ. Τσοποτός, Νικ. Καπετανάκης, Μιλτ. Δάλλας και Σωκρ. Βαμβάκος, όλοι διαπρεπείς
πνευματικοί άνθρωποι της εποχής τους, επιτυχημένοι επιχειρηματίες και ανώτατοι κρατικοί
λειτουργοί. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του καταστατικού της, που ελάχιστα έχει αλλάξει,
σκοπός της Εταιρείας είναι «η αρχαιολογική, ιστορική, γλωσσική και λαογραφική μελέτη
της Θεσσαλίας». Για την πραγματοποίηση του σκοπού αυτού «θέλει μεριμνήσει αυτή δια
την καταγραφήν, περισυλλογήν, διατήρησιν και μελέτην των αρχαιολογικών, ιστορικών,
γλωσσικών και λαογραφικών μνημείων της Θεσσαλίας και έκδοσιν Δελτίου σύμφωνα με το
δεύτερο άρθρο του Καταστατικού». Στις σελίδες του περιοδικού, δημοσιεύτηκαν, μεταξύ άλ-
λων η μελέτη του Γιάννη Κορδάτου, «Το αρματολίκι του Πηλίου», η λαογραφική-γλωσσική
συλλογή του Αχιλλέα Τζάρτζανου, «Θεσσαλικά του Τυρνάβου», η λαογραφική εργασία του
Νικ. Γιαννόπουλου, «Παραδόσεις, ήθη και έθιμα Θεσσαλίας, Ηπείρου Μακεδονίας». Στην
νεότερη περίοδο η Εταιρεία πραγματοποίησε δύο μεγάλα διεθνή συνέδρια θεσσαλικών σπου-
δών, τη μελέτη του Αχ. Λαζάρου, «Η Αρωμουνική», που έχει εξαντληθεί και ήδη κυκλοφορεί
σε γαλλική μετάφραση στις εκδόσεις του IMXA και τη μελέτη του Γεωργίου Καββαδία «Οι
Καραγκούνηδες», ό.π.

κού υλικού. Εφημερίδες, περιοδικά, όπως το Δελτίο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Όθρυος», «Τα Μετέωρα», το «Θεσσαλικό Ημερολόγιο», τα «Μαγνησιακά», το «Αρχείο Θεσσαλικών Ερευνών», τα «Τρικάλινά» κ.ά., αλλά και αυτοτελείς εκδόσεις που αναφέρονται σε συγκεκριμένα θέματα και τόπους εμπλουτίζουν την βιβλιογραφία για τον λαϊκό πολιτισμό της Θεσσαλίας. Η ίδρυση λαογραφικών συλλογών και μουσείων (Μουσείο Κίτσου Μακρή, Ιστορικό Λαογραφικό Μουσείο Λάρισας, μικρότερα μουσεία σε πόλεις και κωμοπόλεις της Θεσσαλίας) εμπλουτίζει το λαογραφικό πολιτισμικό απόθεμα.

Το πρωτογενές αρχειακό υλικό αποτελεί πάντοτε για τους ερευνητές της Λαογραφίας την πιο πολύτιμη πηγή. Το Κέντρον Ερέυνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών διαθέτει για την Θεσσαλία 283 χειρόγραφες, κατά κύριο λόγο ανέκδοτες, συλλογές λαογραφικού υλικού. Από αυτές 28 προέρχονται από επιτόπιες εντεταλμένες αποστολές ερευνητών του διαχρονικά, και στους τέσσερεις νομούς. Δεν υπάρχει σε χειρόγραφη μορφή το υλικό από τις στοχευμένες επιτόπιες έρευνες του Γεωργίου Μέγα, για τη μελέτη της αγροτικής θεσσαλικής κατοικίας, από την οποία προέκυψε το πολύ σημαντικό και πρωτοποριακό για την εποχή, που δημοσιεύτηκε, έργο «Θεσσαλικά οικήσεις»³⁶, που εξετάζει τη λαϊκή κατοικία όχι μόνο από την πλευρά της οικοδομικής αλλά και της λειτουργικότητάς της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το χειρόγραφο του Δημητρίου Λουκάτου³⁷ από την ορεινή Αργιθέα (1961) καθώς και δύο μουσικές αποστολές του Σπυρ. Περιστέρη³⁸ στη Σκιάθο (1969). Μεταξύ άλλων σημαντικών τραγουδιών, καταγράφονται τροπάρια εξ ακουστικής παραδόσεως (27) και παρωδίες εκκλησιαστικών ασμάτων του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη και άλλων (8). Επιτόπιες έρευνες στους τρεις νομούς Τρικάλων, Καρδίτσας και Λάρισας πραγματοποίησε η ερευνήτρια και κατόπιν διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφί-

36. Γ. Α. Μέγας, *Θεσσαλικά οικήσεις*, Σειρά Εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανικοδομήσεως, Αθήναι 1946 (= *Λαογραφία* 26 (1968-1969)).

37. ΚΛ, 2373. Λαογραφική συμπληρωματική αποστολή του Δημητρίου Λουκάτου στα Θεσσαλικά Άγραφα (Αηδονοχώρι και Κέδρος του νομού Καρδίτσας). 1961, σελίδες Περιεχόμενα: Περιέχονται άσματα (χορών που μαγνητοφωνήθηκαν) 12 (όχι όλα πλήρη). «Λαμπριάτικα» της Τρίτης του Πάσχα, που ακούστηκαν επί τόπου (βλ. και χειρόγραφο 2301).

38. ΚΛ, 3461. Λαογραφική και μουσική αποστολή του Σπύρου Περιστέρη στη Σκιάθο. 1969, σελίδες 284. Περιεχόμενα: Ηχογραφήσεις: τραγούδια διάφορα και χοροί. Οργανικά (109), παραμύθια διάφορα (17), εκκλησιαστικά τροπάρια εξ ακουστικής παραδόσεως (27), παρωδίες Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη και άλλων (8), απαγγελία διςτίχων του κλήδονα και άλλων ασμάτων, τοπωνύμια και ερμηνεία αυτών, αφηγήσεις και διηγήσεις διάφοροι εντράπελες, πληροφορίες περί γάμου, περί του χορού «γαϊτανάκι» κατά τις απόκρεω και άλλα τοπικής προελεύσεως, πως μοιρολογούσαν τους νεκρούς κ.λπ.

ας Άννα Παπαμιχαήλ³⁹ και συγκέντρωσε πλούσιο και ενδιαφέρον υλικό.

Ός ερευνήτρια του Κέντρου Λαογραφίας πραγματοποίησα συνολικά δώδεκα εντεταλμένες αποστολές στον χώρο της Θεσσαλίας. Μετά από τρεις επιτυχημένες αποστολές στη Δυτική Μακεδονία είχα αποκτήσει ήδη εμπειρία. Πέρα από τις δυσκολίες ή τις πολλές ευχάριστες στιγμές, που μου επεφύλαξε η έρευνα στον θεσσαλικό χώρο, υπάρχουν πληροφορητές, που ευτύχησα να γνωρίσω και να συζητήσω μαζί τους, καταγράφοντας επί πολλές ημέρες στο σπιτικό τους λαογραφικό υλικό. Αναφέρω ενδεικτικά την αείμνηστη Ραψανιώτισσα Ευανθία Κιού ή Λίναρη⁴⁰. Ελπίζω να γράψω σύντομα για την πολύ ενδιαφέρουσα ιστορία της. Στο Συκούριο Λάρισας γνώρισα τον ψάλτη Δημ. Καραμήτσο, έναν καλλιτέχνη στο δημοτικό τραγούδι, ο οποίος μου αφηγήθηκε την πολυκύμαντη ζωή του και ακούραστα τραγούδησε για το Κέντρο Λαογραφίας όσα, τραγούδια γνώριζε. Όταν τραγούδησε το θρηνητικό για την ελονοσία θεσσαλικό τραγούδι:

*Κόρη ξανθή τραγούδησε σε πέτρινο γεφύρι
και το γεφύρι ράγισε και το ποτάμι εστάθη
και το στοιχειό του ποταμού δε σκούζει, δε βελάζει...*

μαζεύτηκε μαγεμένο όλο το Συκούριο στην Πάνω πλατεία, το Μπάρος, όπου, επίσης, γνώρισα, μόλις πάτησα το πόδι μου στο Συκούριο, το ζεύγος του Δημήτρη και της Όλγας Μουρογιάννη, οι οποίοι με φιλοξένησαν ζεστά όλες τις

39. ΚΛ, 2746. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ στη Λάρισα, επαρχία Ελασσόνας. Οικισμοί: Τίρναβος, Αργυροπούλειο, Δελέρια, Ροδιά, Δαμάσιο, 1963. Σελίδες 565. ΚΛ, 2766. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ στη Λάρισα. Οικισμοί: Λιβάδι, Τσαριτσάνη, Κρανέα Ελασσόνας, Πύθιο, Κοκκινοπηλός, 1963. Σελίδες 790. ΚΛ, 2767. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ στη Λάρισα. Οικισμοί: Αγιά, Μελίβοια, Ανατολή, Μεγαλόβρυσο Αγιάς. 1963. Σελίδες 623. ΚΛ, 2780. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ στην Καρδίτσα. Οικισμοί: Μουζάκι, Αργιθέα, Βατσουνιά, Μαυρομάτι. 1963. Σελίδες 613. ΚΛ, 2960. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ στην Καρδίτσα. Οικισμοί: Κανάλια, Άγιος Ακάκιος, Φανάρι και Λοξάδα. 1965. Σελίδες 629. ΚΛ, 3026. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ στην Καρδίτσα. Οικισμοί: Μουζάκι, Αργιθέα, Θερινό. 1966. Σελίδες 321. ΚΛ, 3212. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ. Οικισμοί: Πύλη, Άγιος Προκόπιος, Καλόγηρος. 1967. Σελίδες 468. ΚΛ, 3241. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ. Οικισμοί: Καλλιρρόη, Άγιοι Θεόδωροι Καλαμπάκας, 1968. Σελίδες 425. ΚΛ, 2960. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ στην Καρδίτσα. Οικισμοί: Κανάλια, Άγιος Ακάκιος, Φανάρι και Λοξάδα. 1965. Σελίδες 629. ΚΛ, 3026. Λαογραφική αποστολή της Άννας Παπαμιχαήλ στην Καρδίτσα. Οικισμοί: Μουζάκι, Αργιθέα, Θερινό. 1966. Σελίδες 321.

40. ΚΛ χρ. 4285 (Καρνά Ολύμπου, Κρυόβρυση (παλαιά Πουλιάνα) Ελασσόνας, Ραψάνη Ολύμπου, Κρανιά Ολύμπου, Βερδικούσα), 1987.

ημέρες της αποστολής μου στο σπίτι τους και το καφενείο στην Πάνω Πλατεία έγινε το αυτοσχέδιο στούντιο για τις ηχογραφήσεις μου⁴¹.

Ο όγκος του υλικού των αποστολών, που ξεπερνά τις 8.000 χειρόγραφες σελίδες, και αναφέρεται σε όλα τα θέματα του λαϊκού πολιτισμού, δεν επιτρέπει παρά ενδεικτικά σχόλια σε πολύ συγκεκριμένα θέματα. Μας απασχόλησε ιδιαίτερα το θέμα της συγκρότησης της πολιτισμικής ταυτότητας των χωριών-πόλεων μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στον ελληνικό κορμό με την μετακίνηση πληθυσμών προς την Θεσσαλία από διάφορα σημεία του ελληνισμού (Κωνσταντινούπολη, Ρουμανία, Οδησσό, Πελοπόννησο, Κεφαλονιά κ.α.) και την μόνιμη εγκατάσταση κυρίως πλανόδιων επαγγελματιών (κτίστες, υλοτόμοι, ασβεστάδες, βαρελάδες κ.ά.) αγοράζοντας γη καθώς και με την εγκατάσταση πληθυσμών μέσω της ανταλλαγής (Ανατ. Ρωμυλία, Ανατ. Θράκη) και της Μικρασιατικής Καταστροφής. Κυρίως όμως θα μας απασχολήσει εδώ η ένταξη όλων αυτών των πληθυσμών σε ένα σύνολο μετά τον τελευταίο Πόλεμο και τον εμφύλιο με την μόνιμη εγκατάσταση και των τελευταίων μετακινουμένων ως τότε Σαρακατσαναίων κτηνοτρόφων στον αγροτικό και αστικό χώρο. Υπό αυτήν την έννοια ορισμένα παραδείγματα αναφέρονται ως πρώτη προσέγγιση στην ομαδική εγκατάσταση Πελοποννησίων στην περιοχή της Λάρισας, στο Συκούριο, που εποίκιστηκε μετά το 1881 από Μακεδόνες, Ηπειρώτες και Παρολύμπιους, που αγόρασαν γη από τους Τούρκους, καθώς και ειδικότερα θέματα, που αποτέλεσαν διαχρονικά προβλήματα του θεσσαλικού χώρου, όπως η ελonoσία, η παρουσία ιοβόλων φιδιών, η αποξήρανση της Κάρλας κ.ά. Καθένα από τα θέματα αυτά αποτελεί τον πυρήνα για μια σειρά νέων ερευνών. Τέλος παραθέσαμε πρωτογενές υλικό κυρίως από την αποστολή μας στην περιοχή της Κάρλας, η φυσιογνωμία της οποίας, μετά την αποξήρανση της λίμνης, έχει διαφοροποιηθεί. Η δημιουργία εκ νέου της λίμνης, μέχρις ότου ολοκληρωθεί, θα αποτελέσει το νέο πλαίσιο για οικολογικές και κοινωνικο-οικονομικές ανακατατάξεις στην περιοχή, τις οποίες θα μελετήσει ο μελλοντικός ερευνητής.

α) Πελοποννήσιοι στην περιοχή της Λάρισας

Η μελέτη για εκτεταμένη εγκατάσταση Πελοποννησίων στην περιοχή της Λάρισας προέκυψε κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας, το 1978⁴², όταν επιση-

41. Το 1985 με εντολή της Ακαδημίας Αθηνών πραγματοποίησα μηνιαία λαογραφική αποστολή στα χωριά Συκούριο, Πουρνάρι, Σπηλιά, Μακρυχώρι, Ομόλιο και Χάλκη. Η συγκομιδή μου σε ποικίλη λαογραφική ύλη καταγράφηκε στο χειρόγραφο με αριθμό 4460, σε 817 σελίδες τετραδίου, σχ. 8^{ου}.

42. Η πρώτη επιτόπια έρευνά μου στην περιοχή έγινε το 1978. Τα στοιχεία που επεξερ-

μάναμε συνήθειες στον κύκλο του χρόνου, που δεν επιχωριάζουν αλλού στον Θεσσαλικό αλλά και ευρύτερα Βορειοελλαδικό χώρο, με τον οποίο κυρίως έχει κοινά πολιτιστικά στοιχεία ο Θεσσαλικός. Η προσεκτικότερη επί του θέματος έρευνα μας αποκάλυψε ομαδική εγκατάσταση Αρκάδων κυρίως στη Λάρισα και στα χωριά Αμπελώνας (τ. Καζακλάρ) και Μακρυχώρι και δευτερευόντως στον Τίρναβο, το Αργυροπούλι, τα Δελέρια κ.α.

Οι μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων από μια περιοχή σε άλλη αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού χώρου ολόκληρο τον 19ο αιώνα⁴³. Οι λόγοι που οδήγησαν στις ομαδικές εποικίσεις νέων περιοχών είναι συνοπτικά η ανεπάρκεια της γης για δυσανάλογα μεγάλο πληθυσμό, η εξάλειψη ή μείωση των κινδύνων, που σε προηγούμενες περιόδους είχαν οδηγήσει στον εοικισμό δυσπρόσιτων ορεινών όγκων⁴⁴, η συστηματοποίηση ορισμένων καλλιεργειών (σταφίδα, βαμβάκι) και η σταδιακή δημιουργία των αστικών κέντρων (Αθήνα, Πάτρα, Πύργος, Ερμούπολη και αργότερα Βόλος, Λάρισα κ.ά.), που απορροφούν μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού⁴⁵.

Οι μετακινήσεις και εγκαταστάσεις αυτές πληθυσμών διαδραματίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση τόσο της οικονομικής όσο και της κοινωνικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας του χώρου εισροής, είτε πρόκειται για

γασθήκαμε εδώ συγκεντρώθηκαν σταδιακά σε επανειλημμένες επισκέψεις μας στη Λάρισα και τις δύο κωμοπόλεις Αμπελώνα και Μακρυχώρι. Ευχαριστώ όσους συνέβαλαν σ' αυτή την έρευνα και ειδικότερα τον τότε πρόεδρο του Αμπελώνα Μιχάλη Ζησιάδη για τη θερμή φιλοξενία και συμπαράστασή του και τον αντιπρόεδρο Μ. Αρχοντή, που επανειλημμένα φρόντισε για την προώθηση και συμπλήρωση των 50 εκτενών ερωτηματολογίων από τα κατάλληλα πρόσωπα. Οφείλω όμως να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την οικογένεια του Σταύρου Κ. Σταυρόπουλου, που μας διευκόλυνε να επικοινωνήσουμε με την πιο σημαντική πηγή πληροφοριών, τον αιωνόβιο Κώστα Σταυρόπουλο, για τη δράση και την παρουσία του οποίου στη Θεσσαλία ετοιμάζουμε ιδιαίτερη δημοσίευση.

43. Το θέμα αποτέλεσε πρόδρομη ανακοίνωση στο Γ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, που οργάνωσε η Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών στην Καλαμάτα το 1985 και δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά του. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Πελοποννήσιοι στην περιοχή της Λάρισας μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881). Συμβολή στην έρευνα του εοικισμού του πεδινού Θεσσαλικού χώρου». *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, τ. Γ', Αθήνα 1987-1988, σ. 491-518 + πίν. 28-30.

44. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 82, και 376 κ.εξ., τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 542.

45. Περισσότερα για τις μετακινήσεις πληθυσμών στον πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας Ελλαδικό χώρο και για τους λόγους που οδήγησαν σ' αυτές βλ. Δημ. Κ. Ψυχολογίου, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 63 (1986), σ. 133-200.

μόνιμες εγκαταστάσεις είτε για εποχιακές μετακινήσεις. Παρά τη σημασία τους, ωστόσο, για την από κάθε άποψη έρευνα μιας περιοχής οι δημογραφικές μελέτες που σχετίζονται με την κινητικότητα του ελληνικού πληθυσμού μέσα και έξω από τα όρια του ελλαδικού χώρου κατά διάφορες περιόδους της ιστορικής του διαδρομής, σε σχέση με τη διαμόρφωση νέας πολιτισμικής φυσιογνωμίας, ήταν ελάχιστες, παρά τη μεγάλη σημασία που έχουν οι μετακινήσεις αυτές για την λαογραφική-εθνογραφική έρευνα, εφόσον συνεπάγονται μεταφορά δομών και θεσμών, υποκειμένων, ανάλογα και με την πολιτισμική αντοχή τόσο της μετακινούμενης ομάδας όσο και του ντόπιου πληθυσμού, στην προσαρμογή, την πλήρη ή μερική αφομοίωση ή και την σταθερή άρνηση προσαρμογής στις συνήθειες του τόπου εγκατάστασης.

Η έρευνά μας σε πρώτη φάση είχε ως αφετηρία τη λαογραφική παρατήρηση για την παρουσία στην καρδιά του θεσσαλικού κάμπου συνηθειών, που κυρίως επιχωριάζουν στην Πελοπόννησο, για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω. Στηρίζεται κυρίως σε προφορικές μαρτυρίες και συμπληρώνεται με αρχειακό υλικό, από τα Κοινοτικά αρχεία (Δημοτολόγια, Μητρώα Αρρένων, Πρακτικά Δημοτικών και Κοινοτικών Συμβουλίων, Αξιαρχικά βιβλία Γεννήσεων, Βαπτίσεων, Γάμων και Θανάτων, τηλεφωνικούς και εκλογικούς καταλόγους), καθώς και σε διάσπαρτο υλικό από ιδιωτικές συλλογές.

Σποραδικές εγκαταστάσεις Πελοποννησίων στην ίδια περιοχή και στον ευρύτερο θεσσαλικό χώρο είναι γνωστές και πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας στον εθνικό κορμό⁴⁶. Δεν σκοπεύω να ασχοληθώ εδώ με το πολύ ενδιαφέρον θέμα της παρουσίας στην περιοχή της Λάρισας και του Κάτω Ολύμπου Τουρκαλβανών του Λάλα της Πελοποννήσου, που σύμφωνα με ανέκδοτα στοιχεία, εγκαταστάθηκαν εδώ μεταξύ των ετών 1828 και 1830⁴⁷. Η Πελο-

46. Στο διάστημα της δεύτερης Τουρκοκρατίας στην Πελοπόννησο έχουμε αθρόες μετακινήσεις κατοίκων προς τη Μ. Ασία κυρίως και τα Βορειοελληνικά παράλια (Πήλιο, Χαλκιδική, Β. Σποράδες, Θράκη). Μετά τα Ορλωφικά και τις επιδρομές των Τουρκαλβανών παρατηρείται ιδιαίτερα έντονο μεταναστευτικό ρεύμα στην περιοχή. Βλ. Κυρ. Μαμώνη, «Πελοποννήσιοι στη Μικρά Ασία (Τουρκοκρατία και νεώτεροι χρόνοι)», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3 (1981-82), σ. 209-224 και γενικότερα Αποστ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1669-1821*, τ. 4. *Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 444 κ. εξ. Για τις μετακινήσεις ιδιαίτερα του πληθυσμού της Γορτυνίας βλ. Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986, σ. 40-60.

47. Για τους Τουρκαλβανούς του Λάλα και τη διασπορά τους βλ. Ιω. Κ. Βασδραβέλλης, «Πληροφορίες δια τους Τουρκαλβανούς Λαλιώτες εκ των Τουρκικών αρχείων της Μακεδονίας», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', (1976-78), σ.

πόννησος, και κυρίως η ορεινή, υπήρξε, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, πηγή μεταναστευτικών ρευμάτων προς κάθε σημείο του ελληνικού χώρου και του εξωτερικού. Η ανεπάρκεια του διαθέσιμου ζωτικού χώρου να θρέψει δυσανάλογα μεγάλο πληθυσμό, που για την Κεντρική Πελοπόννησο, σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα, παρουσιάζει κατά τον 19ο αιώνα τη μεγαλύτερη πυκνότητα (30 κάτ./χλμ²) σε σχέση με τις άλλες περιοχές του ελληνικού Κράτους (με εξαίρεση τη Σύρο (100 κάτ./χλμ²) και την αναπτυσσόμενη πρωτεύουσα)⁴⁸ αποτελεί την κύρια αιτία, που οι ορεινοί πληθυσμοί της Γορτυνίας και των Καλαβρύτων καθώς και της Μάνης εγκαταλείπουν σταδιακά τις εστίες τους και πυκνώνουν τους κοντινούς πεδινούς οικισμούς της Αχαΐας, της Ηλείας και Μεσσηνίας ή τα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου⁴⁹ και της άλλης Ελλάδας (Αθήνα, Σύρο, Σμύρνη κ.α.).

Η πληθυσμιακή έξοδος των ορεινών επαρχιών της Πελοποννήσου θα συνεχισθεί αργά αλλά σταθερά σχεδόν μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού, οπότε αρχίζει η οριστική εγκατάσταση και του προσωρινά εγκατεστημένου ως τότε, ανδρικού κυρίως, πληθυσμού στους τόπους εργασίας και η μεταφορά των οικογενειών σ' αυτούς καθώς και η αναζήτηση καλύτερης τύχης με την υπερπόντια μετανάστευση⁵⁰.

Ειδικότερα, όπως ήδη αναφέρθηκε, μια σειρά νομοθετικών ρυθμίσεων διευκολύνει την ανάκτηση μέρους της γης από χριστιανούς, πράγμα που συντελεί στην «κάθοδο» ορεινών πληθυσμών προς την πεδιάδα και στη δημιουργία νέων οικισμών ή στην πληθυσμιακή ενίσχυση των ήδη υπαρχόντων. Εξ άλλου, όπως αναφέραμε παραπάνω, οι Τούρκοι της Θεσσαλίας μετά τη δημιουργία του Ελληνικού κράτους και τις συχνές πια εξεγέρσεις των συντοπιτών τους χριστιανών, ιδιαίτερα των συνόρων, προτιμούν να πουλήσουν την περιουσία τους και να αναχωρήσουν προς άλλες πιο ασφαλείς περιοχές του οθωμανικού κράτους.

381-385. Αθαν. Θ. Φωτόπουλος, «Οι Λαλαίοι Τουρκαλβανοί», *Επετηρίς της Εταιρείας Ηλεκτών Μελετών*, τ. 2 (1983), σ. 419-443. Για τα τραγούδια, εξ άλλου, που αναφέρονται στη καταστροφή του Λάλα βλ. Νίκος Α. Τσούρας, *Τα δημοτικά τραγούδια της Ηλείας*, Αθήνα 1986, σ. 27 κ.εξ.

48. Για τη δημογραφική εξέλιξη ιδιαίτερα της Γορτυνίας ως το 1830, βλ. Στάθης Ν. Τσοτσόρος, ό.π.

49. Τάκης Κανδηλώρος, *Η Γορτυνία*, τ. Α', εν Πάτραις 1898, σ. 336 κ.εξ. Αρ. Θεοδωρίδης, Οι «Γορτύνιοι εν Ηλεία», *Αρκαδική Επετηρίς*, τ. 1 (1903), σ. 38-39. Παρ. Ν. Κοντοέ, «Γορτυνιακαί παροικίαι ανά την Πελοπόννησον», *Γορτυνιακόν Ημερολόγιον*, τ. 5 (1950), σ. 9-14.

50. Για την υπερπόντια μετανάστευση περιοχών της Πελοποννήσου βλ. Φροντιστήριο Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής, αρ. 12. *Η Ελληνική Μετανάστευσις*, εν Αθήναις 1917, σ. 61-112.

Έτσι, ήδη από το 1839, έχουν αρχίσει οι πωλήσεις γης σε χριστιανούς από Τούρκους ιδιοκτήτες⁵¹.

Η επανάσταση του 1854, στην οποία πήραν μέρος πολλοί εθελοντές από τη νότια Ελλάδα, και προπάντων εκείνη του 1878, επέσπευσαν την αποχώρηση των Τούρκων και την προσφορά γης, τουλάχιστον στην αρχή, σε συμφέρουσες τιμές. Τις παραμονές της προσαρτήσεως παράλληλα προς τα μεγάλα τσιφλίκια, που αγοράζονται από ντόπιους και ξένους τραπεζίτες μικρότερα τεμάχια γης αγοράζονται από Πηλιορείτες, Αγραφιώτες, Στερεοελλαδίτες, Μακεδόνες, Πελοποννησίους, Νησιώτες κ.ά., που εγκαθίστανται στις περιοχές τους⁵². Τα νέα χωριά της πεδινής Θεσσαλίας συγκροτούνται από ορεινούς των Αγράφων, της Πίνδου, του Ολύμπου αλλά και από Δυτικομακεδόνες, Βλάχους, Πελοποννησίους και Νησιώτες, οι οποίοι «κουβαλούν» την πολιτισμική τους κληρονομιά και την διατηρούν επί μακρόν.

Οι Πελοποννήσιοι που εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Λάρισας είχαν διαφορετική αφετηρία και στόχους από εκείνους, που αναζήτησαν μόνιμη εγκατάσταση στην αγροτική περιοχή του Καζακλάρ (από το 1914 Αμπελώνας) και του Μακρυχωριού. Οι Λαρισαίοι-Μοραίτες έρχονται από την πατρίδα τους, κυρίως την ορεινή Γορτυνία, χωρίς κεφάλαια, σε μικρή ηλικία και ανεπάγγελτοι για να βρουν εργασία στα υπό εξέλιξη αστικά κέντρα της Θεσσαλίας. Αντίθετως, αγρότες της Μαντινείας, με τις πολλές ή λίγες οικονομίες τους, έρχονται για να αγοράσουν κτήματα «σε τιμή ευκαιρίας» και να εγκατασταθούν μόνιμα «στη γη της επαγγελίας», όπως αναφέρουν στις αφηγήσεις τους. Έτσι ονειρεύονταν την οπωσδήποτε εύφορη θεσσαλική πεδιάδα.

Την ίδια περίοδο Δυτικομακεδόνες και Βορειοηπειρώτες, που εργάζονταν ανέκαθεν στην ευρύτερη περιοχή ως κτίστες ή εποχιακοί εργάτες ή κτηνοτρόφοι⁵³, αλλά και Θεσσαλοί της ορεινής ζώνης του Ολύμπου⁵⁴, που έμειναν έξω

51. Για τις επιπτώσεις που είχαν οι νομοθετικές ρυθμίσεις από την πλευρά του Οθωμανικού κράτους, στην προσπάθεια να αξιοποιήσει τα απέραντα ακαλλιεργήτα θεσσαλικά εδάφη, στη ζωή των κατοίκων της Θεσσαλίας και κατά συνέπεια στη δημογραφική, οικονομική και γενικότερη εξέλιξη της περιοχής, βλ. Έφη Αλλαμανή, «Το Τανζιμάτ και οι επιπτώσεις του στη ζωή των κατοίκων της Θεσσαλίας», *ό.π.*, όπου και βιβλιογραφία θέματος.

52. Σοφ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας. Μελέτη περί μορτής*, *ό.π.*.

53. Παναγ. Ι. Καμηλάκης, ΚΛ, χφ. 4458. Συλλογή λαογραφικού υλικού Αμπελώνας Λαρίσης, Μηλιά, Σέρβια, Βελβενδός, Γαλατινή Κοζάνης, Κωσταράζι, Μαυροχώρι, Άργος Ορεστικό, Καστοριά, Απόσκεπος, Οξυά Καστοριάς, Αμύνταιο, Ασπρόγεια, Λέχοβο Φλωρίνης, Πτολεμαίδα Κοζάνης, 1983, σχ. 8ο, σελ. 447.

54. Πρόκειται ιδίως για τα χωριά Σκαμινιά, Πουλιάνα (σημ. Κρυόβρυση), Καρυά, Πύθιο και Κοκκινοπλό, που οι κάτοικοί τους ασχολούνταν κυρίως με την γεωργία και κτηνοτροφία

από τα ελληνικά σύνορα με την συνθήκη της ενσωματώσεως της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, αναζητούν κτήματα για αγορά στον ίδιο χώρο. Αποτέλεσμα της συρροής αυτής είναι η μεταμόρφωση των δύο τουρκοχωριών με τα 100 και 60 σπίτια αντίστοιχα⁵⁵ σε οικισμούς γεμάτους ζωή και με ευοίωνες προοπτικές. Κατά το χρονικό διάστημα 1881-1907 ο πληθυσμός τους τετραπλασιάζεται.

Η εξέλιξη των δύο πεδινών οικισμών πρέπει να συνδεθεί οπωσδήποτε με το καθεστώς της ελεύθερης ιδιοκτησίας της γης, που επεκράτησε εδώ, και την αποφυγή -λόγω ίσως της μεγάλης ζήτησεως και των ήδη υπάρχουσών μικροϊδιοκτησιών των Τούρκων Κονιάρων (αλιακάδες)⁵⁶- δημιουργίας μεγάλων ιδιοκτησιών (τσιφλικιών), που θα κατέληγαν στη χρησιμοποίηση επίμορτων καλλιεργητών (κολλήγων).

Στον Αμπελώνα εγκαθίστανται κυρίως Μαντινιείς και Τεγεάτες από τα χωριά Παρθένι (Βερτζοβά), Νεστάνη, Τεγέα, Στενό, Σάγκα, λιγότεροι Γορτύνιοι και γενικά Αρκάδες (βλ. πίν. 1). Ωρισμένοι από αυτούς αναγκάζονται εξ αιτίας της ελονοσίας αλλά και του περιορισμού των διαθέσιμων κτημάτων να αναζητήσουν χώρο για εγκατάσταση και καλλιέργεια στη γύρω περιοχή. Στο Μακρυχώρι είχαν ήδη εγκατασταθεί συμπατριώτες τους από το Σάγκα (20 οικογένειες). Έτσι δημιουργείται δεύτερος πυρήνας Πελοποννησίων στο Μακρυχώρι, που φθάνει το 60% του πληθυσμού του χωριού. Το υπόλοιπο 40% αποτελείται από Βλάχους και Παρολύμπιους. Οι πρώτοι έποικοι, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, βρήκαν ελάχιστους χριστιανούς κατοίκους, ντόπιους κυρίως, που εργάζονταν ως κολήγοι στα κτήματα των Τούρκων της περιοχής. Ευνοημένοι, όπως ήδη αναφέρθηκε, από τις συγκυρίες οι τολμηροί Μαντινιείς, που γνώριζαν την αμπελοκαλλιέργεια από την πατρίδα τους, αγόρασαν κτήματα και σύντομα έφεραν τις οικογένειές τους για μόνιμη εγκατάσταση. Έτσι σε διάστημα 30 περίπου χρόνων δημιουργούνται στην καρδιά του Θεσσαλικού κάμπου δύο Αρκαδικοί οικισμοί. Πολλοί από αυτούς που εγκαταστάθηκαν εδώ είχαν γνωρίσει και ερευνήσει την κατάσταση στην περιοχή ήδη από τις επαναστάσεις του

και την οικοδομική (Σκαμνιά). ΚΛ, χρ. 4285, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αποστολή στο νομό Λαρίσης (Καρυά Ολύμπου, Κρυόβρυση (τ. Πουλιάνα) Ελασσόνας, Ραψάνη Ολύμπου, Κρανιά Ολύμπου, Βερδικούσα), από 6 Αυγ.-5 Σεπτ. 1984, σχ. 8ο, σελ. 1.097+7 ταινίες μαγνητοφώνου. Βλ. και ΚΛ, αρ. 4432, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Λαογραφική αποστολή στο νομό Λαρίσης (Καλλιπεύκη, Δομένικο, Βαλανίδα), 14 Οκτ. - 7 Νοεμ. 1986, σχ. 8ο, σελ. 812.

55. Όπως σημειώνει ο Σοφ. Τριανταφυλλίδης, το γεγονός ότι τα χωριά αυτά ανήκαν στα Κονιαροχώρια σημαίνει ότι ήταν χωριά «νοικοκυρεμένα» και διακρίνονταν «δια την ποικιλίαν της παραγωγής και την ευημερίαν των κατοίκων» (ό.π., σ. 25).

56. Σοφ. Τριανταφυλλίδης, ό.π.

1854 και του 1878, στις οποίες είχαν λάβει μέρος ως εθελοντές⁵⁷. Έτσι και πριν ακόμη από την υπογραφή της Συνθήκης για την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα γίνονται οι πρώτες αγορές κτημάτων στο τότε Καζακλάρ (σήμ. Αμπελώνας).

Το 1879 αγοράζει γη ο Επαμεινώνδας Γιογλερής⁵⁸ από το Παρθένι (τ. Μπερτζοβά) Μαντινείας. Θα ακολουθήσουν ο Κώστας Σταυρόπουλος⁵⁹ από του Κάψια, ο Τσαπραλής⁶⁰ από του Σάγκα, ο Μπακόπουλος⁶¹ από του Στενό, ο Αρχο-

57. Για τη συμμετοχή των Πελοποννησίων στους αγώνες για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας βλ. Τάκης Κανδηλώρος, *Η Γορτυνία*, τ. Α', εν Πάτραις 1898, σ. 337.

58. Πρώτος έρχεται ο Επαμεινώνδας Γιογλερής με τη γυναίκα του. Αγοράζει κτήματα και «στήνει σπιτικό» ανάμεσα στις τούρκικες ακόμη οικογένειες. Απόκτησε πέντε γιους, τον Θωμά (1899), τον Δημήτριο (1909), τον Βασίλειο (1910), τον Δημήτριο (1917) και τον Ελευθέριο (1921). Ο ένας από τους γιους του, ο Δημήτριος πέθανε γρήγορα.

59. Ο Κώστας Σταυρόπουλος, 95 ετών (1985), σωματικά και πνευματικά ακμαίος, με καταπληκτική μνήμη, μου διηγήθηκε και στη συνέχεια έγραψε με κάθε δυνατή λεπτομέρεια το χρονικό της εγκατάστασής των γονέων του στον Αμπελώνα, την εξέλιξη της και παράλληλα μου έδωσε κάθε πληροφορία που θα μπορούσε να με διαφωτίσει για την πορεία της δημιουργίας ενός νέου χωριού, όπως ο Αμπελώνας. Αποτελούσε ένα πολύτιμο ζωντανό αρχείο για την ιστορία της περιοχής. «Η οικογένεια των γονέων μας κατήγετο από την Πελοπόννησο. Ο πατέρας μας από του Κάψια και η μητέρα μας από τα Τσιπιανά. Το όνομα του πατρός μας ήταν Σταύρος Σταυρόπουλος του Ιωάννου. Η μητέρα μας Γεωργία Σταυροπούλου. Παντρεύτηκαν το 1878. Έφυγαν και ήρθαν στο Καζακλάρ Τυρνάβου. Έφυγαν από την πατρίδα τους και ήρθαν στη Θεσσαλία να πάρουν κτήματα πολλά και φτηνά. Πουλούσαν οι Τούρκοι κτήματα» (χ/φο του Κ. Σταυροπούλου, σ. 1, που βρίσκεται στο αρχείο μου).

60. Το 1910 η οικογένεια Τσαπραλή διατηρεί μύλο που λειτουργεί με γκάζι, πτωχαerioμύλο, όπως χαρακτηριζόταν. Παράλληλα στο κτήμα τους υπάρχουν μουριές για την εκτροφή μεταξοσκώληκα, προφανώς από παλαιότερη περίοδο. Σε εφημερίδα της Λάρισας καταχωρείται η αγγελία: «ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΣΗΡΟΤΡΟΦΟΥΣ: Πωλούνται μωρεόφυλλα δύο περιβολίων του εν Καζακλάρ κτήματος των κ.κ. Αδελφών Τσαπραλή. Πληροφορία εν τω εν Καζακλάρ πτωχαerioμύλω των» (εφ. *Πρωία*, έτ. 1 (1910) αρ. 71, 19-2-1910, σ. 4).

61. Ο Δημοσθένης Μπακόπουλος ήρθε με τον αδελφό του Ευθύμιο και αγόρασαν κτήματα και πρόβατα. Το 1901, πληροφορούμαστε από εφημερίδα του Βόλου ότι «εν Καζακλαρίω το ποιμνιον εκ 300 προβάτων του κ. Μπακοπούλου προσεβλήθη εξ ευλογίας. Πολλά πρόβατα απέθανον. Η νόσος πιστεύεται ότι μετεδόθη εκ των εισαχθέντων εσχάτως εκ Μακεδονίας προβάτων, τα οποία ελλείπει κτηνιάτρων επιθεωρούνται υπό των σταθμαρχών της μεθορίου» (Καταστροφαι κτηνοτροφίας, «Πανθεσσαλική», Βόλου, έτ. Β' (1901), αρ. 105, 18-2-1901, σ. 2). Στον Αμπελώνα ωστόσο πριν από το 1900 αγοράζουν κτήματα και οι Δημήτριος και Ευθύμιος Μπακόπουλοι. Βλ. γενεαλογικό τους δένδρο, σελ. 55, όπως προκύπτει από τα Μητρώα Αρρένων μέχρι το 1934.

ντής⁶² από το Παρθένι, ο Δαρίβας⁶³ από την Τεγέα (Πυαλί), ο Χρυσοβέργης⁶⁴ από το Στενό, ο Κανελλόπουλος⁶⁵ από τον Σάγκα, ο Τσιάλτας⁶⁶ από το Παρθένι, ο Μπρότσης⁶⁷ από το Αρτεμήσιο (παλ. Κακούρι) κ.ά., όπως φαίνεται στον σχετικό πίνακα (αρ. 1). Παράλληλα στο Μακρυχώρι μεταναστεύουν 20 οικογένειες από τον Σάγκα (Μπενεχούτσος, Γεωργόπουλος, Γκρέτσης, Γιαννακόπουλος, Στρατόπουλος, Θεοδωρόπουλος) και 10 οικογένειες από άλλα χωριά της Αρκαδίας, καθώς και από το Φανάρι Ολυμπίας (πίν. 2).

Οι περισσότεροι, όπως προαναφέρθηκε, ξεκίνησαν από τα χωριά τους με κάποια χρήματα και προοπτική να αγοράσουν μεγάλα κτήματα σε «τιμή ευκαιρίας» από τους Τούρκους. Για παράδειγμα, ο Σταύρος Σταυρόπουλος ξεκίνησε από του Κάψια Μαντινείας με περιουσία δύο χιλιάδες τριακόσιες χρυσές λίρες. Ο γιός του Κώστας, 95 ετών (1985), διηγείται: «Εφεραν πολλά χρήματα οι γονείς μου τότε (1879), 1.300 λίρες χρυσές ο πατέρας μας και 1.000 λίρες η μητέρα μας. Ήταν πλούσιοι. Αγόρασαν το μεγαλύτερο κτήμα από τον Τούρκο Ιμέραγα: 480 στρέμματα χωράφια, 48 στρέμματα αμπελίων, 18 στρέμματα ρουμάνια, σπίτια, στάνες, πρόβατα 200, βουβάλιες 10. Πλήρωσαν οι γονείς μου τότε για τα ως άνωθεν 1500 λίρες χρυσές. Η λίρα είχε τότε 18 δραχμές».

Εν τω μεταξύ Αρκαδες που εργάζονται στη Λαρίσα, μόλις αποκτούν κάποιο κεφάλαιο, αγοράζουν τη και εγκαθίστανται μόνιμα, κυρίως στον Αμπελώνα. Μικρός αριθμός Πελοποννησίων του Αμπελώνα, ο οποίος διατηρεί επαφή με

62. Το 1882 ήρθε στον Αμπελώνα ο Γεώργιος Αρχοντής (1851) με τη γυναίκα του και το γιο του Δημήτριο, που είχε γεννηθεί μόλις ένα χρόνο πριν (1881) και μέχρι το 1893 απόκτησε άλλους τρεις γιούς. Εγγόνια και δισέγγονά του ζουν σήμερα στο ίδιο χωριό. Βλ. και το γενεαλογικό τους δένδρο μέχρι το 1934, όπως προκύπτει από τα Μητρώα Αρρένων (σελ. 55).

63. Από τα Μητρώα Αρρένων προκύπτει ότι οι Κων/νος και Λάμπρος Δαρίβας ήρθαν πρώτοι στον Αμπελώνα. Ο Κώστας Σταυρόπουλος στο δακτυλόγραφο σημείωμά του αναφέρει Κυριάκο Δαρίβα, τον οποίο όμως δεν βρίσκουμε στα Μητρώα της Κοινότητας.

64. Πρώτος έρχεται και αγοράζει κτήματα ο Χαράλαμπος Χρυσοβέργης και σχεδόν αμέσως οι Αθανάσιος και Κων/νος Χρυσοβέργης.

65. Ο Γεώργιος Κανελλόπουλος είναι από τους πρώτους οικιστές του Αμπελώνα. Απόκτησε τρεις γιούς: τον Βασίλειο (1911), τον Αθανάσιο (1911) και τον Θεόδωρο (1917). Παράλληλα έρχεται και εγκαθίσταται στο ίδιο χωριό ο Αντώνιος Κανελλόπουλος.

66. Οι αδελφοί Δημήτριος (1857) και Ιωάννης (1862) Τσιάλτας έρχονται πρώτοι το 1897 και αγοράζουν κτήματα. Ο γιός τους Βασίλειος (1926) διηγείται ότι οι γονείς του έλεγαν πως το χωριό τους Βερτζοβά (σημ. Παρθένι) ήταν άγονο και φτωχό, ενώ τον Αμπελώνα τον θεωρούσαν «Γη της Επαγγελίας». Από τις πολυανθρωπότερες οικογένειες του Αμπελώνα. Βλ. γενεαλογικό δένδρο, όπως αυτό προκύπτει από τα Μητρώα Αρρένων ως το 1934 (σελ. 55).

67. Γορτύνιος ο Χρήστος Μπρότσης είναι από τους πρώτους εποίκους του Αμπελώνα. Ακολουθούν οι Νικόλαος και Δημήτριος.

την πατρίδα στην Πελοπόννησο, συμμετέχει στο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα από την Αρκαδία προς την Αμερική (Γκίνος, Κουτσιόπουλος, Μπούκης, Φωτόπουλος) στις αρχές του εικοστού αιώνα.

Το γεγονός ότι οι νέοι έποικοι είναι ιδιοκτήτες της γης και όχι κολήγοι στα κτήματα άλλων δικαιολογεί τη φιλοπονία τους και τη θεαματική εξέλιξη των χωριών τους. Έτσι δέκα μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωση το «χωρίον Καζακλάρ είναι ονομαστόν δια τους καλούς και πολλούς αμπελώνας του... Πυκνότατα κατωκημένον και αποτελεί μικράν εμπορικήν εστίαν... Ιδίως από της προσαρτήσεως κατώκησαν πλείσται οικογένειαι εκ διαφόρων μερών του εξωτερικού και του εσωτερικού καί ιδίως της Πελοποννήσου και κατέγιναν εις την καλλιέργειαν των αμπελών, ων την έκτασιν διπλασίασαν...»⁶⁸.

Το 1891 ο Αμπελώνας κατοικείται από 400 περίπου οικογένειες (2.076 κάτ.), από τις οποίες, σύμφωνα με τον συντάκτη του παραπάνω άρθρου, «αι εκατόν ανάγονται εις μεγαλοκτηματίας και τοκιστάς, 200 εις καλλιεργητάς αμπελώνων και γεωργούς και 100-150 εις τέκτονας και κτηνοτρόφους» και «είναι το μόνον εν Θεσσαλία χωρίον, όπερ έχει ποικιλίαν ως προς την κοινωνικήν θέσιν των κατοίκων και τας εξεις του ζην. Εκεί βλέπει τις κατά τύπον ευρωπαϊκόν ζώντάς τινας, εκεί αληθείς γεωργούς, εκεί τέκτονας, εκεί ποιμένας, εκεί καταφανώς διακρίνεται η φουστανέλλα και η ιδιόρυθμος κάλτσα του Πελοποννησίου...»⁶⁹.

Από τις 400 περίπου οικογένειες που αναφέρονται στο άρθρο της Λαρισίνης εφημερίδας οι 200 τουλάχιστον ανήκουν σε Μοραίτες, Μαντινιείς, γαιοκτήμονες, γεωργούς και αμπελουργούς και οι υπόλοιπες σε Δυτικομακεδόνες και Ηπειρώτες κτίστες και υλοτόμους και Παρολύμπιους, επίσης κτίστες και κτηνοτρόφους⁷⁰. Σε μια περίοδο που οι κολήγοι του Θεσσαλικού κάμπου αγωνίζονται να αποκτήσουν δικαιώματα πάνω στη γη, που καλλιεργούσαν για λογαριασμό άλλων, οι ελεύθεροι χωρικοί του Αμπελώνα και του Μακρυχωριού και άλλων μεγάλων χωριών, ιδιοκτήτες της γης τους, φροντίζουν για την αύξηση της αποδοτικότητας των καλλιεργειών τους, εκσυγχρονίζοντας τα εργαλεία τους, ει-

68. Το χωρίον Καζακλάρ, εφ. «Συνταγματική Πυξίς» Λαρίσης, έτ. Α' (1891-92), αρ. 16, 20-9-1891, σ. 3.

69. Ό.π.

70. Παναγ. Ι. Καμηλάκης, «Μαστόροι και μαστοροχώρια της περιοχής του Ολύμπου», ανακοίνωση στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο «Ο Όλυμπος στη ζωή των Ελλήνων», 1984 (για δημοσίευση). Γενικότερα για τα επαγγέλματα των κατοίκων της περιοχής του Θεσσαλικού Ολύμπου, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Επαγγέλματα των κατοίκων των χωριών του Θεσσαλικού Ολύμπου», ανακοίνωση στο ίδιο συνέδριο (για δημοσίευση).

σάγοντας τεχνολογία άγνωστη τότε στην περιοχή και γενικά εκμεταλλεύονται κάθε δυνατότητα για τη βελτίωση του επιπέδου ζωής τους⁷¹.

Για παράδειγμα, η οικογένεια Σταυροπούλου έφερε το 1907 στον Αμπελώνα αλωνιστικό συγκρότημα. «Δεν υπήρχε άλλη μηχανή στην περιοχή. Απαλλαχτήκανε όλοι οι γεωργοί από τις αδοκάνες⁷²». Με την ίδια μηχανή, χρησιμοποιώντας ως καύσιμη ύλη άχυρο, λειτουργούν ατμόμυλο με δύο ζεύγη μυλόπετρες και με αποδοτικότητα 15.000 οκάδες αλεύρι και ζωοτροφές (γιαρμάδες) την ημέρα. Οι ίδιοι εξ άλλου επινόησαν και τελειοποίησαν στο εργοστάσιο γεωργικών μηχανημάτων Γκλαβάνη του Βόλου μικρό, ευκίνητο «αλετράκι» για το όργωμα των αμπελιών. Για την επινόησή τους αυτή πήραν δίπλωμα ευρεσιτεχνίας.

Το 1908 ο Κώστας Σταυρόπουλος, αγόρασε ένα από τα πρώτα αυτοκίνητα που κυκλοφόρησαν τότε στην Ελλάδα και το 1916 ηλεκτροφότισε την πλατεία, καταστήματα και σπίτια του χωριού, θέτοντας σε λειτουργία και βουβό κινηματογράφο. Ο ίδιος γράφει ότι «αγαπούσε πάρα πολύ τον πολιτισμό». Το 1910 εξ άλλου στον Αμπελώνα λειτουργεί ο προαναφερθείς «πτωχαερίομυλος» των αδελφών Τσαπραλή.

Έτσι, ενώ το αγροτικό ζήτημα συγκλονίζει το πανελλήνιο και οι εφημερίδες αφιερώνουν ολοκληρές σελίδες για τους αγώνες των Θεσσαλών αγροτών, το Καζακλάρ-ζι στο δικό του ρυθμό. Ο κ. Φαλταίτς θα σημειώσει. «Η κοινότης έχει οργανισμόν προόδου. Εφαρμόζει ωραίον ρυμοτομικόν σχέδιον, δίδει οικόπεδα εις τους ακτήμονας, κτίζει ωραία δημοτικά κτίρια... Και οι κάτοικοι δεν στα-

71. Είναι η εποχή που αρχίζουν να εμφανίζονται στον Θεσσαλικό κάμπο τα πρώτα γεωργικά μηχανήματα και η προσπάθεια για τη διαφήμισή τους από τις σελίδες των εφημερίδων είναι έντονη. Εξ άλλου λειτουργούν εργοστάσια κατασκευής γεωργικών εργαλείων και αντιπροσωπείες εισαγωγής μηχανημάτων γνωστών οίκων της Ευρώπης και της Αμερικής στο Βόλο. Η αγορά τέτοιων μηχανημάτων ήταν δυνατή μόνον για τους μεγάλους γαιοκτήμονες, από τους οποίους όμως ελάχιστοι είχαν προοδευτικό πνεύμα και ενδιαφέρονταν να ελαφρύνουν τους κολλήγους τους από τον υπέρογκο μόχθο συλλογής των δημητριακών. Νίτσα Κολιού, *Η βιομηχανία του Βόλου. Σύντομες αναφορές στο χτες και στο σήμερα*, 1993. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Βιομηχανία. Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ον αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα 2006, σ. 219-251. Η ίδια, «Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήνα 1986, 1010². Λεων. Καλλιβερετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα τον 19ον αιώνα*, Μ.Ι.Α.Τ.Ε., Αθήνα 1990.

72. Αδοκάνα, δοκάνα, ντουγένι είναι εργαλείο που χρησιμοποιείται κατά τον αλωνισμό, για το θρυμμάτισμα των σταχυών στο αλώνι. Βλ. φωτ. και Στέφ. Δ'Ημελλος - Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του Ελληνικού λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Αθήνα 1983, σ. 115-116, 348.

ματούν εις πρόοδον. Εις όλην την περιφέρεια Καζακλάρ θα ιδήτε να κυριαρχή η γεωργική μηχανή. Βενζινάρωτρα, θεριστικά μηχαναί, αλωνιστικά μηχαναί, χορτοπιεστικά, το παν γίνεται με την μηχανή»⁷³.

Στη Λάρισα, όπως και στα άλλα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας (το Βόλο, την Καρδίτσα, τα Φάρσαλα) αλλά και της άλλης Ελλάδας (Αθήνα, Θεσσαλονίκη κ.ά.) η εγκατάσταση Πελοποννησίων ακολούθησε άλλο δρόμο. Ήρθαν μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας για λογαριασμό ορισμένων «αφεντικών», Αρκάδων κυρίως, που τους ειδοποιούσαν σχετικά και αναλάμβαναν τα έξοδα του ταξιδιού και την διατροφή τους. Στη Λάρισα ήταν τρία αφεντικά, ο Δημητρακόπουλος από το Ίσαρι, ο Ζάγορας από το Δερμπόνι (Λύκαιο) και ο Νταλαμάγκας από το Φανάρι Ολυμπίας. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες ατόμων της δεύτερης γενιάς Πελοποννησίων στη Λάρισα (παιδιά των πρώτων εποίκων): «Ερχόντανε οι άντρες πρώτα. Τους ειδοποιούσαν τ' αφεντικά: Ελάτε, έχουμε δουλειά εδώ. Δούλευαν κασέλι (λούστροι). Ο Νταλαμάγκας είχε 15 παιδιά και τα έβγαζε στην πόλη και δούλευαν με κασέλια και το βράδυ μάζευε τα λεπτά. Τα έριχναν όλοι σ' ένα τενεκέ. Έμεναν όλοι μαζί και έτρωγαν μπομπότα, δηλ. καλαμποκίσιο ψωμί. Αγόραζαν ένα παντελόνι ρετσίνα και έρχονταν στο χωριό και κάναν τους αριστοκράτες. Παντρεύονταν στο χωριό και έρχονταν στη Θεσσαλία και αγόραζαν κτήματα»⁷⁴.

Κατά κύριο λόγο έρχονταν νεαρής ηλικίας άτομα που «ροπαζόνταν» (προσλαμβάνονταν με ρόγα, μισθό), κατά την έκφραση τους, σε κάποιο ενήλικο χωριανό τους με συγκεκριμένη αμοιβή, που συνήθως έπαιρναν κατ' ευθείαν οι γονείς τους, και εργάζονταν για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα⁷⁵. Οι πιο συνηθισμένες δουλειές που έκαναν τα «τσιράκια» ήταν του αχθοφόρου, του εφημεριδοπώλη και του λούστρου. Ιδιαίτερα τα δύο τελευταία επαγγέλματα τα κράτησαν σχεδόν αποκλειστικά στα χέρια τους οι Αρκάδες (κυρίως Γορτύνιοι) σε όλα σχεδόν τα αστικά κέντρα του ελληνικού χώρου αλλά και των ελληνικών παροικιών του εξωτερικού⁷⁶.

73. Κ. Φαλτάιτς, «Ένα ευτυχισμένο μέρος. Η ζωή εις το δροσόλουστον Καζακλάρ. Ούτε πολιτικά - ούτε κομμουνισμός - ούτε φαγομάρα, εφ. *Βραδυνή* Αθηνών, τ. Ε' (1928) αρ. 2426, 1-7-1928, σ. 2.

74. Πληροφορίες Δ. Κιούση και Β. Αγγελόπουλου, μελών του Δ.Σ. του Συνδέσμου Πελοποννησίων «Ο Μορηάς».

75. Πρβλ. όσα γράφει ο Παν. Ν. Σπυρόπουλος, στο βιβλίο του *Το Σκορτσινού της Αρκαδίας*, τεύχ. Α', Αθήναι 1965, σ. 190: «Από τα πρώτα χρόνια πριν του 1900 είχαν πάει στο Βόλο οι αδελφοί Νικόλαος και Έξαρχος Καρύδης. Έπαιρναν από τα χωριά παιδιά 10-15 χρονών με "ρόγα" για ένα ή δύο χρόνια και τα έβαζαν να δουλεύουν ως αχθοφόροι και υποδηματοκαθαρισταί. Στους γονείς των παιδιών έδιναν για "ρόγα" από 100 δρχ. και απάνου». Οι συνθήκες και οι όροι εργασίας δεν ήταν διαφορετικοί στη Λάρισα.

76. Σήμερα στο συνοικισμό Ανθούπολη της Λάρισας κατοικούν τουλάχιστον 100 οικο-

Ο Νταλαμάγκας ήρθε από το Φανάρι Ολυμπίας, όπου διώκονταν για ζωκλοπή. Εγκαταστάθηκε στη Λάρισα με το επώνυμο Κατσίκας και εργάστηκε ως λούστρος. Ήταν ο πρώτος που ήρθε από το Φανάρι αλλά σιγά-σιγά έφερε κι άλλους, κυρίως παιδιά, που ό ίδιος χρησιμοποιούσε για την επιχείρησή του. Τα λουστράκια με τον καιρό αποδεσμεύονταν και έφτιαναν δική τους δουλειά. Εξέλιξη των υπαίθριων στιλβωτών με το κασελάκι είναι τα στιλβωτήρια, που διατηρήθηκαν στη Λάρισα μέχρι τα τελευταία χρόνια σε χέρια Πελοποννησίων⁷⁷.

Η απασχόληση των Γορτυνίων με την πώληση των εφημερίδων έχει την αρχή της στην πρακτόρευσή τους από τον Κ. Δημητρακόπουλο, από το Ίσари της Μεγαλοπόλεως, αντιπρόσωπο του «Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων» των Αθηνών, που ίδρυσε το 1883 και διηύθυνε ο Σπύρος Τσαγκάρης από τη Ζάτουνα Γορτυνίας⁷⁸. Τα υποπρακτορεία του «Κεντρικού Πρακτορείου» σ' ολόκληρη την Ελλάδα και το εξωτερικό διηύθυναν (και κατά το μεγαλύτερο μέρος διευθύνουν και σήμερα) Γορτύνιοι, συνεργάτες του Σπύρου Τσαγκάρη⁷⁹. Από τους στενούς συνεργάτες του Σπ. Τσαγκάρη ο Δημητρακόπουλος⁸⁰ εγκαταστάθηκε στη Λάρισα, όπου συγκεντρώθηκαν για να εργασθούν κοντά του συγγενείς και γνωστοί από τα ορεινά χωριά της Γορτυνίας Κουρουνιού, Κραμποβό (Καστανόχωρι), Δερμιόνη (Λύκαιο), Στεμνίτσα, Αστύλα (Λυκόσουρα), αλλά και από την ημιορεινή περιοχή της Ανδριτσάνης και κυρίως το Φανάρι.

Οι πωλητές έπαιρναν από τον εργολάβο τις εφημερίδες και γυρνούσαν στην πόλη να τις πουλήσουν. Το βράδυ μαζεύονταν όλοι σ' ένα κοινό δωμάτιο, το

γένειες από το Φανάρι Ολυμπίας. Πολλοί επίσης κατοικούν στην περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου και στον συνοικισμό Καρύδα.

77. Ένα από τα τελευταία παραδοσιακά στιλβωτήρια, ίσως και το τελευταίο, του Ν. Παπανικολάου από τη Λυκόσουρα, που πέθανε, επισκέφθηκα το 1985 κοντά στο Δημαρχείο της Λάρισας.

78. Λεπτομέρειες για την ίδρυση του Κεντρικού Πρακτορείου Τύπου και για τον Σπύρο Τσαγκάρη βλ. Δ. Μοσχονάς, *Σαραντά χρόνια στις εφημερίδες*, Αθήνα 1940, σ. 142-157 και Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου*, τ. Α' (1790-1900), Αθήνα 1957, σ. 177-179.

79. Για την συμβολή των Γορτυνίων στην ανάπτυξη και διάδοση του ελληνικού Τύπου βλ. [Παρ. Ν. Κοντοές], «Οι Γορτύνιοι συντελεστάι της αναπτύξεως του τύπου», *Γορτυνιακόν Ημερολόγιον*, τεύχ. 3 (1948), σ. 82-84. Το γεγονός ότι τα περισσότερα υποπρακτορεία του «Κεντρικού Πρακτορείου» διευθύνονται από Γορτύνιους διαπιστώνεται από τον κατάλογο που παραθέτει ο Δ. Μοσχονάς, ό.π., σ. 148-151.

80. Οι αντιπρόσωποι του Κεντρικού Πρακτορείου στη Θεσσαλία ήταν οι εξής: Ν. Αναστασόπουλος (Αλμυρός), Κ. Παρασκευόπουλος (Βόλος), Χ. Πανουργιάς (Καρδίτσα, Τρίκαλα), Γ. Δημητρακόπουλος (Λάρισα), Αρ. και Β. Δημόπουλος (Φάρσαλα).

«τσαρδί», όπου έτρωγαν τη μπομπότα τους⁸¹. Οι εφημεριδοπώλες της Λάρισας, όπως και όλων των ελληνικών πόλεων εξελίχθηκαν σε πράκτορες γενικότερα μονοπωλίων (τσιγάρα, σπίρτα, ΠΡΟΠΟ, λαχεία κ.λπ.), σε περιπτεράδες, βιβλιοπώλες, πράκτορες μεταφορών. Αναφέρω ενδεικτικά ότι τα μεγαλύτερα και σήμερα πρακτορεία τύπου, βιβλιοπωλεία και πρακτορεία μεταφορών (Βαζιντάρη⁸², Αδαμόπουλου, Κιούση, Δημητρόπουλου, Παρασκευόπουλου κ.λπ.) ανήκουν σε Αρκάδες. Εξ άλλου είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γιώργος Δημητρακόπουλος ίδρυσε το 1922 (19 Οκτ.) την ημερήσια εφημ. *Ελευθερία*, που από τότε εκδίδεται χωρίς διακοπή με διευθύντρια σήμερα την σύζυγο του αείμνηστου Τάκη Δημητρακόπουλου, Δανάη Δημητρακοπούλου⁸³.

Συμπερασματικά οι Μοραΐτες της Λάρισας με σκληρή εργασία και πνεύμα οικονομίας δημιούργησαν περιουσίες και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική και πνευματική ζωή της πόλεως, που έγινε η δεύτερη πατρίδα τους. Έδωσαν το παρόν σχεδόν από τις πρώτες ώρες της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας και είτε ως εφημεριδοπώλες και εκδότες εφημερίδων⁸⁴, είτε ως στιλβωτές, έμπο-

81. Η ίδια εικόνα παρατηρείται σε όλα τα αστικά κέντρα, όπου ιδρύθηκαν πρακτορεία τύπου. Στην Αθήνα «... Οι υπάλληλοι πωληταί του Τσαγκάρη είχαν ως αντανάκλαση την τροφή τους και τον ύπνο τους. Ένα κοινό δωμάτιο, το περιφημόν και ιστορικόν “τσαρδί” παρά το Βαρβάκειον, εστέγαζε την νύκτα τους εφημεριδοπώλες για να μεταβάλλεται κατά το διάστημα της ημέρας σε γραφείο του πρωτογόνου αυτού Πρακτορείου» (Δ. Μοσχονάς, ό.π., σ. 142-143). Κυρίως Έρη Σταυροπούλου, «Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου εφημερίδων» στον τόμο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 178-184.

82. Ο Ιωάννης Βαζιντάρης, βιβλιοχαρτοπώλης στη Λάρισα διηγείται: «Η μητέρα μου ήταν από τη Στεμνίτσα και ο πατέρας από τον Κουρουνιού. Ήρθαν στη Λάρισα το 1926. Είχε σταύλους με 15 άλογα και έκανε τη διανομή των εμπορευμάτων στην πόλη για λογαριασμό των Σ.Ε.Κ.». Επίσης η γιαγιά του Μαριγώ Δημητρακούλια από τη Στεμνίτσα έλεγε ότι ο πατέρας της Κ. Δημητρακούλιας είχε συνεργασθεί με τον Σπύρο Τσαγκάρη για την ίδρυση και λειτουργία του «Κεντρικού Πρακτορείου» εφημερίδων. Βλ. και Κ. Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' (1790-1900), σ. 178.

83. Ιωάννης Θ. Παπαγιαννόπουλος, «Επαρχία Λαρίσης», *Θεσσαλικά Χρονικά*, έκτ. έκδοσις επί τω εορτασμό της 50ετηρίδος από της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας, Αθήναι 1935, σ. 275. Ωστόσο και πριν από το 1900 ο Σπ. Γκολφινόπουλος (από το Άργος), καθηγητής και αργότερα (1906-1910) γυμνασιάρχης στη Λάρισα, όπου είναι συντάκτης της εφ. «Ανεξαρτησία», το 1891 εκδίδει την πολιτικοσατυρική εφημερίδα «Διάβολος» και κατόπιν «Σάτυρος» που επανεκδίδεται το 1893.

84. Η συμβολή των Πελοποννησίων στην υπόθεση του πρωτοποριακού πράγματι τύπου της Θεσσαλίας των τελευταίων δεκαετιών του 19ου και των πρώτων του 20ού αιώνα καθώς και στην αξιοζήλευτη για επαρχιακό τύπο εξέλιξή του ως σήμερα, είναι σημαντική. Σε εργασία

ροι, δάσκαλοι, γιατροί πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε μια καινούργια πόλη που μόλις είχε απαλλαχθεί από τον ζυγό των Τούρκων.

Ο αριθμός των Πελοποννησίων που εγκαταστάθηκαν στη Λάρισα πρέπει να ξεπερνούσε μέχρι το 1930 τις 1.000 οικογένειες, οι οποίες σήμερα έχουν τουλάχιστον διπλασιασθεί. Καταγράψαμε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας 202 οικογενειακά ονόματα (πίν. 3) τα οποία αντιστοιχούν σε 1.127 περίπου οικογένειες. Στον αριθμό αυτό δεν περιλαμβάνονται οι οικογένειες, που, ιδιαίτερα μετά το 1950, δημιούργησαν τα θήλαα μέλη των οικογενειών, που κατάγονται από την Πελοπόννησο⁸⁵.

Παρά το ότι βρέθηκαν μεταξύ των πολυπληθέστερων ντόπιων (Καραγκούνηδων και μη), Βλάχων, Μακεδόνων, Ηπειρωτών κ.λπ., οι Πελοποννήσιοι κατόρθωσαν να διακριθούν σε όλους τους τομείς της Λαρισινής ζωής. Με το συναίσθημα υπεροχής του από τρεις ήδη γενιές εθνικά ελεύθερου βίου αντιμετώπιζαν με κάποια περιφρόνηση τους ντόπιους, παδινοὺς Θεσσαλούς. Αντίθετα πάντοτε υπολόγιζαν και συνήθως απέφευγαν τις συναλλαγές με το βλαχικό στοιχείο⁸⁶. Σε αντίθεση με τους εγκατεστημένους στα χωριά Αμπελώνα και Μακρυχώρι συμπατριώτες τους, που δέθηκαν με τη γη που αγόρασαν και αφοσιώθηκαν σ' αυτήν, οι Λαρισίνοι Μοραΐτες διατήρησαν ζωντανούς δεσμούς με την ιδιαίτερη πατρίδα τους, την οποία επισκέπτονταν συχνά. Άλλωστε, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, τα «τσιράκια» γύριζαν στο χωριό τους, μόλις τέλειωνε η σύμβαση (ρόγισμα) με το αφεντικό.

Ιδιαίτερα συντηρητικοί και επιφυλακτικοί στις σχέσεις τους με τους ντόπιους προτιμούσαν να συνάπτουν γάμους, τουλάχιστον μέχρι το 1930, μόνο μεταξύ τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι νέοι που εργάζονταν στη Λάρισα και

που ετοιμάζουμε και που σύντομα θα δημοσιευθεί αξιολογείται η προσφορά τους. Για το θέμα αυτό βλ. και Ερασμία Λουίζα Σταυροπούλου, «Οι πρώτες εφημερίδες της Καρδίτσας και των Τρικάλων μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881)», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. ΙΓ' (1980), σ. 435-477. Νίτσα Κολιού, «Ο Βολιώτικος Τύπος», στο *Ο ελληνικός τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005, σ. 276-284. Δημ. Νάτσιος, *Τυπογραφεία της Θεσσαλίας, 1881-1899*, Λαμία 1982.

85. Πρέπει να υπολογίσουμε το γεγονός ότι δεν παντρεύονταν ντόπιες και δεν έδιναν, περίπου μέχρι το 1950, κορίτσια σε μη Πελοποννήσιους.

86. Αυτό είναι περισσότερο εμφανές στις πόλεις όπου πλεονεκτούν αριθμητικά οι Βλάχοι, όπως συμβαίνει στον Τίρναβο και τα Τρίκαλα, όπου οι Πελοποννήσιοι είναι ελάχιστοι και κατά την παρατήρηση του Θεοδ. Βελλιανίτου «... φαίνεται [στα Τρίκαλα] ότι κοπανούν αέρα, διότι πάσα ενέργεια και όλη η καλή πρόθεσις των συντρίβεται προ της ισχύος του εγχωρίου στοιχείου και προ της συμπαγούς επιρροής των εκεί πολιτευομένων» («Θεσσαλικά εντυπώσεις. Τα Τρίκαλα», εφημ. *Εφημερίς Αθηνών*, έτ. ΚΒ' (1894), αρ. 176, 25-6-1894, σ. 1).

δεν είχαν χρόνο να γυρίσουν στο χωριό τους αρραβωνιάζονταν ακόμη και μέσω της φωτογραφίας της νέας ή των περιγραφών της από συγγενείς ή φίλους, όπως γινόταν και για τους απόδημους στην Αμερική.

Στις αρχές του αιώνα μας οι Πελοποννήσιοι της Λάρισας ιδρύουν τον «Σύνδεσμο Πελοποννησίων ο Μορηάς», κατά μίμηση προφανώς των συμπατριωτών τους του Βόλου, που από το 1901 είχαν ιδρύσει ομώνυμο Σύνδεσμο στην πόλη τους. Σε εφημερίδα της Λάρισας αναφέρεται: «Γενομένων αρχαιρεσιών του εν τη πόλει μας Συνδέσμου Πελοποννησίων εξελέγησαν πρόεδρος ο Κ. Θ. Ιατρόπουλος, αντιπρόεδρος ο κ. Παν. Ασλάνης, γραμματεύς ο κ. Γρ. Αγγελόπουλος, ταμίας ο κ. Α. Κουλουράς και σύμβουλοι οι κ.κ. Κ. Ζούρτος, Κ. Κατσαούνης, Π. Γκρέτσος, Α. Κωστούρος, Α. Στίγκας και Ν. Καρέλας»⁸⁷. Στα γραφεία του σημερινού Συνδέσμου Πελοποννησίων, που εξακολουθεί να συσπειρώνει τους Γορτύνιους κυρίως της Λάρισας⁸⁸, δεν υπάρχει αρχειακό υλικό και έτσι για τη διερεύνηση της ιστορίας του, που εκτείνεται σε ένα περίπου αιώνα ζωής και δράσεως, θα χρειασθεί να καταφύγει κανείς σε άλλες πηγές και κυρίως στην μνήμη των πιο ηλικιωμένων μελών του.

Οι εγκατεστημένοι στην αγροτική περιφέρεια της Λάρισας Πελοποννήσιοι δεν διατήρησαν, όπως αναφέρθηκε ήδη, στενές σχέσεις με την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Καθαρά γεωργικός πληθυσμός, χωρίς ιδιαίτερες ανησυχίες στην πλειονότητά τους, αφοσιώθηκε στη γη που αγόρασε, την οποία προσπάθησε να αυξήσει και να αξιοποιήσει με αποδοτικές καλλιέργειες. Η απληστία τους για απόκτηση μεγάλης περιουσίας χαρακτηρίζεται από τους ντόπιους με την έκφραση: «Οι Μοραΐτες έχουν βαθύ μάτ' », δηλ. αχόρταγο. Ωστόσο οι ντόπιοι πρώτοι παραδέχονται πως οι Μοραΐτες δουλεύουν σκληρά τη γη, γι' αυτό και τους αποδίδει⁸⁹.

Τον στενό δεσμό με τον τόπο, όπου εγκαταστάθηκαν, εκφράζει η ομολογία του Κώστα Σταυρόπουλου, που κατά τον άτυχο ελληνοτουρκικό πόλεμο του

87. Αρχαιρεσίαι «Συνδέσμου Πελοποννησίων», εφημ. *Λάρισα*, έτ. Α' (1908-9) αρ. 10, 9-1-1909, σ. 3.

88. Το Δ.Σ. του Συνδέσμου Πελοποννησίων της Λάρισας σε συνεργασία με την Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας της ίδιας πόλεως οργάνωσαν διάλεξη στη Λάρισα (20 Φεβρουαρίου 1987) με θέμα «Οι Πελοποννήσιοι της Λάρισας» με ομιλήτρια την Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη.

89. Οι Πελοποννήσιοι, όπως ομολογούν και οι Βλάχοι σήμερα, που έχουν αμβλυνθεί οι μεταξύ τους αντιθέσεις, ήταν πιο εργατικοί από τους ίδιους, που ήταν συνηθισμένοι να μετακινούνται συνεχώς με τα κοπάδια τους και άργησαν να εκτιμήσουν την αξία της γης, με αποτέλεσμα τα μεγαλύτερα και ευφορότερα κτήματα στο Μακρυχώρι να βρίσκονται στα χέρια των Πελοποννησίων.

1897 αναγκασμένος να φύγει με τους γονείς του από τη Θεσσαλία για ασφαλές μέρος, επέστρεψε στην Πελοπόννησο, στο χωριό της καταγωγής του (Κάψια). Γυρίζοντας μετά από τρεις μήνες, που ο κίνδυνος είχε περάσει, ομολογεί: «επιτέλους γυρίσαμε στο χωριό μας το Καζακλάρι Τυρνάβου», όπου ωστόσο δεν βρήκαν τίποτε όρθιο και αναγκάστηκαν να ξαναρχίσουν από το μηδέν, κτίζοντας πρόχειρα σπίτια με πλιθιάς.

Πληθυσμός συντηρητικός, όπως όλοι οι γεωργοί, παρά το γεγονός ότι βρέθηκε πολύ κοντά σε άλλες συνήθειες και αντιλήψεις, διατήρησε τα έθιμά του και την «καθαρότητα» της μοραίτικης καταγωγής του. Τα μέλη του παντρεύονταν μεταξύ τους και ποτέ με Βλάχους, ιδιαίτερα στο Μακρυχώρι, όπου οι Βλάχοι αποτελούσαν το 40% του πληθυσμού. Οι διαφορές στην καθημερινή ζωή και στις συνήθειες των εποίκων κατά τη διάρκεια της χρονιάς προς τους υπόλοιπους Θεσσαλούς, Βλάχους, Μακεδόνες, Ηπειρώτες κ.ά. είναι πολλές⁹⁰. Αναφέρομαι σε ορισμένα παραδείγματα, τα πιο χαρακτηριστικά, κυρίως αυτά που και οι ίδιοι επισημαίνουν, όταν θέλουν να κάνουν διάκριση των δικών τους συνηθειών από τις συνήθειες των άλλων:

α) **Ενδυμασία.** Οι άντρες Μοραίτες φορούσαν φουστανέλλα, όταν έβγαιναν στο παζάρι (= αγορά), μέχρι περίπου το 1930⁹¹. Οι υπόλοιποι φορούσαν μαύρα παντελόνια, ανάλογα με την καταγωγή τους. Η γυναικεία φορεσιά, απλοποιημένη, διέφερε από εκείνη της Καραγκούνας ή της Βλάχας.

β) **Διατροφή.** Οι Μοραίτες συνηθίζουν να καταναλώνουν πολλά ζυμαρικά χειροποίητα (μακαρόνια, τριφτάδες, ριν' στές), ενώ οι ντόπιοι ακυρίως μπλιγούρι. Αντίθετα οι ντόπιοι έτρωγαν πολλών ειδών πίτες, που δεν τις συνηθίζουν στην Πελοπόννησο. Οι ντόπιοι δεν έτρωγαν και μάλλον απέφευγαν τα σαλιγκάρια και τα βροβιά (βολβούς), που αποτελούσαν συνηθισμένη και αγαπητή τροφή για τους Πελοποννησίους και τους Νησιώτες. Ριζικά διέφερε ο τρόπος συντηρήσεως των τροφών και συγκεκριμένα των κρεάτων, του τυριού και των λαχανικών.

Στην Πελοπόννησο, όπως είναι γνωστό, έφτιαναν τα *σύγλινα*, δηλ. έβραζαν το κρέας και το διατηρούσαν σκεπασμένο με το λίπος του σε πήλινα δοχεία. Με

90. Υπήρχαν βέβαια και ομοιότητες πάρα πολλές μεταξύ τους. Για παράδειγμα «φλάμπουρο» στο γάμο έκαναν και οι ντόπιοι και οι Μοραίτες. Οι πρώτοι κρεμούσαν ένα κόκκινο μαντήλι καί οι δεύτεροι μια «καλαμάτα» (μαντήλι καλαματιανό). Οι ντόπιοι, λένε, δεν «ήξεραν από προίκια» πριν εγκατασταθούν εδώ οι Πελοποννήσιοι, ούτε από «προικοσύμφωνα».

91. Λαρισινός δημοσιογράφος γράφει μεταξύ άλλων ότι: «εκεί καταφανώς διακρίνεται ακόμη η φουστανέλλα και η ιδιόρρυθμος κάλτσα του Πελοποννησίου». (Το χωρίον Καζακλάρ), εφημ. *Συνταγματική Πυξίς* Λαρίσης, έτ. Α' (1891-92), αρ. 16, 20-9-1891, σ. 3.

τον ίδιο τρόπο συντηρούσαν και τα λουκάνικα. Αντίθετα οι ντόπιοι έκαναν τον παστουρμά. Τοποθετούσαν δηλ. το κρέας σε δοχεία ωμό σε σειρές με αλάτι. Με τον καιρό όμως υιοθέτησαν και αυτοί ως καλύτερη τη μέθοδο συντηρήσεως των συγλίνων, που είχε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα.

γ) **Λαϊκή λατρεία.** Διαφορά, κυρίως τα παλαιότερα χρόνια, παρουσιάζεται στην τέλεση του εθίμου των *χοιροσφαγιών*. Η συνήθεια αυτή συνδέεται σχεδόν σ' ολόκληρο τον Βόρειο Ελληνικό χώρο με τα Χριστούγεννα, ενώ στην Αρκαδία με τις Αποκριές. Ωστόσο τα τελευταία, πριν από την εξασθένηση του εθίμου, χρόνια και οι Πελοποννήσιοι έσφαζαν τον χοίρο τα Χριστούγεννα.

Η Παναγία η Καυοδεματούσα (2 Ιουλίου) που γνωρίζουν οι χωρικοί του Μακρυχωριού είναι άγνωστη στον θεσσαλικό αλλά και γενικότερα στον βόρειο Ελλαδικό χώρο. Ο άγιος Φίλιππος τόσο γνωστός στην Πελοπόννησο, όπου γιορτάζεται, στη Θεσσαλία πρέπει να συνδεθεί με κάποια Πελοποννησιακή εγκατάσταση.

δ) **Θάνατος.** Σημαντική φαίνεται ότι είναι η διαφορά που παρατηρείται στα νεκρικά έθιμα. Είναι βέβαιο ότι παλιότερα μοιρολογούσαν τον νεκρό και οι ντόπιοι και οι έποικοι. Οι πρώτοι πήγαιναν στα μνημόσυνα κόλλυβα παρασκευασμένα και διακοσμημένα με ιδιαίτερη φροντίδα και μικρά πρόσφορα. Κυρίως όμως οι Πελοποννήσιοι έτρωγαν κρέας στο «τραπέζι της παρηγοριάς», αντί για νηστίσιμα φασόλια ή ρεβύθια ή ψάρι, που συνηθίζεται στη Β. Ελλάδα.

ε) **Τραγούδια.** Με επίγνωση των δυσκολιών που παρουσιάζει ο προσδιορισμός τόπου προελεύσεως ενός τραγουδιού, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για λυρικό, λατρευτικό, γαμήλιο κ.λπ., θα παραθέσω μόνο τραγούδια που καταγράψαμε και αναφέρονται σε συγκεκριμένα γεγονότα και τόπους. Σήμερα βέβαια με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας το τραγούδι δεν έχει πάντοτε τοπική ταυτότητα. Το τελευταίο αυτό δεν ισχύει στην περίπτωσή μας, αφού το υλικό των τραγουδιών που συγκέντρωσα από τους πιο ηλικιωμένους των δύο χωριών ανασύρθηκε με πολλή δυσκολία από τα βάθη της μνήμης τους με τη συνοδευτική παρατήρηση, ότι τα τραγουδούσαν οι πατεράδες τους στις διασκεδάσεις και τις συγκεντρώσεις, όταν αυτοί ήταν ακόμη μικροί. Αυτό σημαίνει ότι οι πρώτοι τα γνώριζαν από τους τόπους καταγωγής τους.

*Στο Γκράμποβο 'ν' οι γ' όμορφες, στην Κάψια μαυρομάτες
και παρακάτω στις Καργιές μελαχρινές κι αφράτες.
Στου Μπάστα και στο Ίσαρη είναι δαφνοφιλίστρες
και στα Ασταλοντέρμπουνα οι αντρούνοχωρίστρες⁹².*

92. Δημ. Α. Πετρόπουλος, «Πελοποννησιακά Τραγούδια», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, τ. Δ' (1960), σ. 89.

Κι ακόμη:

*Ένα πουλάκι ξέβγαινε από τον Άγιο Πέτρο,
στους Φονεμένους κάθεται και το Μυστρά αγναντεύει...⁹³.*

Δεν αναφέρομαι βεβαίως στο γνωστό σε όλη την Ελλάδα τραγούδι των «Κολοκοτροναίων» που κατέγραψα από Πελοποννησίους, ντόπιους, Μακεδόνες κ.ά., ούτε στο επίσης γνωστό «Λελούδι της Μονεμβασιάς». Παραθέτω ωστόσο δυο στίχους, τους μοναδικούς που θυμόταν ο Κώστας Σταυρόπουλος, που αναφέρονται στην πολιορκία της Τριπολιτσάς (1821):

Κολοκοτρώνης και Νταγρές / στον πόλεμο κάνουν χαρές...⁹⁴

Χαρακτηριστικό είναι επίσης το τραγούδι:

Κάτου στην Κοντοβάζαινα στη μέση απ' το παζάρι...,
γνωστό ως το τραγούδι της φιλημένης κόρης, διαδεδομένο και σε άλλες περιοχές της Θεσσαλίας, όπου όμως η Κοντοβάζαινα είναι Τσαρίτσανη, Ελασσόνα, Σελίτσανη (Αγιάς) κ.ά. Εξ άλλου το ιστορικό τραγούδι⁹⁵:

*Βονά της Αλωνίσταινας και της Απάνω Χρέπας,
γιατί βουρκώσατε και είστε βουρκωμένα.....
Πήραν την Αλωνίσταινα μαζί και τη Βυτίνα...,*

δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί στην καρδιά του Θεσσαλικού κάμπου, παρά μόνο με την παρουσία εκεί του Πελοποννησίου φορέα του, του Κώστα Σταυρόπουλου από του Κάψια Μαντινείας.

Δεν θα επεκταθώ σε άλλα παραδείγματα και για άλλους λόγους και επειδή ελπίζω ότι κάποτε θα μπορέσω να αξιοποιήσω σε μια αυτοτελή έκδοση όλο το υλικό που συγκέντρωσα, στο πλαίσιο και των προσωπικών μου ερευνών⁹⁶, για τις εγκαταστάσεις Πελοποννησίων στον Θεσσαλικό χώρο. Η σημασία της μελέτης των μετακινήσεων και ομαδικών εγκαταστάσεων πληθυσμιακών ομάδων σε μια περιοχή είναι ιδιαίτερα μεγάλη για την εθνογραφική-λαογραφική έρευνα, εφ' όσον οι μετακινούμενες αυτές ομάδες εμβολιάζουν τον πολιτισμό της συγκεκριμένης περιοχής με νέα στοιχεία. Παρά τη σημασία τους όμως ελάχιστα έχουν αξιοποιηθεί ως σήμερα από τη σχετική έρευνα.

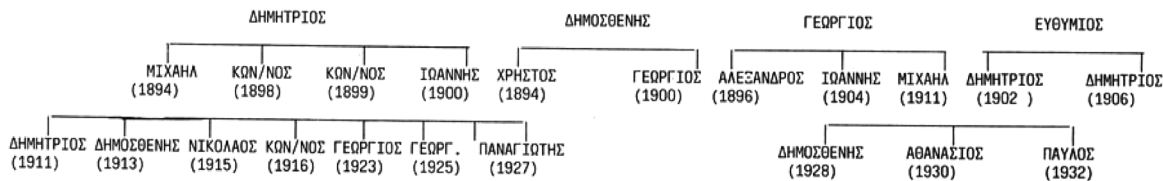
93. Θάνος Βαγενάς, «Αρκαδικά ιστορικά τραγούδια», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, τ. Ζ' (1963), σ. 168.

94. Θάνος Βαγενάς, ό.π., σ. 167.

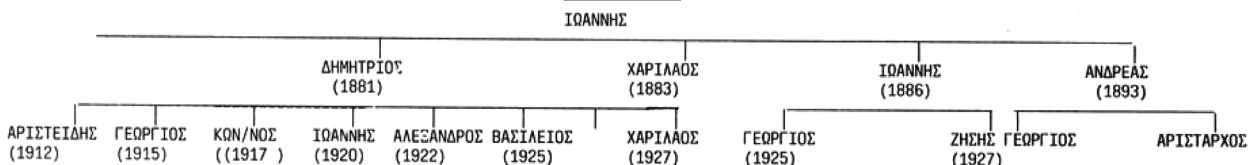
95. Δ. Α. Πετρόπουλος, «Πελοποννησιακά Δημοτικά Τραγούδια», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, τ. Γ' (1959), σ. 60.

96. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Αναδιφώντας την “Υλη Πολίτου”. Ο Νικόλαος Πολίτης και οι συλλογείς λαογραφικού υλικού», *Πρακτικά Συνεδρίου Ο Νικόλαος Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, τ. Α', Αθήνα 2010, σ. 719-782, εδώ ειδικότερα σ. 758-760, όπου περισσότερα για τις σχέσεις του Πελοποννησίου (Καλαμάτα) ιδρυτή της Λαογραφίας Ν.Γ. Πολίτη με την Θεσσαλία.

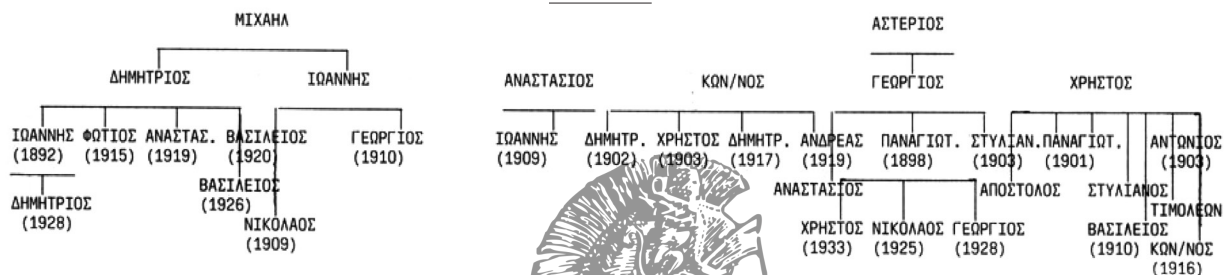
ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΡΧΟΝΤΗΣ

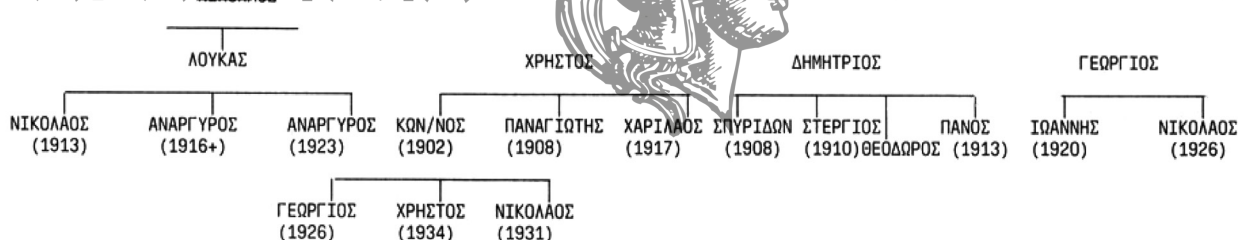
ΤΣΙΑΛΤΑΣ

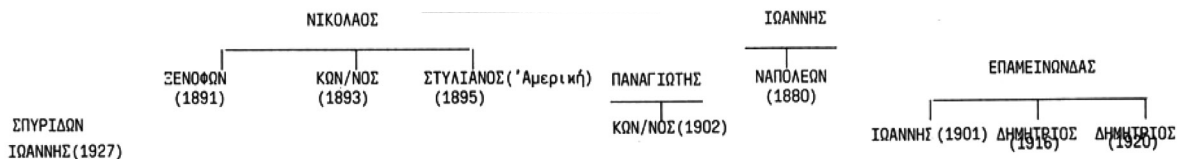
ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΜΠΡΟΣΤΗΣ

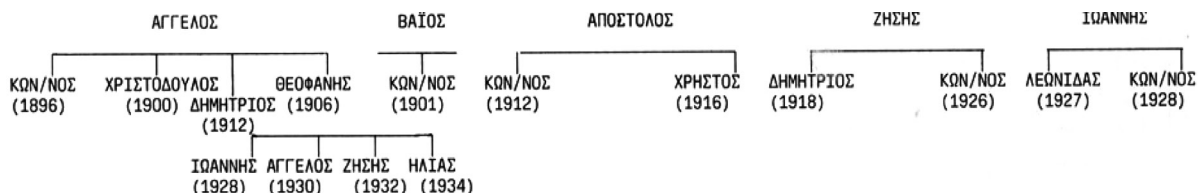
ΑΘΗΝΩΝ

ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

Γενεαλογικά δένδρα πολυμελών οικογενειών Πελοποννησίων στον Αμπελόνα Λάρισας.

Πίν. 1. Επώνυμα Πελοποννησίων του Αμπελώνα*

Τόπος Καταγωγής	Επώνυμο	αριθμ. ανδρ. 1831- 1934	Επάγγελμα	Παρατηρήσεις
Καστανοχώρι Μεγαλόπ.	Αγγελόπουλος	10	γεωργός	
Δίβρη Ηλείας	Αθανασόπουλος	1	γεωργός	1876 (Δημοτολ.)
Λουκά Μαντινείας	Αλεξόπουλος	2		
Πελοπόννησος	Αλευρόπουλος	1		1927 (Δημοτολ.)
Τρίπολη	Αναγνόπουλος	1		1849 (Δημοτολ.)
Κάψια Μαντινείας	Αναγνωστόπουλος	1		1913 (Δημοτολ.)
Δημητσάνα	Αναστασόπουλος	7		1900 (Δημοτολ.)
Αρκαδία	Ανδρώνης	2		
Νεστάνη Μαντινείας	Αρβανίτης	1		
Κερασίτσα Μαντινείας	Αργυρόπουλος	3		1910 (Δημοτολ.)
Παρθένι Μαντινείας (Μπερτζοβά)	Αρχοντής	16	κτηματίας	1881 (εγκατ/ση)
Μεγαλόπολη	Ασημακόπουλος	2		1918 (Δημοτολ.)
Παρθένι	Βασιλόπουλος	2	κτηματίας	
Παρθένι	Βασιλούκας			
Μεγαλόπολη	Γαλανόπουλος	7		1882 (Δημοτολ.)
Νεστάνη	Γιαννακόπουλος	1		1865 (Δημοτολ.)
Παρθένι	Γιαννόπουλος	9	γεωργός	1865 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Γιοβανόπουλος	10	γεωργός	1891 (Δημοτολ.)

* Στον πίνακα περιλαμβάνονται ονόματα οικογενειών Πελοποννησίων που εγκαταστάθηκαν στον Αμπελώνα μέχρι το 1934 και περιλαμβάνονται στο «Γενικών Μητρώων Αρρένων της Κοινότητας Καζακλάρ της επαρχίας Τυρνάβου του νομού Λαρίσης, καταρτισθέν εν έτει 1914 (από 1831-1914)» και στη συνέχεια στα «Μητρώα Αρρένων της Κοινότητας Αμπελώνας, επαρχίας Τυρνάβου νομού Λαρίσης, περιλαμβάνον τους γεννηθέντας από του έτους 1915 μέχρι του έτους 1924 και από του έτους 1925 μέχρι του έτους 1934». Συχνά αναφέρεται ως τόπος καταγωγής η Πελοπόννησος γενικά. Για όσες οικογένειες εξακολουθούν να ζουν στον Αμπελώνα σημειώνεται ο ακριβής τόπος καταγωγής, καθώς και για όσες κατόρθωσα να συγκεντρώσω σχετικά στοιχεία. Πρόθεσή μου ήταν να καταχωρήσω τα γενεαλογικά στοιχεία τουλάχιστον των πιο πολυμελών γενών, όμως θα κάναμε κατάχρηση του χώρου στον τόμο, που φιλοξενεί τη μελέτη μας. Ελπίζω ότι σε μελλοντική λεπτομερέστερη εργασία μου για το ίδιο θέμα θα μπορέσω να συμπεριλάβω και όσα στοιχεία εν τω μεταξύ η έρευνά μου αποδώσει. Αναφορικά με το επάγγελμα, όπου δεν αναφέρεται, σημαίνει ότι δεν είχα σαφείς γραπτές μαρτυρίες. Ο χαρακτηρισμός γεωργός ή γεωργο-κτηνοτρόφος είναι συνηθισμένος και μάλλον ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Όπου αναφέρεται ο χαρακτηρισμός «κτηματίας», πρόκειται για ιδιοκτήτες μεγάλων κτημάτων, σε σχέση πάντοτε με το μέσο όρο, που είναι κάτω από 100 στρέμματα. Ο μεγαλύτερος, για παράδειγμα, κτηματίας, ο Σταυρόπουλος, ξεκίνησε με 556 συνολικά στρέμματα γης.

Παρθένι	Γιογλερής	5	κτηματίας	1871 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Γκίνος	4		1891 (Αμερική)
Γορτυνία	Γκουγκουλής	30	γεωργός	
Γορτυνία	Γκρέτσος	1		το 1909 μέλος του Δ. Σ. του Σ.Π.
Κερασίτσα Μαντινείας	Δαλαμάγκας	3		
Τεγέα Μαντινείας	Δαρίβας	4	γεωργός	
Σάγκα Μαντινείας	Κανελλόπουλος	5	γεωργός	1874 (Δημοτολ.)
περ. Μαντινείας	Καρώνης			1896 (εγκατ/ση)
Λαγκάδια Γορτυνίας	Κατσίκας	8		
Λακωνία	Κελεσάκος	1		
Ζάτουνα Γορτυνίας	Κολοκοτρώνης	10		
Παρθένι	Κοσκολός*	6		1872 (Δημοτολ.)
περ. Μαντινείας	Κωσκόπουλος	3		
Πελοπόννησος	Κοτρώνης	2		
Νεστάνη	Κουβέλας	9	γεωργός	1896 (Δημοτολ.)
Γορτυνία	Κουβεντάρης	1		
Γορτυνία	Κουκούλης	5		
Φανάρι Ολυμπίας	Κουκουλής	5	γεωργός	1873 (Δημοτολ.)
περ. Μαντινείας	Κουτσιόπουλος	8		1886 (Αμερική)
Πελοπόννησος	Κουτσοχέρας	3		1897 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Κρικώνης	2		
περ. Μαντινείας	Κύρης	2		
Παρθένι	Κωστούρος	1		1876 (Δημοτολ.)
περ. Μαντινείας	Κωτσιόπουλος**	2		
Πελοπόννησος	Λάμπας	12		1896 (Δημοτολ.)
Αρκαδία	Μανδώρας***	10		1886 (Αμερική)
Αρκαδία	Μαστρογιαννόπουλος	1		1931 (Δημοτολ.)
Τρόπαια Γορτυνίας	Μιχαλόπουλος****	18		1896 (Δημοτολ.)
Στενό Μαντινείας	Μπακόπουλος	19	κτηνοτρόφος	1891
Πελοπόννησος	Μαστρογιαννόπουλος	1		
Τεγέα	Μπατζιάρης	10		1892 (Δημοτολ.)
Χάβρι Αμαλιάδας	Μπεκιάρης	23		

* Τα αδέρφια Δημήτριος και Θεόδωρος Κουσκολός έρχονται πριν από το 1900 στον Αμπελώνα.

** Ο Ναπολέον Κωτσιόπουλος ή Κουτσόπουλος μετανάστευσε στην Αμερική. Στον Αμπελώνα εγκαταστάθηκαν τα παιδιά του Νικολάου: Ξενοφών (1891), Κων/νος (1893) και Στυλιανός (195), ο Επαμεινώνδας, Παναγιώτης και Σπυρίδων Κουτσιόπουλοι με τις οικογένειες τους.

*** Οι Θεόδωρος (1856), Παύλος (1856) και Ευάγγελος εγκαταστάθηκαν στον Αμπελώνα. Ο Θεόδωρος (1886), γιος του Ευαγγέλου μετανάστευσε στην Αμερική.

**** Η οικογένεια Μιχαλοπούλου έχει εγκατασταθεί στον Αμπελώνα πριν από το 1900. Είναι από τις πολυανθρωπότερες.

Μεσσηνία	Μπεκιαρόπουλος	3		
Τρίπολη	Μποσινάκης	1		
Τρίπολη	Μπούκης	3		1891 (Αμερική)
Κακούρι Γορτυνίας	Μπρότσης	15	κτηματίας	1872 (Δημοτολ.)
Φανάρι Ηλείας	Νταλαμάγκας	1		
Αγιωργίτικα Τριπόλεως	Ντονόπουλος	2		1911 (Δημοτολ.)
Φανάρι Ολυμπίας	Παναγιωτόπουλος	1		1885 (Δημοτολ.)
Κερασίτσα	Παναγόπουλος	1		1918 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Παπαγιαννόπουλος	2		1918 (Δημοτολ.)
Τρίπολη	Παπανδρέου	3		1862 (Δημοτολ.)
Τρίπολη	Παπαπροκοπίου	2		1896 (εγκατ/ση)
Πελοπόννησος	Πατρώνης	1		
Κορινθία	Περιστέρης	3		1872 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Πετμεζάς	1		
περ.Μαντινείας	Πετρόπουλος	1		
Γορτυνία	Πιάνας	4		
Πελοπόννησος	Πίπιζας	1		1894 (σε έγγραφο)
Καρύταινα	Ριζόπουλος	6		1897 (εγκατ/ση)
Πελοπόννησος	Ρόβλος	2		
Γαστούνη	Σακαντάμης	7		1908 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Σαραντόπουλος	2		1910 (Δημοτολ.)
Τρίπολη	Σινόπουλος	2		1898 (Δημοτολ.)
Παρθένι	Σπυρόπουλος	4		1900 (Δημοτολ.)
Τρίπολη	Στάικος	4		
Κάψια Μαντινείας	Σταυρόπουλος	11	κτηματίας	1879 (εγκατ/ση)
Πελοπόννησος	Συμπώνης	5		
Λουσικά Αχαΐας	Τριάντης	1		1920 (Δημοτολ.)
Παρθένι	Τσάλτας	29	κτηματίας	1857 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Τσαμπαλής	4		
Σάγκα	Τσαπραλής	8	κτηματίας	1876 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Τσαντόπουλος	3		1904 (Δημοτολ.)
Παρθένι	Τσελάς	7		1905 (Δημοτολ.)
Πελοπόννησος	Τσιρόπουλος	2		1900 (Δημοτολ.)
Φανάρι Ολυμπίας	Τσούτσος	1		1915 (Δημοτολ.)
Παρθένι	Φωτόπουλος	5		γενν. Αμερική
Στενό	Χρυσοβέργης	5		1875 (Δημοτολ.)

Πιν. 2. Επώνυμα Πελοποννησίων στο Μακρυχώρι*

Τόπος Καταγωγής	Επώνυμο	αριθμ. ανδρ. 1831- 1934	Επάγγελμα	Παρατηρήσεις
Σάγκα	Βασιλόπουλος	3	κτηματίας	
Σάγκα	Γεωργόπουλος	2	γεωργός	
Μάνη	Γιαννετάκης**	1	γιατρός	1894 (έγγραφο)
Αρκαδία	Γκρέτσης	6	γεωργός	
Μεγαλόπολη	Γκότσης	-		
Πελοπόννησος	Ευαγγελόπουλος	3		
Αλέα Τρίπολης	Θανόπουλος	-	γεωργός	
Λυρκεία Αργολίδας	Θεοδωρόπουλος	-	γεωργός	1882 (Δημοτολ.)
Λαγκάδια Γορτυνίας	Κατσίκας	2	κτηματίας	1860 (Δημοτολ.)
περ. Μαντινείας	Κωστόπουλος	2		
Παρθένι	Κωστούρος	-		
Γερολιμένας	Λεωτσάκος***	-		τοπων. Πύργος του Λεωτσάκου
Σάγκα	Μπενεχούτσος	5	γεωργός	1902 (εγκατ/ση)
Τρίπολη	Μπιτσάρας	-	γεωργός	
Τρίπολη	Μποσινάκης	-	γεωργός	
Μάνη	Μποσινέας	-		1886 (Δημοτολ.)
Σπάρτη	Μπούτος	-		
Ανδρίτσαينا	Παναγιωτακόπουλος	-		
Πελοπόννησος	Πιπινόπουλος	-		
Καρύταινα	Ριζόπουλος	1		
Πελοπόννησος	Ρόμπας	8		1894 (Δημοτολ.)
Μεγαλόπολη	Σιμόπουλος	2	Πρόεδρος 1914	
Γορτυνία	Σουκουλής	-		
Αρκαδία	Σταυρόπουλος	-		1915 (Δημοτολ.)
Παλλάντιο Τρίπολης	Στρατόπουλος	3		1868 (Δημοτολ.)

* Τα στοιχεία μας προέρχονται από τα Δημοτολόγια της Κοινότητας και τα Μητρώα Αρρένων, που όμως δεν σώζονται σε πλήρη χρονολογική σειρά. Περισσότερο στηριζόμαστε σε διασταυρωμένες προφορικές πληροφορίες.

** Το 1894 με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου διορίζεται κοινοτικός γιατρός στο Μακρυχώρι και μένει για πολλά χρόνια στο χωριό.

*** Στο Μακρυχώρι υπάρχει τοπωνύμιο Πύργος του Λεωτσάκου.

Πιν. 3. Επώνυμα Πελοποννησίων της Λάρισας*

Τόπος Καταγωγής	Επώνυμο	αρ. οικογ.
Άργος	Αγγελακόπουλος	8
Σπάρτη	Αγγελετόπουλος	1
Καστανοχώρι Μεγαλ.	Αγγελόπουλος**	1
Μαγούλα Λακωνίας	Αδαμάκος	4
Φανάρι Ηλείας	Αδαμόπουλος	
Νεστάνη Γορτυνίας	Αδαμόπουλος	25
Πάτρα	Αθανασόπουλος	15
Πελοπόννησος	Ακριβόπουλος	2
Τρίπολη	Αλεβίζος	3
Νεστάνη	Αλεξόπουλος	18
Τρίπολη	Ανάγνος	1
Κάπια	Αναγνωστόπουλος	2
Στεμνίτσα	Αναστασόπουλος	8
Σπάρτη	Ανδριτσόπουλος	1
Τρόπαμα Γορτυνίας	Αντωνόπουλος	23
Γύθειο	Αντζουλάκος	2
Αρκαδία	Αποστολακόπουλος	3
Ίσαρη Μεγαλόπ.	Αποστολόπουλος	13
Παλούμπα Γορτυνίας	Αργυρόπουλος	16
Λυκόσουρα (Στάλα) Μεγαλόπολης	Ασημάκης***	1
Στεμνίτσα	Ασημακόπουλος	4
Πελοπόννησος	Ασλάνης****	1
Κουρουνιός Γορτυνίας	Βαζιντάρης	7
Τρίπολη	Βαϊόπουλος	18
Σπάρτη	Βακαλόπουλος	2
Τρίπολη	Βασιλακόπουλος	3

* Όπου αναφέρεται ως τόπος καταγωγής «Πελοπόννησος» σημαίνει πως δεν βρήκα στοιχεία για τον ακριβή τόπο καταγωγής. Το ίδιο συμβαίνει και για την περίπτωση που αναφέρεται Αρκαδία, Λακωνία κ.λπ. Τα επώνυμα καταχωρίζονται αλφαβητικά και στη συνέχεια ο τόπος καταγωγής και ο αριθμός των οικογενειών που εντοπίστηκαν.

** Γρ. Αγγελόπουλος αναφέρεται ως ταμίας του Συνδέσμου Πελοποννησίων το 1909 (εφ. «Λάρισα» Λαρίσης, έτ. Α' (1908-9) αρ. 10, 9-1-1909, σ. 3).

*** Σε ανέκδοτη επιστολή προς πολιτικό της Θεσσαλίας του 1894, που αναφέρεται στην εγκατάσταση του Νοσοκομείου της Λάρισας στους στρατώνες, αναφέρεται ως διευθυντής του από το 1889 ο επίαιτρος Ανδρέας Ασημάκης, Πελοποννήσιος.

**** Παν. Ασλάνης, αντιπρόεδρος του Συνδ. Πελοποννησίων το 1909, εφ. «Λάρισα», ό.π.

Σπάρτη	Βασιλάκος	3
Παρθένι	Βασιλόπουλος	23
Ζάτουνα	Βερρόπουλος	1
Νεστάνη	Βέρρος	2
Άργος	Βλαχόπουλος	3
Γύθειο	Βορρέας	3
Ανδρίτσαϊνα	Γεωργακόπουλος	2
Πελοπόννησος	Γεωργάκος	2
Πελοπόννησος	Γεωργολόπουλος	15
Σάγκα	Γεωργόπουλος	2
Νεστάνη	Γιαννακόπουλος	22
Λακωνία	Γιαννάκος	17
Λακωνία	Γιαννετάκης*	1
Στενό Μαντινείας	Γιαννόπουλος**	7
Τρίπολη	Γιαννουλόπουλος	1
Παρθένι	Γιογλαρής	1
Πελοπόννησος	Γιωτάκος	1
Τρίπολη	Γιωτόπουλος	11
Σάγκα	Γκέρτσος ή Γκρέτσος	9
Πελοπόννησος	Γκέρτσος*	1
Πελοπόννησος	Γκίνος	1
Άργος	Γκολφινόπουλος	1
Γορτυνία	Γκουγκουλής	7
Αρκαδία	Γκουτζινόπουλος	2
Αρκαδία	Γρηγορόπουλος	1
Κερασίτσα Τριπ.	Δαλαμάγκας	1
Τρίπολη	Δασκαλόπουλος	13
Ίσαρης Μεγαλόπ.	Δημητρακόπουλος****	3
Κουρουνιάς	Δημητρόπουλος	4
Τρίπολη	Διαμαντάκος	2
Αρκαδία	Δικόπουλος	5
Αρκαδία	Δικτόπουλος	5
Αρκαδία	Δρίβας	3

* Στην προαναφερθείσα επιστολή αναφέρεται ο ανθυπίατρος Νικόλαος Γιαννετάκης «μελάχρους και αγριωπός Μανιάτης...».

** Μεταξύ των ετών 1888 και 1898 διατηρεί κέντρο αναγνύχης στην πλατεία Ανακτόρων της Λάρισας και μαζί με το κέντρο Λιανοπούλου συγκέντρωνε «τους σοβαρότερους θαμώνας». Ιω. Παπαγιαννόπουλος, ό.π., σ. 270.

*** Μέλος του Δ.Σ. του Συνδέσμου Πελοποννησίων το 1909, εφ. «Λάρισα», ό.π.

**** Ο Γ. Δημητρακόπουλος, συνεργάτης του Σπύρου Τσαγκάρη, εκδίδει στις 19 Οκτωβ. 1922 την εφ. «Ελευθερία» Λαρίσης, που εξακολουθεί να κυκλοφορεί με επιτυχία ως σήμερα. Ιω. Παπαγιαννόπουλος, ό.π., σ. 275.

Δερμπόνι	Ζάγορας	4
Λακωνία	Ζαμανάκος	3
Ανδρίτσαινα	Ζαφειρόπουλος	5
Αρκαδία	Ζαχαράκοπουλος	4
Τρίπολη	Ζαχαρόπουλος*	5
Αρκαδία	Ζησόπουλος	18
Σπάρτη	Ζούρτος**	1
Καλαμάτα	Εξαρχόπουλος	5
Καλαμάτα	Έξαρχος	15
Λακωνία	Θεοδωράκος	3
Λύρκεια Άργους	Θεοδωρόπουλος	32
Αρκαδία	Θεοχαρόπουλος	7
Καρύταινα	Ιατρόπουλος***	11
Πελοπόννησος	Καβράκος	2
Δημητσάνα	Καζάκος	1
Πελοπόννησος	Καζώνης	1
Πελοπόννησος	Κακαές	2
Πελοπόννησος	Κακαρδάκος	3
Πελοπόννησος	Κάκαρης	5
Πελοπόννησος	Καλαμάτας	2
Πελοπόννησος	Καλατζόπουλος	3
Πελοπόννησος	Καλλές	4
Πελοπόννησος	Καλογερόπουλος	1
Πελοπόννησος	Καλογεράκος	1
Λακωνία	Καμαρέας	1
Τρόπαια Αρκαδ.	Κανέλλος	4
Πελοπόννησος	Καρανίκας	1
Πελοπόννησος	Καρδαμύλης	2
Λακωνία	Καρδοματέας	1
Τρίπολη	Καρέλας	1
Κερασίτσα Τριπόλεως	Καρύδας	3
Τρίπολη	Κατσαούνης	1
Λαγκάδια Γορτυνίας	Κατσίκας	12
Φανάρι Ολυμπίας	Κιούσης	10
Μεγαλόπολη	Κίντος	4
Αρκαδία	Κιοσές	5
Πελοπόννησος	Κλουκινιώτης	1

* Αθ. Ζαχαρόπουλος, αρχιμουσικός της Φιλαρμονικής της Λάρισας από το 1906 ως το 1922. Ιω. Παπαγιαννόπουλος, ό.π., σ. 271.

** Κ. Ζούρτος, μέλος του Δ.Σ του Συνδέσμου Πελοποννησίων το 1909, εφ. «Λάρισα», ό.π.

*** Θ. Ιατρόπουλος, Πρόεδρος του Συνδέσμου Πελοποννησίων το 1909, εφ. «Λάρισα», ό.π.

Πελοπόννησος	Κολιόπουλος	5
Ζάτouna	Κολοκοτρώνης	7
Αρκαδία	Κολοκυθόπουλος	3
Αρκαδία	Κομόπουλος	1
Κουρουνιός Γορτ.	Κοντέας ή Κοντοές	2
Κουρουνιός Γορτ.	Κοσμάς	1
Πελοπόννησος	Κοτρώνης	4
Μπλάτσα Μεσσ.	Κουζελέας	2
Πελοπόννησος	Κουλουράς*	1
Δερβένι Κορινθίας	Κουτρούλης	11
Αρκαδία	Κουτές	5
Λυκόσουρα (Στάλα)	Κυριακόπουλος	14
Σπάρτη	Κωνσταντάκος	3
Κακούρι Γορτ.	Κωνσταντόπουλος	9
Αρκαδία	Κωστακόπουλος	2
Ίσαρη Μεγαλόπ.	Κωστόπουλος	25
Παρθένι	Κωστούρος**	1
Μεγαλόπολη	Κωτσιόπουλος	3
Τρίπολη	Λαδόπουλος	12
Τρίπολη	Λαμπρόπουλος	8
Πελοπόννησος	Λάμπας	12
Τρίπολη	Λιακόπουλος	3
Πελοπόννησος	Λιανόπουλος	1
Λακωνία	Μαγιάκος	3
Πελοπόννησος	Μεσσήνης	2
Πελοπόννησος	Μεσσηνιάτης	1
Αρκαδία	Μιχαλακόπουλος	2
Τρόπαια	Μιχαλόπουλος	28
Άργος	Μουγάκος	1
Άργος	Μουγιακάκος	1
Αρκαδία	Μπανούτσος	8
Χάβαρι Αμαλιάδ.	Μπεκιάρης	5
Σάγκα	Μπενεχούτσος	1
Τρίπολη	Μπένος	2
Τρίπολη	Μπένης	6
Σπάρτη	Μπούτος	2
Κακούρι Γορτ.	Μπρότσης	1
Πελοπόννησος	Μωραΐτης	11

* Α. Κουλουράς, ταμίας του Συνδ. Πελοποννησίων το 190, εφ. «Λάρισα», ό.π.

** Α. Κωστούρος, μέλος του Δ.Σ. του Συνδέσμου Πελοποννησίων το 1909, εφ. «Λάρισα», ό.π.

Πελοπόννησος	Μωραΐτιδης	1
Ανδρίτσαινα	Νικολακόπουλος	2
Ανδρίτσαινα	Νικολόπουλος	9
Φανάρι Ηλείας	Νταλαμάγκας	5
Ζάτουνα	Οικονομόπουλος	1
Πολοβίτσα Λακων.	Ξανθάκος	1
Αρεόπολη Λακων.	Ξιφάρης	1
Μεγαλόπολη	Παγανός	1
Λακωνία	Παγγέας	2
Τρίπολη	Παναγιωτακόπουλος	6
Νεσπάνη	Παναγιωτόπουλος	12
Νυμφασία Γορτ.	Παναγόπουλος	10
Πελοπόννησος	Πανανός	6
Αρκαδία	Πανέτσος	3
Λακωνία	Παπαδάκος	3
Πελοπόννησος	Παπαγιαννόπουλος	30
Πελοπόννησος	Παπαλεξανδρής	1
Πελοπόννησος	Παπαδέας	1
Πελοπόννησος	Παπανδρεόπουλος	4
Τρίπολη	Παπανδρέου	4
Λυκόσουρα (Στάλα)	Παπανικολάου	3
Πελοπόννησος	Παπαχατζόπουλος	4
Δημητσάνα	Παρασκευόπουλος	3
Τρίπολη	Πατριανός	1
Τρίπολη	Πατρινός	1
Πάτρα	Πάτρας	1
Κορινθία	Περιστερής	10
Αρκαδία	Πετμεζάς	5
Λακωνία	Πετράκος	2
Αρκαδία	Πετρόπουλος	11
Τρίπολη	Πίκουλας	4
Πελοπόννησος	Πιπινόπουλος	3
Πελοπόννησος	Πυργιώτης	1
Πελοπόννησος	Ρακόπουλος*	1
Τρίπολη	Ραυτόπουλος	5
Λυκόσουρα	Ρέπας	3
Πελοπόννησος	Ρηγόπουλος	5
Καρύταινα	Ριζόπουλος	2

* Βασ. Ρακόπουλος, βιβλιοχαρτοπώλης, εξέδιδε το 1893 την εφημ. «Μέλλον». Ιω. Παπαγιαννόπουλος, ό.π., σ. 275.

Καμάρες Αιγίου	Ροδόπουλος*	3
Πελοπόννησος	Ρόμπας	1
Πελοπόννησος	Ρόπλος	4
Πελοπόννησος	Ρόπουλος	5
Αρκαδία	Σαγιάς	4
Σάγκα	Σαγκιώτης	1
Γαστούνη	Σακαντάμης	5
Πελοπόννησος	Σαρρέας**	1
Μεγαλόπολη	Σιμόπουλος	13
Τρίπολη	Σινόπουλος	2
Φανάρι Ολυμπ.	Σούκος	12
Νεστάνη	Σπυρόπουλος	18
Τρίπολη	Σταθακόπουλος	2
Λακωνία	Σταθάκος	2
Ανδρίτσαινα	Σταθόπουλος	9
Καστανοχώρι Μεγαλόπ.	Σταϊκόπουλος	1
Τρίπολη	Σταματόπουλος	20
Τρίπολη	Σταυρόπουλος***	1
Πελοπόννησος	Στίγκας****	4
Τρίπολη	Στεφανόπουλος*****	1
Πελοπόννησος	Σωτηρόπουλος	9
Τρίπολη	Τζιάφας	4
Παρθένι	Τσάλτας	7
Αρκαδία	Τσαμπαλής	2
Σάγκα	Τσαπραλής	3
Πελοπόννησος	Τσαντόπουλος	2

* Ο Γεώργιος Ροδόπουλος καταγόταν από τις Καμάρες Αιγίου. Διευθυντής της Εθνικής Τραπέζης εγκαταστάθηκε στη Λάρισα και πολιτεύτηκε στην επαρχία Τυρνάβου, όπου και εξελέγη βουλευτής επανειλημμένα (*Θεσσαλικά Χρονικά*, έκτ. έκδοσις επί τη 50ετηρίδι της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας, Αθήναι 1935, σ. 11). Πατέρας του Κων/νου Ροδόπουλου (1896-1960), βουλευτή το 1932 της περιοχής Τυρνάβου-Ολύμπου, επανειλημμένα Υπουργού και Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων (11 φορές από το 1953 κεξ.). Βλ. Λαμπίκη, «Οι Θεσσαλόφιλοι», εφ. «Θεσσαλικό Μέλλον», Αθηνών έτ. Α' (1947-48), αρ. 28, 20-7-1948, σ. 1 και *Θεσσαλικά Χρονικά*, έκτ. έκδοσις επί τω εορτασμό της 80ετηρίδος από της απελευθερώσεως της Θεσσαλίας, Αθήναι 1965, σ. 78. Γιος του επίσης ήταν και ο γνωστός λογοτέχνης Μιχ. Καραγάτσης, ψευδώνυμο του Δημήτρη Ροδόπουλου.

** Ν. Σαρρέας, αρχιμουσικός της Φιλαρμονικής της Λάρισας μεταξύ των ετών 1906-1922. Ιω. Παπαγιαννόπουλος, ό.π., σ. 271.

*** Σταυρόπουλος, αναφέρεται ως αρχιμουσικός στη Φιλαρμονική της Λάρισας τα έτη 1906-1922. Ιω. Παπαγιαννόπουλος, ό.π., σ. 271.

**** Α. Στίγκας, μέλος του Δ.Σ. του Συνδέσμου Πελοποννησίων το 1909.

***** Στεφανόπουλος, ιερέας στη Λάρισα, περιλαμβάνεται στον κατάλογο των φιλομούσων συνδρομητών του βιβλίου του Π. Παπαζαφειρόπουλου, *Περισυναγωγή γλωσσικής ύλης και εθίμων του Ελληνικού λαού, ιδία δε του της Πελοποννήσου*, εν Πάτραις 1887, σ. 537, όπου αναφέρονται 9 συνδρομητές, κυρίως Πελοποννήσιοι.

Πελοπόννησος	Τσαπλές	6
Αρκαδία	Τσιαπλάκος	2
Πελοπόννησος	Τσιρόπουλος*	6
Πελοπόννησος	Τσιτόπουλος	1
Τρίπολη	Τσιτσόπουλος	1
Φανάρι Ολυμπίας	Τσούτσος	4
περ. Μεγαλόπολης	Φίλιος**	1
Παρθένι	Φωτόπουλος	6
Στενό	Χρυσοβέργης	2
Πελοπόννησος	Χρυσόπουλος	6
Πελοπόννησος	Ωραιόπουλος	4
Πελοπόννησος	Ωρολογόπουλος	4

* Ευάγγ. Κ. Τσιρόπουλος, δημοσιογράφος, διευθυντής και αρχισυντάκτης της εφημ. «Ελευθερία» της Λάρισας. Πέθανε το 1938. Γιος του είναι ο γνωστός διανοητής, δοκιμιογράφος κ.λπ., εκδότης του περ. «Ευθύνη» Κώστας Τσιρόπουλος.

** Νικόλαος Φίλιος από την Πάτρα. Εγκαταστάθηκε στη Λάρισα το 1888. Γιατρός. Δημοτικός σύμβουλος της Λάρισας, βουλευτής το 1915 και 1920 και Διευθυντής του Υπ/τος της Λαϊκής Τράπεζας στη Λάρισα το 1923.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

β) Στο Συκούριο

ΑΘΗΝΩΝ

Το 1985 με εντολή της Ακαδημίας Αθηνών πραγματοποιήσα μηνιαία λαογραφική αποστολή στο Νομό Λαρίσης⁹⁷ με επίλογή τα χωριά Συκούριο, Πουρνάρι, Σπηλιά, Μακρυχώρι, Ομόλιο και Χάλκη. Είχα ήδη πραγματοποιήσει επιτόπια έρευνα σε χωριά της περιοχής Φαρσάλων⁹⁸, της περιοχής Ελασσόνας και Ολύ-

97. ΚΛ, αρ. 4460, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Λαογραφική αποστολή στο νομό Λαρίσης (Συκούριο, Πουρνάρι, Σπηλιά, Μακρυχώρι, Ομόλιο, Χάλκη Λαρίσης), 22/7-20/8/1985, σχ. 8ο, σελ. 817. Περιεχόμενα: Γεν. Ιστορικά. Κατοικία - Οικισμός. Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Έπιπλα - Σκεύη - Οικιακές ασχολίες. Ενδυμασία-καλλωπισμός. Τροφές. Γεωργία. Κτηνοτροφία. Επαγγέλματα. Υφαντική. Κεντητική. Πλεκτική. Μύλοι. Κυνήγι. Αλιεία. Μελισσοκομία. Γάμος. Γέννηση. Θάνατος. Λαϊκή ιατρική. Κοινωνική Οργάνωση. Παζάρια. Ληστεία Παραμύθια 13. Παραδόσεις 38. Ανέκδοτα 7. Παροιμίες 4. Παροιμιόμυθοι 1. Αυτοβιογραφίες. Τοπωνύμια. Επώνυμα. Τραγούδια (ηχογραφημένα) 163. Ευχές κ.λπ. Μαγεία, Προλήψεις - Λαϊκή λατρεία, Μαντική, Μετεωρολογία, Φωτογραφίες 459.

98. ΚΛ, αρ. 4223, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη Λαογραφική αποστολή στο νομό Λαρίσης (Σκοπιά, Αμπελιά, Ερέτρια, Παλιόμυλος Λαρίσης), 3-17 Αυγούστου 1982, σχ. 8^ο, σελ. 462. Περιεχόμενα: Ιστορικά - γενικές πληροφορίες. Κατοικία. Έπιπλα και σκεύη. Ενδυμασία. Τροφές. Βαφική. Υφαντική. Γυναικείες ασχολίες. Γεωργία. Καπνοκαλλιέργεια. Ποιμενικός βίος. Ποτάμια. Αλιεία. Κυνήγι. Επαγγέλματα (μύλος, νεροτριβή, κτίστης, χτενάδες, ραφτάδες κ.ά.) Ασβεστοποιία. Καρβουνοποιία. Οικονομία. Γέννηση. Γάμος. Λαϊκή λατρεία.

μου⁹⁹ και είχα αποκτήσει μια καλή εικόνα για την σύνθεση του πληθυσμού. Η συγκομιδή μου σε ποικίλη λαογραφική ύλη καταγράφηκε σε 817 πυκνογραμμένες σελίδες τετραδίου, σχ. 8ου, 163 ηχογραφήσεις τραγουδιών και 13 παραμυθιών και 459 φωτογραφίες αρκετά καλής ποιότητας. Επέλεξα το Συκούριο για μια πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση, επειδή πρόκειται για ένα πολυπολιτισμικό στη γένεσή του κοινωνικό σύνολο, με συγκεκριμένη χρονική αφετηρία (1881), χαρακτηριστικό παράδειγμα για μια σειρά από θεσσαλικά χωριά με παρόμοια σύνθεση. Επιπλέον, οι συνθήκες μου επέτρεψαν να έχω ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα, στο πλαίσιο μιας μηνιαίας αποστολής για επιτόπια έρευνα, με άνεση, με την αμέριστη συνδρομή σχεδόν του συνόλου των κατοίκων¹⁰⁰. Εκτός από τις

Προλήψεις και δεισιδαιμονίες. Μαγεία. Κάλαντα. Τραγούδια (κείμενα, 122). Δίστιχα (11). Αλφάβητος. Παραμύθια (8). Μύθοι (3). Παροιμία (1). Παραδόσεις (12). Ανέκδοτα – Σκώμματα (11). Παραδόσεις και ιστορικά στοιχεία για ληστές. Επώνυμα. Τοπωνύμια. Γλωσσολογία. Παιγνίδια. Κοινωνική οργάνωση. Λαϊκή ιατρική. Μετεωρολογία. Φωτογραφίες(78). Ηχογραφήσεις τραγουδιών (111) και παραμυθιών (3).

99. ΚΛ, αρ. 4285, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη. Αποστολή στο νομό Λαρίσης (Καρυά Ολύμπου, Κρυόβρυση (τ. Πουλάνα) Ελλάσσονας, Ραυάτη Ολύμπου, Κρανιά Ολύμπου, Βερδικούσα) από 6 Αυγ.-5 Σεπτ. 1984, σχ. 8ο, σελ. 1-197+7 ταμίες μαγνητοφώνου. Περιεχόμενα: 1. Οικισμός, 2. Κατοικία, 3. Επίπλα και σκεύη, 4. Ενδυμασία - Υπόδεση - Καλλωπισμός, 5. Τροφές. Γεωργία. Κτηνοτροφία - Μελισσοκομία. Κυνήγι - Ψάρεμα. Αμπελουργία. Σηροτροφία. Υφαντική. Βαφική. Επαγγέλματα. Λαϊκή ιατρική. Λαϊκή πίστη και λατρεία. Λαϊκό εορτολόγιο. Μαγεία-Προλήψεις. Μαντική. Μετεωρολογία. Γέννηση. Γάμος. Θάνατος. Κοινωνική οργάνωση. Δίκαιο. Παραδόσεις 70. Παραμύθια 5. Ευτράπελες κ.ά. διηγήσεις 19. Παροιμίες κ.λπ. 64. Αίνιγμα 1. Τραγούδια (κείμενα) 109. Τοπωνύμια. Ονόματα διάφορα. Μαγνητοφωνήσεις τραγουδιών 274. Βιογραφίες πληροφοριοδοτών. Φωτογραφίες 255. Και ΚΛ, αρ. 4432, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Λαογραφική αποστολή στο νομό Λαρίσης (Καλλιπεύκη, Δομένικο, Βαλανίδα), 14 Οκτ.-7 Νοεμ. 1986, σχ. 8ο, σελ. 812. Περιεχόμενα: Γενικά: δημογραφικά, οικισμός, κατοικία, επίπλα-σκεύη, διατροφή, ενδυμασία, υπόδεση, γεωργικός βίος, ποιμενικός βίος, αλιεία (λιμναία), επαγγέλματα, μελισσοκομία, μύλοι, εμποροπανηγύρεις, συγκοινωνία, λαϊκή ιατρική, παιγνίδια, γάμος, γέννηση, θάνατος, λαϊκή λατρεία, δεισιδαιμονίες, προλήψεις, μαγεία, μετεωρολογία, λαϊκό εορτολόγιο, λαϊκό θέατρο, λαϊκά όργανα, ληστεία, παραμύθια 13, ευτράπελες διηγήσεις, διηγήσεις πολεμικών γεγονότων, παραδόσεις 54, τοπωνύμια, επώνυμα τραγούδια ηχογραφημένα 349, ποιήματα, αυτοβιογραφίες κ.ά., επίσης 178 φωτογρ.

100. Θεωρώ υποχρέωσή μου να εκφράσω τις εσαεί ευχαριστίες μου, και για την ιστορία της επιτόπιας έρευνας, για τη φιλοξενία όσες ημέρες έμεινα στο Συκούριο, το 1985 αλλά και τις επόμενες χρονιές, καθώς η επαφή με το Συκούριο είναι διαρκής και σήμερα – στην οικογένεια των φίλων Όλγας και Δημήτρη Μουρογιάννη (αείμνηστου πλέον) και των δυο παιδιών τους (Γιώργου και Αντώνη), στην Ελένη Μιχοπούλου που τραγούδησε υπέροχα τραγούδια, στον αείμνηστο ψάλτη Δημήτριο Καραμήτσο, στην Μαργαρίτα Παπαζαχαρίου, στον Συκουριώτη φίλο από την Αθήνα καθηγητή Χρήστο Κήττα αλλά και όλους εκείνους

προφορικές συνεντεύξεις, τις ηχογραφήσεις τραγουδιών και παραμυθιών, πραγματοποίησα και αρχειακή έρευνα στην Κοινότητα Συκουρίου¹⁰¹.

Αδρομερώς τα περιεχόμενα του χειρογράφου μου που αφορούν στο Συκούριο περιλαμβάνουν: Γενικά και ιστορικά στοιχεία, πληροφορίες για την κατοικία, τον οικισμό, την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, τα έπιπλα-σκεύη, τις οικιακές ασχολίες, την ενδυμασία, τον καλλωπισμό, τη διατροφή, τον γεωργικό και ποιμενικό βίο, τα επαγγέλματα (θεριστές, σιδεράδες, σαμαράδες, γανωτές, αγωγιάτες, μαραγκοί, χρυσοχόοι, χτενάδες, ράφτες, καρροποιοί, χαντζήδες και χάνια, ξυλογλύπτες, κτίστες, οργανοπαίκτες, αγγειοπλάστες, ασβεστάδες, μυλωνάδες κ.ά.), την υφαντική, τους μύλους, το κυνήγι, την αλιεία, τη μελισσοκομία, την κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος), την κοινωνική οργάνωση, τη λαϊκή ιατρική, τη ληστεία, τα παραμύθια (13), τις παραδόσεις (38), τα ανέκδοτα (7), τις παροιμίες και τους παροιμιόμυθους, αυτοβιογραφίες πληροφορητών, τραγούδια (163), πληροφορίες για τη μαγεία, τις προλήψεις, τη λαϊκή λατρεία, τη μαντική, τη μετεωρολογία, τα τοπωνύμια και τα επώνυμα κ.ά.

Αναδιφώντας τις σημειώσεις και τα χειρόγρατά μου για την περιοχή διαπίστωσα πόσο πολύ είναι το υλικό που έχει συσσωρευτεί από τις περιοχές του νομού Λαρίσης, όπου έχω πραγματοποιήσει τις περισσότερες και πιο πολυήμερες αποστολές. Το γεγονός ότι σε προηγούμενα χρόνια είχα πραγματοποιήσει επιτόπια έρευνα σε χωριά της Καστοριάς¹⁰² απ' όπου προέρχεται μεγάλο μέρος

που πρόθυμα άνοιξαν την πόρτα του σπιτιού τους και την καρδιά τους και μου διηγήθηκαν πράγματα σημαντικά για την ιστορία, την καθημερινή ζωή των προγόνων τους, την κοσμοθεωρία τους, τις ασχολίες τους καθώς και τις δικές τους μνήμες από παλιότερες εποχές.

101. Ειδικότερα πραγματοποίησα έρευνα στο Αρχείο του Δήμου (σωζόμενες αποφάσεις των Δημοτικών Συμβουλίων μετά το 1881) όσο και το πολύ σημαντικό Υποθηκοφυλακείο του τ. Δήμου Νέσσωνας. Και τα δύο Αρχεία περιέχουν υλικό ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής.

102. 1975. Νομός Καστοριάς (Καστοριά, Άργος Ορεστικό, Κωσταράζι, Γέρμας, Βογατσικό). Ποικίλη και πλούσια λαογραφική ύλη σε 675 σελ. τετραδίου, σχ. 8^{ου}, και 275 ηχογραφήσεις τραγουδιών. Τις παραπάνω πληροφορίες πλαισιώνει και πλούσιο σχετικό φωτογραφικό υλικό. Περιεχόμενα: Δημογραφικά στοιχεία, κατοικία, ενδυμασία, κόμμωση, καλλωπισμός, διατροφή, γεωργικός βίος, αμπελουργία, ποιμενικός βίος, κυνήγι, βιοτεχνία (υφαντική, κεντητική, μεταλλουργία, σαγματοποιία, γουνοποιία, βαφική), κοινωνική ζωή (γάμος, γέννηση, θάνατος), παιχνίδια, κοινωνική οργάνωση, χαιρετισμοί, λαϊκή πίστη και λατρεία, μαγεία, λαϊκή ιατρική, αστρολογία και μετεωρολογία, μαντική, τραγούδια (409), μύθοι, παραμύθια (22), ευτράπελες διηγήσεις, ανέκδοτα, παραδόσεις (41), παροιμίες, ανιγμάτα, τοπωνύμια, γλωσσικό υλικό κ.ά.

1978. Νομός Καστοριάς (Χρυσή, Επταχώρι, Πευκόφυτο, Νεστόριο, Νέα Ζούζουλη, Μανιάκοι, Κυψέλη). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 522 σελ. τετραδίου, σχ. 8ου, 218 ηχογρα-

του πληθυσμού της περιοχής με διευκόλυνε να αντληθώ θέματα που σχετίζονται με τη σύνθεση του πληθυσμού, τις επαγγελματικές ενασχολήσεις τους κ.ά.

Κατά την πρώτη μου επίσκεψη στο Συκούριο, το ιδιαίτερα ζεστό καλοκαίρι του 1985, μόλις πάτησα το πόδι μου στην πάνω πλατεία, στο Μπάρο, συνάντησα τον Πηλιορείτη, συμπατριώτη μου Δημήτρη Μουρογιάννη και τη Συκουριώτισσα γυναίκα του Όλγα, που διατηρούσαν καφενείο στην πλατεία. Χωρίς διατυπώσεις και τις συνήθειες σε ανάλογες περιπτώσεις στερεότυπες ερωτήσεις για τον λόγο της παρουσίας μου στο χωριό τους, με φιλοξένησαν στο σπίτι τους, όσες μέρες πραγματοποίησα την έρευνα. Σημειώνω ότι δεν υπήρχε ξενοδοχείο τότε στο Συκούριο. Τους ευχαριστώ προσωπικά αλλά και για την έμπρακτη συμβολή τους στην έρευνα του λαϊκού πολιτισμού του Συκουρίου. Εξαιτίας τους αγάπησα το Συκούριο. Συνάντησα ανθρώπους πρόθυμους και ευχάριστους, αλλά και με ενδιαφέρον και σεβασμό γι' αυτό που έκανα. Με δέχτηκαν με αγάπη, άνοιξαν τα σπίτια και την καρδιά τους και έτσι μπόρεσα να συγκεντρώσω όσα στοιχεία παρέσχε τα κατοπινά χρόνια η σύγχρονη ζωή. Γνώρισα στο Συκούριο τον αείμνηστο γιατρό Αθανάσιο Τσούκα, τον μόνο ντόπιο, που ασχολήθηκε, όταν οι άλλοι στο χωριό ήταν ανυποψίαστοι, με το Συκούριο και έγραψε το βιβλίο *«Το Συκούριο. Πρώην Μέγα Κεσερλί του τέως δήμου Νέσσανος. Ιστορία - Λαογραφία - Αναμνήσεις»*, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 430, με επιμέλεια του Ντίνου Χριστιανόπουλου. Τον επισκέφθηκα στο σπίτι του και έχω ηχογραφημένη ενδιαφέρουσα συνέντευξη-συζήτηση μαζί του. Γνώρισα και συζήτησα με τον ιδιόρρυθμο, αείμνηστο επίσης, Δημήτριο Ζέγκο, που γνώριζε πολλά, και πρόθυμα με πληροφόρησε, για την πρόσφατη κυρίως ιστορία του χωριού, τον αείμνηστο Γιάννη Πράπα¹⁰³, την Σταυρούλα Μιχοπούλου, την οικογένεια αγγαιοπλαστών Γαργάλα (φωτ. 2) και προπάντων ευτύχησα να ηχογραφήσω τον ανεξάντλητο τραγουδιστή, με την στεντόρια και γλυκειά ταυτόχρονα φωνή, αείμνηστο Δημήτριο Καραμήτσο. Μου διηγήθηκε ιστορίες των προγόνων του από το Λιδωρίκι Φωκίδας και την δική του πολυκύμαντη ιστορία, και μου τραγούδησε πολλά τραγούδια. Ελπίζω, πως εκτός από τις δικές μου καλές, αλλά

φήσεις και πολλές σχετικές φωτογραφίες. Περιεχόμενα: Δημογραφικά στοιχεία, κατοικία, έπιπλα και σκεύη, ενδυμασία, διατροφή, γεωργικός και ποιμενικός βίος, βαφική, υφαντική, ξυλογλυπτική, λιθογλυπτική, λιμναία αλιεία, κνήγι, άλλα επαγγέλματα (κτίστες, αγωγιάτες, ράφτες κ.λπ.), κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος), παιχνίδια, κοινωνική οργάνωση, λαϊκό δίκαιο, λαϊκή ιατρική, έθιμα λαϊκού εορτολογίου, μεταμφιέσεις, λαϊκή λατρεία, μαγεία, μαντική, μετεωρολογία, χοροί, τραγούδια (448), παραμύθια (9), παραδόσεις (26), ευτράπελες διηγήσεις, παροιμίες (9), ανέκδοτα (4), τοπωνύμια, γλωσσικό υλικό κ.ά.

103. Εμπνευστή και ιδρυτή του Λαογραφικού Μουσείου του Συκουρίου.

οπωσδήποτε επαγγελματικές ηχογραφήσεις θα υπάρχουν ηχογραφήσεις, έστω ερασιτεχνικές, του σπουδαίου αυτού ψάλτη και τραγουδιστή από το Συκούριο. Ακόμη συγκέντρωσα αντίγραφο από το «Τετράδιον Ποιημάτων» του Λεωνίδα Κουτσιού, γραμμένων το διάστημα 1963-66.

Το Συκούριο το 1985 ήταν μια σχετικά εύρωστη οικονομικά κοινότητα με γεωργική έκταση στην οποία καλλιεργούσαν σιτηρά, καπνά, αμυγδαλιές, αχλαδιές και ελιές. Είχε δύο πλατείες, που συγκέντρωναν την κοινωνική και οικονομική ζωή του χωριού. Στη μία, την πιο παλιά, στο Μπάρο, συγκεντρώνονταν κυρίως οι άντρες, μεσήλικες και πάνω, για να κουβεντιάσουν στα καφενεία, να πιούν καφέ, τσίπουρο, να παίξουν κανένα τάβλι ή χαρτιά. Εκεί βρισκόταν το γραφείο της Κοινότητας, το γραφείο του Κυνηγετικού Συλλόγου, τα αντικρυστά και ανταγωνιστικά καφενεία του Κήττα και του Δημήτρη Μουρογιάννη και σε πολύ μικρή απόσταση η κεντρική εκκλησία του χωριού, ο Άγιος Κωνσταντίνος, όπου έψαλλε ο Δημήτρης Καραμήτσος.

Η άλλη πλατεία ήταν καινούργια τότε και συγκέντρωνε τη νεολαία, καθώς είχε μπαρ, ζαχαροπλαστείο και το γραφείο του ΚΤΕΛ. Ο δρόμος που ένωνε τις δύο πλατείες (800 μέτρα) φιλοξενούσε τα εμπορικά καταστήματα, το Υποθηκοφυλακείο-Συμβολαιογραφείο, το βενζιναδείο, το Δημοτικό σχολείο και γενικά κάθε δραστηριότητα απαραίτητη για τη λειτουργία της Κοινότητας. Ωστόσο η μικρή απόσταση από τη Λάρισα δεν επέτρεψε την ανάπτυξη ιδιαίτερα σημαντικής αγοράς, εμπορικού δηλαδή κέντρου.¹⁰⁴

Την τελευταία εικοσαετία έγιναν μεγάλες αλλαγές στη δόμηση καθώς και στη διαμόρφωση του κεντρικού δρόμου με νέα καταστήματα και οικοδομές και Λαογραφικό Μουσείο.

Αξιοποιώντας και επεκτείνοντας το καταγραμμένο υλικό θα μπορούσα να γράψω περισσότερα για τους πληροφορητές μου, με τα ενδιαφέροντα αυτοβιογραφικά τους αφηγήματα, για τα επαγγέλματα των Συκουριωτών, για τη σύνθεση του πληθυσμού της περιοχής αλλά και τη θρησκευτική συμπεριφορά και τα σχετικά λατρευτικά έθιμα. Αυτό, ωστόσο, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο μιας συνολικής δημοσίευσης του υλικού στη σειρά «Πηγές του λαϊκού πολιτισμού» του Κέντρου Λαογραφίας. Στο πλαίσιο ενός ενημερωτικού ουσιαστικά άρθρου μόνον κάποιες παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν.

Σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες που συγκεντρώσαμε, πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα (1881), όταν οι Δυτικομακεδόνες και Ηπειρώτες επαγγελματίες και κτηνοτρόφοι αναζητούσαν εργασία στην εύφορη

104. Κέντρο Λαογραφίας, αρ. χ/φου 4460, σ. 1-2 (Συκούριο, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, 1985). Στο εξής ΚΛ, αρ. 4460.

Θεσσαλία, η περιοχή κατοικούνταν από πολλούς Τούρκους, διοικούμενους από Τούρκο διοικητή (μπέη). Οι υπερήλικες γνώρισαν τα τουρκικά σπίτια με τους ψηλούς μαντρότοιχους, πίσω από τους οποίους έκρυβαν οι μουσουλμάνοι την οικογενειακή τους ζωή. Υπήρχαν σπίτια με μεγάλες αυλές, τεχνητές λίμνες, λουλούδια και πλούσια διακόσμηση. Από όλα αυτά σώθηκε ένας μαντρότοιχος.

Η συμπληρωματική, πλην απαραίτητη, έρευνα στο αρχείο της Κοινότητας (Δημοτολογία, Μητρώα Αρρένων, αποφάσεις Κοινοτικού Συμβουλίου) σε συνδυασμό με τα στοιχεία από την προφορική παράδοση, επιβεβαιώνει τις προφορικές πληροφορίες ότι οι πρώτοι κάτοικοι, μετά την αποχώρηση των Τούρκων, λίγο μετά το 1881, προήλθαν από τη Δυτ. Μακεδονία και την Ήπειρο (Βόρεια κυρίως). Έτσι οικογένειες των οποίων η παρουσία ανιχνεύεται στα μέσα του 19ου αιώνα προέρχονται από τη Δάρδα, τη Ζουπάνιτσα (Άνω Λεύκη Καστοριάς), το Νεστόριο Καστοριάς, τη Δροσοπηγή Κόνιτσας και άλλα χωριά της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου. Εγκαθίστανται ως γεωργοί και επαγγελματίες. Εγκαθίστανται επίσης Σαρακατσαναίοι ποιμένες στο κοντινό Πουρνάρι και στο Τσίβασι (Καλοχώρι) Βλάχοι ποιμένες από το Περιβόλι Γρεβενών. Αλλά και από άλλες περιοχές έρχονται μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και εγκαθίστανται στην εύφορη και ήμερη αυτή περιοχή. Μεταξύ αυτών και ο φυγόδικος παππούς του Δημήτρη Καραμήτσου, από το Διδωρίκι από την οικογένεια Σούσουλα, οπλαρχηγός και ταχυδρόμος του Αληπασά μαζί με τον Αντρούτσο. Ήταν και στο Μεσολόγγι. Ο πατέρας της μητέρας του ήταν Μακεδόνας νοικοκύρης, ο Παπαζαχαρίας. Ο πατέρας του Καραμήτσου ήταν ελληνογράφης. Έρραβε φορέματα και γυναικεία σεγκούνια. (Ο ίδιος μου διηγήθηκε πολλές ιστορίες με τους ραφτάδες). Η εκτενής αυτοβιογραφία του Δημήτρη Καραμήτσου παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς αναφέρεται στο λαϊκό θέατρο, με τη συμμετοχή του ίδιου σε περιπλανόμενους θιάσους, στις παραστάσεις για εθνικά γεγονότα, στην επίσκεψη και παραμονή επί ένα δεκαπενθήμερο περίπου –στο σπίτι του, στο Συκούριο– του Βασίλη Τσιτσάνη σε νεαρή ηλικία, πριν δηλαδή να γίνει διάσημος, αλλά και στη γνωριμία του με τον πρωτοψάλτη της Ιεράς Μητροπόλεως Αθηνών, Νικ. Κανακάκη και του ναού της Αγίας Ειρήνης Θ. Σακελλαρίδη, στην προσπάθειά του να καλλιεργήσει το φωνητικό του ταλέντο. Ο οξυδερκής επαρχιώτης αντιλαμβάνεται από τις συζητήσεις και με τους δύο ότι ο Θ. Σακελλαρίδης, ευρωπαϊστής, εισάγει στη βυζαντινή μουσική νεωτερικά ευρωπαϊκά στοιχεία. Πιστός στην γραμμή του αυτή κατηγορεί τον Κανακάκη και όλους τους παραδοσιακούς βυζαντινούς ψάλτες ως αγράμματους. Έτσι δεν δέχεται να ακούσει τον Καραμήτσο, όταν διαπιστώνει ότι οι γραμματικές του γνώσεις είναι του Σχολαρχείου. Ο Δ. Καραμήτσος σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ο Κανακάκης μ' άκουσι. Ο Σακελλαρίδης δε μ' άκουσι. Στον Κανακάκη πήγα στο σπίτι του. Στην

οδόν Πειραιώς έμενε. Πάου εκεί πέρα. Δεν τουν βρήκα. Πήγα στη Μητρόπολη. Βλέπου ένα τσούρμου κατέβινι. Τον Κανακάκ' δεν τουν ήξιρα. Βλέπου έναν μι μαλλιιά, έμοιαζι καλλιτέχνης. Λέου αυτός πρέπ' να είνι. Πααίνου κι του μιλάου. Πάμι στου σπít'. Μ' άκουσι. Είπα καμπόσα (τροπάρια). Στην αρχή ντρέπομαν λιγάκ'. Ύστια είπα μερικά απ' τη Μεγάλη Εβδομάδα. Τον άρεσαν. Μου λέει: Τί να σι κάνου, βρε πιδί μ', τώρα! δεν ερχόσαν δυό χρόνια νωρίτερα! Ιγώ γέρασα. Να πας στη Λάρισα είνι ενας ταγματάρχης μουσικός βυζαντινός τέλειος. Θα σι βοηθήσ' αυτός. Θα σι τελειοποιήσ'»¹⁰⁵. Και περιγράφει πως πήγε και βρήκε πράγματι τον ταγματάρχη και πως προσπάθησε να ξεκινήσει κάποια μαθήματα, για να καταλήξει: «Μ' άφ' ναν τα καπνά, οι οικογενειακές υποχρεώσεις, ένα σωρό παιδιά... Δεν πήγα ούτε ένα μάθημα. Εδώ έμεινα. Μόνος μου διάβασα κι έμαθα ό,τ' ξέρου. Τέσσερις μήνις μ' έκανι ένας δάσκαλους μάθημα. Ιδώ έχουν τρία χρόνια στη Σχολή κι δεν μαθαίνουν τίπουτα. Παίρνουν πτυχίου»¹⁰⁶... Η πίκρα ήταν ολοφάνερη. «Είμαι ψάλτ'ς εδώ στο χωριό απ' το 1924. Το '31 μού 'δωσε ου Δισπότ'ς διορισμόν, ο Αρσένιος. Ήμαν, δε μπορούν να πω, κι ο μοναδικός τσ' περιφερείας. Σε κάθε πανηγύρ', σε κάθε υπόθεσ' ήμαν παρών. Ο Δεσπότ'ς συνήθιζε να έρχεται να κάν' επιθεώρησ' στα χωριά όλα μ' επιστράτευει μένα κι μ' έπιρνι κοντά στα χωριά. Δέκα μέρις να γυρίσουμι όλα τα χωριά, να κάνουμι λειτουργία και μάλιστα με ειρυνεύουνταν τότε ο πρατοσύγκεος το Μητροπόλεως και μ' έστελναν κανένα επισκεπτήριο τότε, στο νέο έτος, στη γιορτή μ', κι επειδή ήμαν ψάλτης σε όλ' τη μπεριφέρεια με πείραζαν. Απέξω έγραφαν: “Ψάλτην Καραμήτσον Δημήτριον, Συκούριον”. Στη γ' κάρτα όμως έγραφαν: “Μουσικολογιώτατον ιεροψάλτην παντός Δήμου Νέσσωνος και πάσης Ξεροκαμπίας”. Λοιπόν, με πείραζαν». Ο Μήτσος Καραμήτσος έψαλε¹⁰⁷ και τραγούδησε με ευχαρίστηση για το Κέντρο Λαογραφίας στο γραφείο της Κοινότητας¹⁰⁸. Τα ηχογραφημένα τραγούδια θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα CD για όσους τον θυμούνται, αλλά και για τους νεότερους, που δεν τον γνώρισαν.

Όμως στο Συκούριο δεν ήταν ο μόνος που τραγουδούσε ωραία και σωστά. Τραγούδησε και ο Στέργιος Γώγος, Βλάχος, ετών 83 τότε, με μιά φωνή νεανική,

105. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 20-21.

106. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 21-22.

107. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 62: Έψαλε τον Αίνο της Μ. Εβδομάδας: «Ερχόμενος ο Κύριος προς το εκούσιον πάθος...» και το «Ο της ψυχής ραθυμία νυστάζας...».

108. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 62- 63. Βαστάτε, Τούρκοι, τ' άλογα, λίγο να ξανασάνω και Λάμπουν τα χιόνια στα βουνά, λάμπουν και στα λαγκάδια. Τραγουδάει επίσης το λόγιο «Μέσ' απ' τα σίδερα της φυλακής το βάθος...».

δυνατή και σταθερή¹⁰⁹, ο Γεώργιος Ζαϊρές¹¹⁰, η Κατερίνα Λιακοπούλου¹¹¹, ο Δημήτριος Ζέγκος¹¹², ο οποίος πρόθυμα έδωσε και όσες πληροφορίες είχε καταγράψει στο ανήσυχο μυαλό του από τους προηγούμενους¹¹³. Από εκείνον κατέγραψα την παράδοση για την πέτρα της Γριάς, τη Μάκου: «*Πιο πάνου απ' του λόφου Χατζοπούλου είναι μια πέτρα όρθια κι λέγεται Μάκου. Λένι ότι μία μάκου έβροσκε τα πρόβατα κι είδε λιακάδα κι είπε: Προύτς, Μάρτ'! Πάει ο χειμώνας. Ξαφνικά άλλαξε ο κιρός κι αρχίν'σι να χιονίζει' κι πάγουσι η μάκου (γριά)*»¹¹⁴. Πρόκειται για τη γνωστή και από άλλες περιοχές παράδοση για τη Γριά που αψηφώντας την κακογνωμία του Μάρτη απολιθώθηκε από το κρύο μαζί με τα κατσικάκια της. Αναφέρθηκε επίσης στις κοινωνικές εκδηλώσεις των κατοίκων και διέκρινε τους Μακεδόνες και Ηπειρώτες από τους Σηλιώτες. «*Στο Μπάρο χορεύαν οι Μακεδόνες και Ηπειρώτες το μεράτι, τη Δευτέρα του Πάσχα. Στην άλλη πλατεία χορεύαν οι Σηλιώτες το ζεμπέλι*».

109. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 46-53. *Διψούν οι κάμποι για νερό και τα βουνά για χιόνι, Βασιλικός μου μύρισε, Μια μάνα, μιά σκυλόμανα, τω γιό της καθαριέται. Στη μέσ' απ' την Τζαρίτσανη, στον πλάτανο στη Βρύση, Εσείς, βουνά απ' τα Έρεβανά και πεύκα του Μετσόβου, Βασίλο αρχόντισσα, Αντώνη μου, τί σκέφτεσαι, και ένα τραγούδι στα βλάχικα.*

110. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 53-56. Τραγουδίες 4 τραγούδια: *Μας ήρθι η άνοιξη πικρή, Σαρα κατσάνα μου, τα καλοκαίρι μαύρο, Ένα κάρabi φαρμάκι (της Σηλιάς), Παίρνουν ν' ανθίσουν τα κλαδιά κι ο πάγος δεν τ' αφήνει (με τον Κων/νο Παλαμηδά), Τρεις σταυραητοί καθόντανε, σ' ένα χρυσό τραπέζι.*

111. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 57-58.

112. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 22-26. «*Ηρθαν μερικές οικογένειες από την Αλβανία. Ο αρχιμανδρίτης Κώστας Ζέγκος από την περιφέρεια Δάρδας Κορυτσάς με τον υιόν του Βασίλειον Ζέγκον, ο Δημήτριος Πρόγρης, ένας Σιδέρης, ένας Χαλάτσης, ένας Γκίνος, ένας Καπουράνης, αυτοί. Όταν ήρθαν εδώ αγόρασαν κτήματα απ' τους Τούρκους, που έφευγαν. Ήταν υλοτόμοι, εργάτες, κτίστες. Απ' τη Σλήμνιτσα (Τρίλοφο) Καστοριάς ήταν ο Μιχαήλ Κίττας, από το Νεστόριο ο Αθαν. Τζούκας. Ήταν πολλές οικογένειες απ' τη Μακεδονία. Ιδώ δεν υπήρχαν ντόπιοι. Ήταν όλ' φερτικοί. Ιδώ ήταν Τούρκ' κι φύγαν. Ήρθαν κι απ' τη Σηλιά κι μείναν ιδώ*».

113. ΚΛ, αρ. 4460, ό.π. Ο ίδιος μας δίνει στοιχεία για τα επαγγέλματα που ασκούσαν κατά οικογένειες στο Συκούριο, τη ληστεία, τα αρχαιολογικά ευρήματα, για τις καλλιέργειες: (σ. 24) «*Πατόζα ήρθε γύρω στο 1920. Λειτουργούσε με κωκ. Πατόζα είχε ο Κίττας. Αυτός έφερε και γεννήτρια ρεύματος... Σιδεράλετρα έφερναν απ' το Βόλο. // (σ. 25) Για το θερισμό έρχονταν Γκέκιδες, Αλβανοί. Έσκαβαν κι αμπέλια. Ήταν μπουλούκια. Τους έπαιρναν οι νοικοκυραίοι. Στο θέρο έτρωγαν τατατόρι, σκορδαλιά. Απαραίτητα. Τους έκανε καλό. Οι Γκέκιδες έτρωγαν ό, τι τους έδιναν». Κάνει λόγο για τους βαρελάδες, τους χτενάδες, το παζάρι της Παρασκευής: «*Στο παζάρι της Παρασκευής, που γίνεται και σήμερα, έφερναν από τα γύρω χωριά διάφορα. Απ' τ' Αμπελάκια στραγάλια και παπούτσια. Απ' τη Σηλιά πατάτες. Απ' την Αγιά φρούτα. Κάστανα, μήλα. Μόνο την Μ. Παρασκευή γίνεται μεγάλο παζάρι. Φέρνουν και φορέματα κ.ά.*» (σ. 25).*

114. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 26.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ηχογραφημένο υλικό από τη Σπηλιά Κισάβου, όπου τραγούδησαν οι Δημ. Ζακαντζιάς, Αντώνιος Ζιάστας, Βασίλειος Μακρής και Μαρία Μακρή, Κων/νος Δημουλίδης κ.ά. καθώς και τα τραγούδια που μας είπε η Σταυρούλα Μιχοπούλου¹¹⁵, 48 ετών τότε με δροσερή φωνή και ισχυρή μνήμη. Ξεχωρίζω τα τραγούδια του γάμου και το μοιρολόι της Παναγίας. Τραγούδησε επίσης στο χώρο της Κοινότητας ο Σαρακατσάνος, μακαρίτης, Ιωάννης Μάντζιος από το Πουρνάρι (ετών τότε 83) 4 χαρακτηριστικά σαρακατσάνικα τραγούδια, καθώς και η σύζυγός του Ελένη Μάντζιου, το γένος Λανάρα, ετών 70 τότε¹¹⁶.

Σταχυολογώ από το υλικό ορισμένες πληροφορίες: «Την Παρασκευή στο παζάρι, που γίνεται και σήμερα (1985) έφερναν από τα γύρω χωριά διάφορα. Από την Σπηλιά πατάτες, φασόλια, αχλάδια, μήλα από την Αγιά φρούτα, κάστανα, μήλα. Από τ' Αμπελάκια στραγάλια και παπούτσια. Τη Μεγάλη Παρασκευή γίνεται μεγάλο παζάρι. Φέρνουν και φορέματα για τη Λαμπρή κ.ά.».

«Για το θερισμό έρχονταν Γκέκηδες, Αλβανοί. Έσκαβαν κι αμπέλια. Ήταν μπουλούκια. Τους έπαιρναν οι νοικοκυραίοι. Στο θέρο έτρωγαν ταρατόρι, δηλ. αραιωμένη σκορδαλιά από σκόρδο, νερό, λάδι και ξίδι. Απαραίτητα. Τους έκανε καλό. Οι Γκέκηδες έτρωγαν ό, τι τους δόιναν. Γι' αυτό έλεγαν υποτιμητικά για όποιον έτρωγε πολύ και χωρίς ενδιαφέρον για την ποιότητα: “τρώει σαν Γκέκας”. Στο τέλος του θερισμού έκαναν τον “κρίσμά” γεύμα εορταστικό με κρέας κόκορα ή αρνιού, ανάλογα με το αφεντικό. Ήταν το τελευταίο τραπέζι στο σπίτι του αφεντικού του χωραφιού για το καλό της σοδειάς. Για τον ίδιο σκοπό έφτιαχναν χτένι, από στάχυα και το κρεμούσαν στο τσιρένι, δηλαδή το σωρό των δεματιών, που μετέφερε το κάρρο. Το έφτιαχναν στο χωράφι και το κρεμούσαν πολλοί στο εικονοστάσι»¹¹⁷.

115. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 29-46. *Ξύπνα, καμμένε Αληπασά, να πας στο Τεπελένι, Το κάστρο της Ωριάς, Κλάψε με, μάνα, κλάψε με, με ήλιο με φεγγάρι, Το τραγούδι της Σούσας, Αφήνω γεια στις όμορφες, Μια πέρδικα παινεύτηκε, Λάμπει ο ήλιος το πρωί, λάμπει το μεσημέρι, Τα παλληκάρια τα καλά, συντρόφοι τα βαρέσαν, Του Παύλου Μελά, Δε λαλείς, γλυκό μου αηδόνη, Κορίτσια από τα Γιάννινα, γριά Τζαβέλαινα, Τώρα τα πουλιά, τώρα τα χελιδόνια, Η Ολγα του Στραβάκου, Φεγγάρι μ', για βασίλεψε, κι άστρο μου σκοτεινιάσου, Βασιλική τριόκλωνε μετα σαράντα φύλλα, Αρχοντογός παντρεύεται και παίρνει προσφυγούλα, Στό 'πα, Βασίλω μου, και στο παρήγγειλα, Το μοιρολόι της Παναγίας* (σ. 43-46).

116. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 64-67. *Νερατζούλα, φουντουμένη, Οι κάμποι πρασινίσανε, κι γέμισαν λουλουδία, Εγές είδα στον ύπνο μου, Τούρκοι, βαστάτε τ' άλογο, λίγο να ζανασάνω, Ύπνε, που παίρνεις τα παιδιά, Διαμαντούλα.*

117. Περισσότερα για την διατροφή των θεριστών βλ. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Συμβολή στην έρευνα της διατροφής των εποχικών αγροτικών εργατών (τέλος 19ου αι. - περ.

Στην περιοχή έδρασαν πολλοί ληστές. Ο Καραντώνης από την Ελάτεια, ο Τζιατζιάς από την Κρανιά Ελασσόνας, ο Φαρμάκης από το Μακρυχώρι. Αλλά και από άλλες περιοχές ληστές εύρισκαν στα δάση της Όσσας καταφύγιο και οι κάτοικοι πολλές φορές βρέθηκαν στην κατάσταση του ληστοτρόφου, ιδιαίτερα οι ποιμένες, προκειμένου να σώσουν τις οικογένειες και τα χωριά τους. Συχνά οι ληστές ηρωοποιήθηκαν και αξιώθηκαν να τραγουθηθούν από τη λαϊκή μούσα, επειδή προσέφεραν ορισμένα από τα κλεμμένα σε φτωχούς της περιοχής. Η φιλανθρωπία δια της λαθροχειρίας.

Έτσι ο Τζιατζιάς, διηγούνται, ότι έδωσε χρήματα σε γεωργούς για ν' αγοράσουν αροτήρες, βόδια για το όργωμα ή προίκισε κορίτσια της περιοχής. Γι' αυτό και τη σύλληψή του και ο θάνατός του στην Ελάτεια έγινε τραγούδι:

...Ήσουν λεβέντης στα βουνά και σταυραητός στους κάμπους...

Η κεντρική πλατεία του χωριού και η κεντρική εκκλησία, ο Άγιος Κωνσταντίνος, κτίστηκαν από Ζουπανιώτες μαστόρους (έναν ονόματι Καραποστόλης). Αρχισε να κτίζεται το 1903 και τελείωσε το 1935.

Πέρα από την προφορική παράδοση μελέτησαμε, όπως αναφέρθηκε ήδη, τα Ληξιαρχικά βιβλία Γεννήσεων, Βαπτίσεων, Γάμων και Θανάτων καθώς και το Βιβλίο Εγγραφών του Δήμου Νέσσωνος. Το τελευταίο περιλαμβάνει μια σειρά αιτήσεων για την απόκτηση Ιθαγένειας μεταξύ των ετών 1889 και 1902. Τα στοιχεία του συμπληρώνουν και επαληθεύουν τις προφορικές μαρτυρίες κυρίως για τη προέλευση των σημερινών Συκουριωτών και τα επαγγέλματα, που ασκούσαν, όταν εγκαταστάθηκαν στο Μεγάλο Κεσερλί.

Το 1889 δήμαρχος Νέσσωνος είναι ακόμη ο Τούρκος Μαχμούντ Μεχμέτ. Μια σειρά Ελλήνων από τη Δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο ζητούν με αίτησή τους να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια και να εγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή του δήμου Νέσσωνος. Τα στοιχεία από την επιτόπια έρευνα όσον αφορά στη σύνθεση του πληθυσμού συμπληρώσαμε και διασταυρώσαμε με δημοσιευμένο υλικό αλλά και αδημοσίευτο ακόμη υλικό από το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Κωδικοποιώντας τα στοιχεία προκύπτει ότι: Οι ποιμένες που παραδοσιακά ξεχειμώνιαζαν τα κοπάδια τους στην περιοχή του Μεγάλου και Μικρού Κεσερλίου (στα Κεσερλιά έλεγαν) και που προέρχονταν από τα Βλαχοχώρια (Σαμαρίνα, Σμίξη, Περιβόλι), την περιοχή Οχρίδας, Γράμμου, Κατερίνης, Γρεβενών, Ολύμπου, Χαλκιδικής κ.λπ. εγκαταστάθηκαν στην περι-

1950). Η περίπτωση των θεριστών στο Θεσσαλικό χώρο» στο *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα 1992, σ. 373-393.

οχή μόνιμα και αγόρασαν γη. Έτσι ορισμένοι έγιναν γεωργοί και κτηματίες. Παράλληλα εγκαθίστανται μόνιμα και οι πλανόδιοι επί αιώνες κτίστες, μαστόροι της πέτρας, από τα γνωστά μαστοροχώρια Βήσαντοσκο (Πευκόφυτο Καστοριάς), Ζουπάνι (σήμ. Πεντάλοφος Βοΐου), Ντολό (Βυθός Βοΐου), Δοτσικό, Κορυτσά, Κατερίνη, Νεστόριο, Καστοριά κ.ά..

Στην ευρύτερη περιοχή εγκαθίστανται ακόμη υλοτόμοι από τη Δάρδα, το Καταφύγι Γρεβενών, το Πλικάτι, τη Βλάστη, την Κιουτέζα, τη Σλήμνιτσα, που ασκούν πλέον την ξυλουργική ως ξυλουργοί-μαραγκοί. Επαγγέλματα, όπως αγωγιάτες από τη Μπριάζα (Δίστρατο Ιωαννίνων), τα Βιτόλια (Μοναστήρι), τα Γρεβενά, πεταλωτές από το Νεστόριο και τη Λαμπάνιτσα (Ελαταριά Παραμυθιάς), καρραγωγείς από τη Δάρδα, ανθρακείς επίσης από τη Δάρδα και τα Γρεβενά θα στελεχώσουν επαγγελματικά τη νέα κοινωνία και θα στεριώσουν εκεί. Κεραμοποιοί από το Τσακνοχώρι και αγγειοπλάστες από τη Μπρατιβίτσα (Γαργάλας), ραφτάδες από τη Δάρδα, την Καστοριά και το Καταφύγι, τσαρουχάδες από το Πλικάτι και λεπτουργοί από τη Δράμισα (Δάφνη Βοΐου Κοζάνης) θα συμπληρώσουν τις ανάγκες των κατοίκων σε επαγγέλματα απαραίτητα για την καθημερινή ζωή. Και κάποιοι με περισσότερες οικονομικές δυνατότητες θα ασχοληθούν με το εμπόριο ως παντοπώλες και έμποροι. Εργάτες προέρχονται σχεδόν από όλες τις περιοχές προέλευσης των υπολοίπων εξειδικευμένων επαγγελματιών, απαραίτητοι για την εξυπηρέτηση της γεωργίας και κτηνοτροφίας.

Πέραν τούτων, λεπτομερείς πληροφορίες για την κοινωνική ζωή, τον γάμο τα παλιότερα χρόνια, τα πανηγύρια, τις βεγγέρες και τα νυχτέρια με τις ατέλειωτες συζητήσεις και τους παραμυθάδες, τις συγκρούσεις μεταξύ των κατοίκων που προέρχονταν από διάφορες περιοχές, τα τραγούδια που συνήθιζαν σε κάθε ομάδα, ανάλογα με την καταγωγή τους, όλα όσα αποτελούν την ιστορία του χωριού και της περιοχής περιμένουν την πλήρη αξιοποίησή τους και την συνολική δημοσίευσή του αυτοτελώς.

Συνοπτικός πίνακας επαγγελματιών και τόπων καταγωγής τους

Επάγγελμα	Τόπος καταγωγής
Ποιμένες	Σαμαρίνα (πολλοί), Σμίξη (πολλοί), Περιβόλι (πολλοί), Βούρμπιανη, Σκαμιά Ολύμπου, Γρεβενά (πολλοί), Λεπτοκαρυά, Μεσολούρι Γρεβενών, Βοδενά, (Αι)κατερίνη, Λιτόχωρο, Μηλιά, Αχρίδα, Ντέντισκο (Αετομηλίτσα), Λιβάδι, Βλάστη, Κασσάνδρα, Βερδικούσα.
Γεωργοί	Γρεβενά (αρκετοί), Κοκκινοπλός, Σλήμνιτσα Καστοριάς, Γρεβενά, Βήσαντσκο, Δάρδα, Μπριάζα (Δίστρατο) Κόνιτσας, Αγ. Γεώργιος Ηλείου, Πλικάτι, Καλέβιστα (Καλή Βρύση) Καστοριάς, Ντέντισκο (Αετομηλίτσα), Καπέτσιστα, Λιτόχωρο, Ντοτσικό (Δοτσικό) Γρεβενών.
Υλοτόμοι-ξύλουργοί	Δάρδα (πολλοί), Σλήμνιτσα (πολλοί), Καταφύγι Πιερίων, Γκούρεσι, Πελκάδες (Μονοπύλο) Καστοριάς, Γενοβένη (Γιαννοχώρι) Καστοριάς, Χόμοσκο, Πλικάτι (αρκετοί), Βλάστη, Κιουτέζα.
Κτίστες	Βήσαντσκο, Ζουπάνι (Πεντάλοφος), Ντόλο (Βυθός), (Αι)κατερίνη, Ντουτσό, Κλερίστι (Πολυκάστινο) Βοΐου, Τσάρτσα (Κορυτσά), Ραντοβίτσα, Νεστόριο, Χότσιστα, Μπίλιστα, Καστοριά.
Κτηματίες	Γενοβένη, Καταφύγι, Καστοριά, Άνω Σουδενά, Αχρίδα, Τεκελί, Πλικάτι, Τσακνοχώρι (Αηδονοχώρι) Βοΐου, Βραβέρα, Ντέντισκο (Αετομηλίτσα), Περιβόλι.
Αγωγάτες	Γρεβενά, Βιτόλια (Μοναστήρι), Μπριάζα.
Πεταλωτές	Νεστόριο, Λαμπάνιτσα.
Κεραμοποιοί	Τσακνοχώρι
Αγγειοπλάστες	Μπρατιβίτσα
Ραφτάδες	Καταφύγι, Δάρδα, Καστοριά.
Ανθρακείς	Γρεβενά, Δάρδα.
Τσαρουχάδες	Πλικάτι
Λεπτοουργοί	Δράμιστα (Δάφνη Βοΐου Κοζάνης)
Καρραγωγείς	Δάρδα, Τεκελί.
Έμποροι	Σαμαρίνα, Χοτσίστα, κ.α.
Παντοπώλες	Ντομπρίνοβο

Πίνακας οικογενειών που ζήτησαν ελληνική ιθαγένεια μεταξύ των ετών 1889-1902

Α/α	Έτος	Ονοματεπώνυμο	Ηλικία	Επάγγελμα	Τύπος Καταγωγής	Τόπος εγκατάστασης	Κοινων. κατάσταση	
							Σύζυγος Όνομα-ηλικία	Τέκνα Όνόματα Ηλικία
1	1889	Αβραμούτης Δημ.	43	ποιμήν	Σαμαρίνα	Μπαξιλάρ	Μαρία (35)	Δέσπω (1)
2		Καραϊσκος Χρ.	42	ποιμήν	Αρπάτσο (Αρματά) Κόνιτσας	»	Σύρμω (32)	Δέσπω (8) Βαγγελιώ (2)
3		Μπαμπανίκος Δημ. Τέγου		»	Σμίξη	»	Ανθούλα, 35	Νικόλαος, 7 Ρόιδο, 4
4		Τσάρας Νικ. Τέγος	38	»	Μοριάς	»	Γιάννω, 26	Δέσπω, 8 Χάιδω, 2
5		Παπαμίτσος Ιω.	42	»	Σμίξη	»	Δέσπω, 28	Αικατερίνη, 6
6		Κυργιάννης Γιάννης Μίχου	38	»	Σαμαρίνα	»	Στεργιανή, 28	Αγλαΐα, 1
7		Μούτσης Τάχα	70	»	Σαμαρίνα	»	χήρος	
8		Καρατάσιος Στέργ.	49	»	Σαμαρίνα	»	Αναστασία, 42	Κατερίνη, 10 Στεργιανή, 1
9	1890	Πανάγος Μιχ.	38	»	Περιβόλι	Τόιβασι	Στεργιανή, 26	Αθανάσιος, 6 Χρήστος, 1
10	1892	Τάχας Ιωάννης	28	»	Σαμαρίνα	Μακρυχώρι	Ελένη, 25	Δημήτριος, 3 – Μαρία και Βασίλει, 1
11		Παπούλης Βασ. Χρ.	50	κτίστης	Βήσσακο (Πευκόφυτο) Καστοριάς	Μεγ. Κεσερλί (Συκούριο)	χήρος	Ιωάννης, 13 Βασίλω, 16 Τριανταφυλλιά, 10
12		Λυγούρας Κων/νος	62	ποιμήν	Σαμαρίνα	Μακρυχώρι	Γιάννω, 37	
13		Βαρδακίδης Στέργιος	39	δημ/λος	Κοΐβνη	Μεγ. Κεσερλί	Ελένη, 38	Χαρίλαος, 8 Ρωζάνη, 2
14		Μακρής Αθανάσιος	43	ποιμήν	Βοδρμπάνη	Μακρυχώρι	30	–

15	Στύλος Σωτήριος	40	υλοτόμος	Δάρσα	Μεγ. Κεσερλί	Ελένη, 30	Κων/νος, 9 Αλ/νδρος, 6 Πανάγιο, 14 Φωτεινή, 7 Ευδοξία, 2
16	Γαλάνης Γεώργιος	46	γεωργός	Δούσκο	Πουρνάρι	Σουλτάνα, 40	Κων/νος, 14 Χρήστος, 8 Μαρία, 10
17	Ζουπανιώτης Δήμος	50	κτίστης	Ζουπάνι	Μεγ. Κεσερλί	Αγόρω, 40	Ιωάννης, 12 Πανάγιο, 14 Καλλίνα, 7
18	Καραποστόλης Στέργιος	45	κτίστης	Δόλην»	Μεγ. Κεσερλί »	Μαλαματή, 38	–
19	Καραποστόλης Απόστολος	35	κτίστης	»	Βασιλική, 22	Βασιλική, 3	–
20	Παπαδημήτρης Στέργιος	39	ποιμήν	Σκαμινιά Ολύμπου	Μακρυχώρι	Καλλιόπη, 3 και μητέρα Πασχαλιά	Βασιλική, 3
21	Στεφάνης Ευαγγέλης	39	ξυλουργός	Δάρσα	Μεγ. Κεσερλί	Βασιλική, 33	Ιωάννης, 5
22	Σακελλαρίου Δημ.	38	παντοπόλος	Δάρσα - Δεν δηλώνει καταγωγή	Μακρυχώρι	άγματος	Αφροδίτη, 3
23	Ανδρέοπουλος Ηλίας	25	γεωργός	»	Μεγ. Κεσερλί	»	Με την μητέρα, Ιωάννα Και αδελφή Ευαγγελή
24	Ντίνας Ζήσης Τίκα	38	γεωργός	Νιζόπουλος Μακεδονίας	Μπαλζή	άγματος	Αδελφός Κων/ νος + Σύζυγος, Φανή
25	Μπουροζίκας Νικ.	46	γεωργός	Κοκκιναράς	Μακρυχώρι	Σουλτάνα, 40	Μαρία, 9 Φανίτσα, 5 Όλγα, 2
26	Μιζόπουλος Δημ.	53	γεωργός	Σλήμνιτσα	Μεγ. Κεσερλί	Ανούσιω, 50	–
27	Μιζός Φίλιππος	38	υλοτόμος	Σλήμνιτσα	Μεγ. Κεσερλί	Ελένη, 22	Κων/νος, 2 Όλγα, 3

28	Βουλγαράκης Νικ.	41	κηροποίος	Αικατερίνη	Χατζόγμπασι	Θεοδώρα, 26	Αχλλέας, 5 Ευθυμία, 12 Αθηνά, 10 Αικατερίνη, 2
29	Κατσαμάκος Ευάγγελος	68	κτηματίας	Γαβριήλ	Μεγ. Κεσερλί	Κυράτσο, 50	—
30	Μπαμπλιούτας Αθαν.	28	γεωργός	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	άγαμος	—
31	Μπαμπλιούτας Μήτρος	32	γεωργός	»	Μπαξιλάρ	Αικατερίνα, 25	—
32	Τσόγκας Νικόλ.	31	ποιμήν	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	Μαρία, 28	Ιωάννης, 3 Γεώργιος, 1
33	Παπακοκκινόπουλος Δημήτριος	28	ποιμήν	Σμύκη	Μπαξιλάρ	Αικατερίνη, 20	—
34	Ζάρας Γεώργιος	30	ποιμήν	Καρά Ολύμπου	Μικρό Κεσερλί	Ευαγγελή, 22	Αδελφός Λάμπρος, 27
35	Ζάρας Θεόδωρος	24	ποιμήν	Λεπτοκορά	»	άγαμος	—
36	Ζησόπουλος Κων/νος	30	γεωργός	Βήσανσκο	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
37	Ζησόπουλος Παναγ.	27	Καπνοπαραγωγός	Βήσανσκο	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
38	Ζησόπουλος Δημ.	35	»	»	»	Σταθούλα	
39	Ζησόπουλος Ζήσης	38	»	»	»	Ελένη, 25	Βασιλική, 2
40	Μάνος Γεώργιος	25	κτίστης	Ζαράνι	Μεγ. Κεσερλί	Αλεξάνδρα, 20	—
41	Καταγιάννης Χρήστος	26	ποιμήν	Κανάλα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
42	Μίχου Γεώργιος Μήτρου	26	κτίστης	Αικατερίνη	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
43	Τζάτζος Νικ.	22	γεωργός	Γρεβενά	Μεγ. Κεσερλί	Γιαννούλα, 25	—
44	Παύλου Κων/νος	32	κτίστης	Ντουσκό	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
45	Πλευρας Γεώργιος	60	εργάτης	Μεσολούρι	Μπαξιλάρ	χήρος	Δημήτριος, 18
46	Σερίφης Γεώργιος	35	κτίστης	Γρεβενών	Μπαξιλάρ	Χάιδω, 25	
47	Σερίφης	25	κτίστης	Νταρτσικό	»	άγαμος	
48	Τριαντάφυλλος						
48	Κουτσομαρόπουλος Βασίλειος	35	κτίστης	Κλεπίστη	Πηνελώ, 20	—	
50	Λαβδούλης Ζήσης	75	γεωργός	Βοτόν	Μπαξιλάρ	Μαρία, 60	
51	Τσάντας Κων/νος Πούλιου	35	ποιμήν	Ζοπάνι	Μπαξιλάρ	Δέσπω, 30	
52	Αναστ. Πανταζής	31	ποιμήν	Μεσολούρι Γρεβενών	Μπαξιλάρ	άγαμος	

53		Μπούτος Θεόδωρος	40	ποιμίν	Αικατερίνη	Μακρυχώρι	Αγώρω, 28	Ευαγγελί, 1
54		Μπούτος Κόγκας	44	ποιμίν	Αικατερίνη	Μακρυχώρι	Ελένη, 30	Ευάγγελος, 6 Θεόδωρος, 2 Ολυμπιάδα, 1
55		Μπούτος Τέγος	48	ποιμίν	Αικατερίνη	Μακρυχώρι	Γιαννούλα, 35	Αικατερίνη, 5 Δημήτριος, 10 Γρηγόριος, 7 Ιωάννης, 3
56		Μπαμπαλιούτας Αθανάσιος	60	γεωργός	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	χήρος	
57		Μπούτος Μήτρος	70	ποιμίν	Λιτόχωρο	Μακρυχώρι	Παναγιού, 65	
58		Τσέτσικας Πέτρος	42	γεωργός	Βερόκοισα	Μακρυχώρι	Χαδούλω, 27	Ελένη, 13 Αναστασία, 3 Ιωάννης, 7
59		Παπανικολάου Κων/νος		δημ/λος		Μεγ. Κεσερλί		
60		Τσάμης Γεώργιος Τρ.	30	γεωργός	Κονιακός	Μακρυχώρι	άγαμος	
61		Αγοραστός Δημήτριος Ιω.	40	γεωργός	Καλαμπάκας	Μακρυχώρι	Αστέρω, 26	Πάνω, 13 Ευαγγελί, 4
62		Μπελός Πούλιου Χρήστος	30	γεωργός	Βερόκοισα	Μακρυχώρι	Βασιλική, 20	
63		Χορταριάς Ταξιάρχης	28	ποιμίν	Βουζούρια	Μακρυχώρι	άγαμος	
64		Ταμογιάννης Ζήσης Ιω.	52	γεωργός	Σμίξη	Μπαξιλάρ	Μαλάω, 45	Νικόλαος, 12 Στέργιος, 1
65		Παπαϊκονόμου Αναγνώστης Γ.	45	σαγματοποιός	Σμίξη	Μπαξιλάρ	Μαρία, 35	Μαργαρίτης, 7 Αναστασία, 3 Σουλτάνα, 11
66		Τσικρικώνης Γεώργιος Ζήση	60	ποιμίν	Σκόμνιά Ολύμπου	Μακρυχώρι	Ευαγγελί, 55	Αθανάσιος, 14
67		Βολιώτης Στέργιος		γεωργός				
68		Κάκκος Γρηγόριος Αθαν.	25	υλοτόμος	Καταφύγι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
69		Κάκκος Ιωάννης	28	ράπτης	Καταφύγι	Μεγ. Κεσερλί	Στεργιανή, 22	
70		Κάκκος Δημήτριος	50	υλοτόμος	Καταφύγι	Μεγ. Κεσερλί	Αικατερίνη, 27	Πελαγία, 8 Πολυξένη, 3
71		Κάκκος Αθανάσιος	70	κτηματίας	Καταφύγι	Μεγ. Κεσερλί	60	
72		Γόφος Πέτρος	50	γεωργός	Δάρδα	Μεγ. Κεσερλί	Βασίλω, 50	Δημήτριος, 10

73	Τσιτσάνης Χρήστος Ευαγγ.	45	υλοτόμος	Γεώργιος του Οθωμανικού	Μεγ. Κεσερλί	χήρος	
74	Πέτρου Νάσιος Χρ.	40	κτίστης	Τσάρτα	Μακρυχώρι	Ελένη, 32	Γιάννης, 3
75	Πέτρου Δημήτριος	45	κτίστης	Τσάρτα	Μακρυχώρι		
76	Πέτρου Αντώνιος	38	»	»	»		
77	Θεμελής Ναούμ Γεώργ.	35	γεωργός	Λιάσκαβο	Πουρνάρι	άγαμος	
78	Πάλλης Δημήτριος Ιω.	38	κτηματίας	Συράκο	Χατζόμπασι	άγαμος	
79	Βούλγαρης Κώστας Λάμπρου	37	εργάτης	Καπεστίτσα	Χατζόμπασι	Αγγέλω, 25	Γεώργιος, 3 Βασίλειος, 1
80	Ρούσος Στέργιος Μήτρου	28	ποιμίν	Μακροβονίας			
81	Παπαμήλιος Νικόλαος Γεώργ.	40	αγωγέας	Ελασσόνα	Μακρυχώρι	άγαμος	
82	Παπαμήλιος Θεόδωρος	50	γεωργός	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	Αικατερίνη, 32	Μαρία, 12 Ιωάννης, 1
83	Παπαμήλιος Γεώργ. Αθαν.	42	Ανθρακεύς	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	χήρος	Σουλτάνα, 18 Δέσπο, 16
84	Τάσας Αναστάσιος Δημ.	48	ποιμίν	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	Αικατερίνη, 35	
85	Τάσας Αθανάσιος	50	αγωγέας	»	»	Μαλαματή, 35	
86	Τάσας Γεώργιος	46	ποιμίν	»	»	Αναστασία, 38	Γιάννο, 12
87	Μπουλούμπασης Ιωάννης Κων.	45	κτίστης	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	Αναστασία, 35	Αγόρο, 6 Στεριάνω, 2
88	Χασάμπας Νιχαήλ	55	γεωργός	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	Δέσπο, 35	Σάββω, 10
89	Πουρνάρας Παναγ. Ιω.	30	γεωργός	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	χήρος	Δημήτριος, 25
90	Μίχου Μήτρου Μετούσιος	24	κτίστης	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	άγαμος	
91	Γεωργίου Απόστολος Δήμου	23	κτίστης	Ζουπάνι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
92	Θεοδώρα Θεόδωρος Νικ.	26	γεωργός	Γράμμοστα (Γράμμος Καστοριάς)	Μακρυχώρι	άγαμος	
93	Μπέκας Ναούμ Σταύρου	36	κτηματίας	Καστοριά	Μεγ. Κεσερλί	Σταυρούλα, 26	Δημήτριος, 4
94	Λουκάς Αθανάσιος Κων.	32	κτίστης	Ραυτοβίτσα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
95	Αρμπένης Δημήτριος Ιω.	40	γεωργός	Ράβνα του οθωμανικού (Ρηββα Περίας)	Μεγ. Κεσερλί	Μαρία, 35	Ευάγγελος, 1 Πανάγιω, 12 Βασίλική, 4
96	Καλούπης Κων/νος Ζήση	43	ποιμίν	Μηλιά (Περίας) οθωμανικού	Μεγ. Κεσερλί	χήρος	Ιωάννης, 10

97	Κοντογιώγος Μαργαρίτης Ιω.	50	γεωργός	Πρέσβη	Μπαζιλάρ	Γιάννω, 45	Αναστασία, 5
98	Χαλιτάσιος Δημ. Αθαν.	23	ποιμίν	Καρρά	Μικρό Κεσερλί	Αικατερίνη, 22	Ευαγγελή, 2
99	Χαϊδευτός Ιωάννης Γ.,	28	ποιμίν	Χασάνορα	Μικρό Κεσερλί	άγαμος	
100	Χαϊδευτός Χρήστος	26	»	»	»	»	
101	Τζιάτζος Χρήστος Σπ.	24	ποιμίν	Μαριθέα του οθωμανικού	Μικρό Κεσερλί	άγαμος	
102	Γιακουβής Δημ. Αθαν.	26		Μπλιτίτσι	Μικρό Κεσερλί	άγαμος	
103	Τζουμακόπουλος Ιωάννης Αθανάσιου	26	ράπτης	Βουρδού του οθωμανικού	Μικρό Κεσερλί	άγαμος	
104	Τσάνος Γεώργιος Αθαν.	30	ποιμίν	Καρά	Μικρό Κεσερλί	άγαμος	
105	Τσάμης Κων/νος Γρηγ.	38	γεωργός	Άγιος Γεώργιος Ηπείρου	Μικρό Κεσερλί	άγαμος	
106	Τσάμης Αθανάσιος Γρηγ.	42	γεωργός	Άγιος Γεώργιος Ηπείρου	Μικρό Κεσερλί	Παρασκευή, 35	Γεώργιος, 4
107	Πιστολάς Κων/νος Δημ.	49	ποιμίν	Άγιος Γεώργιος Ηπείρου	Μικρό Κεσερλί	Αικατερίνη, 45	Γεώργιος, 14 Ευαγγελή, 6
108	Αδαμάκης Ανδρέας Νικ.	28	γεωργός	Ηράκλειο Κρήτης	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
109	Χαδέλης Ηλίας Δημ.	23	κτηματίας	Αντισυνάνα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
110	Ζιόγας Παναγιώτης Σπέρηου	31	ποιμίν	Περιβόλι Τούβας	Μεγ. Κεσερλί	Ζωίτσα, 25	
111	Ζιόγας Χρήστος Σπέρη.	28	ποιμίν	Περιβόλι Τούβας	Μεγ. Κεσερλί	Φανή, 25	
112	Σταύρου Γεώργ. Ιω.	30	ανθρακεύς	Μαργαρίτα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
113	Ζέγγος Βασίλειος Κων/νου	24	ράπτης	Δάρδα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
114	Ιστοπούλος Νικόλαος Αναστ.	36	υλοτόμος	Όμοσκο του οθωμανικού	Μεγ. Κεσερλί	Βελίκο, 24	Κων/νος, 5 Αγλαία, 1
115	Μπέλατος Χρήστος Λάμπρου	43	υλοτόμος	Πελακάδες	Μεγ. Κεσερλί	Αντίτσα, 25	Ιωάννης, 4
116	1894 Τέας Κυριάκος Τζήμα	40	ποιμίν	Περιβόλι	Μακρυχώρι	Μαλάμο, 35	Μαρία, 12
117	Παλάτσος Ιωάννης Παύλου	60	κτηματίας	Περιβόλι	Μακρυχώρι	Μαρία, 55	Γεώργιος, 33 Αθανάσιος, 23 Ζωίτσα, 20
118	Λιούπας Ιωάννης Δ.	53	κτηματίας	Σαμαρίνα	Μακρυχώρι	Αναστασία, 47	Γεώργιος, 27 Αναστάσιος, 25 Κυράτσω, 23
119	Μπαντίλας Βασ. Ζήση	57	κτηματίας	Καστοριά	Μακρυχώρι	Αναστασία, 46	

120		Μπέλος Χρήστος Στεργίου	40	γεωργός	Περβόλα	Μακρυχώρι	Φράγκω, 35	
121		Φασίκας Θεόδωρος Ιω.	55	ποιμίν	Περβόλα	Μακρυχώρι	Βασίλω, 45	Μαρία, 13 Ζωΐτσα, 9
122		Βέλος Μαρθαίος Αδάμ	37	ποιμίν	Σομαρίνα	Μακρυχώρι	Σουλτάνα, 30	
123		Βέλος Στέργιος Αδάμ	46	ποιμίν	Σομαρίνα	Μακρυχώρι	Ασημίνα, 35	Μαρία, 1
124		Γληπάτσας Ιω. Θ.	45	κτίστης	Νασσιλίτσανη (Ανασελίτσα) Μακαδονίας	Μεγ. Κεσερλί	Βασιλική, 40	Αλεξάνδρα, 8 Καλλιόπη, 6 Βαγγελή, 4
125		Γληπάτσας Κωστής	37	κτίστης	Νασσιλίτσανη	Μεγ. Κεσερλί	Καλίνου, 30	
126		Πρόπουλος Θωμάς Παν.	36	κτίστης	Νασσιλίτσα	Μεγ. Κεσερλί	Χάϊδω, 30	Χαρίκλεια, 4 Ιωάννης, 1
127	1895	Λιούμπας Γεώργιος Βασ.	43	υλοτόμος	Γιάνοβενη	Μεγ. Κεσερλί	Μαρία, 35	Σπύρος, 5 Σοφία, 7
128		Κωνσταντίνου Ζήσης Κ.	35	σαρουνχάς	Πιλικάτ	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
129		Κοκάλης Χρήστος Πέτρου	30	υλοτόμος	Χοϊόσκο (Ομοτοκό)	Μεγ. Κεσερλί	Νεράτζη, 28	Σπύρος, 1
130		Κωνσταντίνου Παντελής Κ.	25	υλοτόμος	Πιλικάτ	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
131		Παπαδόπουλος Αναστ. Κων	60	γεωργός	Καλεβίστα	Μεγ. Κεσερλί	χήρος	
132		Λιακόπουλος Σωτήριος Ευ.	22	γεωργός	Πιλικάτ	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
133		Λιακόπουλος Αθανάσιος Γιάννη	42	υλοτόμος	Πεκκάτ	Μεγ. Κεσερλί	Σοφία, 30	Ιωάννης, 10 Βασίλειος, 2 Αναστάσιος, 6
134		Κυργιάκης Νικόλαος	40	κτίστης	Νεστράμι (Νεπτόριο) Καστοριάς	Πουρνάρι	Βασίλω, 20	Μαρία, 15 Δημητρούλα, 7 Ελένη, 2
135		Ντούρτσης Αντώνιος Πέτρου	30	υλοτόμος	Πιλικάτ	Μεγ. Κεσερλί	Ελένη, 25	Ιωάννης, 1
136		Ντούρτσης Ευάγγελος Πέτρου	40	υλοτόμος	Πιλικάτ	»	Σοφία, 30	3 θυγατέρες
137		Σιδέρης Σωτήριος Ιω.	40	υλοτόμος	Χοϊόσκο	Μεγ. Κεσερλί	Σουλτάνα, 30	Αθανάσιος, 10 Ευθύμιος, 2 Βασιλική, 7
138		Μακρής Φίλιππος Κ.	23	φοιτητής	Κάντακο (Δροσπηγή) Κόντσεας	Πουρνάρι	άγαμος	

139	Γαργάρας Νικ. Γεωργ.	45	ποιμίν	Δέντισκο	Πουρνάρι	Ζωίτσα, 33	Πολυξένη, 6 Ειρήνη, 1
140	Γαργάρας Στέργιος Γ.	57	ποιμίν	Δέντισκο	Πουρνάρι	Δάφνω, 40	Κων/νος, 4
141	Ριζόπουλος Δημ. Κ.	47	λεπτοουργός	Δράμαστα	Μεγ. Κεσερλί	Αγόρω, 30	
142	Καποδίστριας Αθαν. Στεργίου	35	ποιμίν	Δέντισκο	Πουρνάρι	Ελένη, 25	
143	Μουρτζίδας Στέργιος Αθ.	50	κτηματίας	Αγρίδα	Τοίβασι Σουφλάρ	Σύρμω, 40	Βασίλω, 15 Φράγκω, 3 Στάμω, 6 Σούλω, 1
144	Σιαμανίκας Νικ. Δημ.	42	ποιμίν	Αγρίδα	Σουφλάρ Τοίβασι	Κυράτσω, 30	Μαρία, 4
145	Νασισούλας Ιω. Αθαν.	40	ποιμίν	Σιμόρδωσι (Κρυσταλάσπηγι) Φλωρίνας	Σουφλάρ Τοίβασι	Αγγέλω, 30	Φράγκω, 3
146	Σεϊτάνης Πίσιας Ιω.	67	ποιμίν	Περιβόλι	Σουφλάρ Τοίβασι	Κυράτσω, 45	Δημήτριος, 12 Ιωάννης, 7 Μαρία, 17
147	Σεϊτάνης Γεώργιος Ιω.	35	»	»	»	Τάνω, 28	Αθανάσιος, 3 Μιχαήλ, 1
148	Σδοκόπουλος Καρατέγου Νικόλαος	45	ποιμίν	Περιβόλι	Μακρουχώρι	έργαμος	
149	Κων/νου Χρήστος Δημ.	38	καρραγωγέας	Τεκελή που οθωμανικού	Ασπρλίκ	Ευθυμία, 30	Βασιλική, 3
150	Κων/νου Νικόλαος Δημ.	40	κτηματίας	Τεκελή	Ασπρλίκ	Γαρουφαλιά, 35	Βασιλική, 4
151	Ταμπούκας Γεώργιος Ιω.	26	ποιμίν	Σιμόρδωσι	Πουρνάρι	άγαμος	
152	Λιόνας Χρήστος Νικ.	35	υλοτόμος	Χόρμωσκο	Μεγ. Κεσερλί	Ιοάννα, 28	Θεμιστοκλής, 1
153	Κυριάκου Κων/νος	45	κτίστης	Νεστράμι	Μεγ. Κεσερλί	Ιοάννα, 40	Ζάχος, 5 Γκίνος, 12 Ελένη, 2
154	Κίττας Γεώργιος Νικ.	28	γεωργοκτηματίας	Νεστράμι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
155	Κίττας Ρίζος	26	γεωργός	»	»	»	
156	Παπαθανασίου Σταύρος Χρ.	32	πεταλωτής	Νεστράμι	»	χήρος	Φώτω, 6 Ματθαίος, 2
157	Μόστιος Θεόδ. Στέργ.	32	γεωργός	Περιβόλι	Ορτά Τοίβασι	Ζωίτσα, 20	

158	Βουλγαράκης Χρ. Αθ.	26	γεωργός	Σκαμνιά	Πορνάρι	άγαμος	
159	Βουλγαράκης Ιωάννης Αθ	24	γεωργός	Σκαμνιά	Πορνάρι	άγαμος	
160	Μέλιος Δημ. Κωνστ.	22	ράπτης	Καστοριά	Μεγ. Κεσερλί		
161	Μέλιος Κων/νος	45	Ράπτης	Καστοριά	Μεγ. Κεσερλί	Θωμάη, 35	
162	Καραδήμας Θωμάς Ιω.	29	μαραγκός	Βλάστη	Μεγ. Κεσερλί	Γλυκερία, 23	Χρήστος, 2 Ιωάννης, 1
163	Διόπουλος Ευθ. Αλέξ.	25	κτηματίας	Πυλάκι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
164	Ευαγγέλου Παναγ. Χρ.	26	πεταλωτής	Λαμπάνισα (Άγιος Δημήτριος)	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
165	Σδουκόπουλος Καρατέγνου Δημήτριος		ποιμίν	Περιβόλι	Μακρυχώρι		
166	Ρόμπας Σταμούλης Κυριάκου	65	ποιμίν	Περιβόλι	Μακρυχώρι	χήρος	
167	Ρόμπας Τέγος	49	ποιμίν	Περιβόλι	Μακρυχώρι		
168	Ρόμπας Κυριάκος	47	ποιμίν	Περιβόλι	Μακρυχώρι	Λούσια, 37	Στέργιος, 5
169	Ρόμπας		ποιμίν	»	»	Karína, 42	Σταμούλω, 12 Αγγελική, 1
170	Αβραάμ Νούλας	50	ποιμίν	Περιβόλι	Μακρυχώρι	Σύριω, 40	Ιωάννης, 17 Τάσω, 15 Μαρία, 12
171	Εμμανουήλ Νικ. Ανδρέα	43	ποιμίν	Περιβόλι	Μακρυχώρι	Αικατερίνη, 33	Δημήτριος, 2
172	Τέας Γιάννης Τζίμα	65	ποιμίν	Περιβόλι	Μακρυχώρι	χήρος	
173	Φασίκας Δημήτριος Μχαήλ	45	ποιμίν	Περιβόλι	Τζαμί Τόβασι	Μαρία, 35	Ζαχάρω, 2
174	Μακρής Παύλος Ν.	25	υλοτόμος	Σλήμνισα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
175	Σεϊτ Ζήσης Πιλία	62	γεωργοποιμίν	Περιβόλι	Μεγ. Κεσερλί		
176	Μπέτσιος Ευάγγελος Σπύρου	22	υλοτόμος	Παλάκι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
177	Ιωάννου Γρηγόριος Γιορδάνη	27	καρραγωγέας	Καριώπιστα του οθωμανικού	Ασάρλικ	άγαμος	
178	Τόσκας Νικ. Αθαν.	42	ράπτης	Περιβόλι	Ορτά Τόβασι	Βασιλική, 23	
179	Τόσκας Αθαν.	68	ποιμίν	»	»	Μαρία, 55	
180	Γιαννούσιος Ζήσης Δημ.	40	ποιμίν	Περιβόλι	Ορτά Τόβασι	Μαρία, 25	Βαγγελιώ, 1
181	Αδάμος Ιωάννης Σαμαράς	48	αγωγέας	»	»	Φράγκω, 40	Βασιλική, 8
182	Σαμαράς Ιωάννης Χρήστος	40	ποιμίν	»	»	χήρος	

183	Μπέλτσιος Νικ. Χαράλ.	50	υλοτόμος	Πυλάκι	Μεγ. Κεσερλί	Μαρία, 45	Αναστασία, 6 Γεώργιος, 6
184	Μπέλτσιος Σωτήριος Γεωργ	23	υλοτόμος	Πυλάκι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
185	Λαφάζνης Αναστ. Πέτρου	22	υλοτόμος	Σλήμνιστα	»		
186	Μάρκου Χρήστος Ιω.	27	ράπτης	Χόμοσκα	»	άγαμος	
187	Μάρκου Αλέξιος Ιω.	35	υλοτόμος	»	»	Δημητρούλα, 25	
188	Μάρκου Παύλος Ιω.	25	υλοτόμος	»	»	άγαμος	
189	Λάμπρου Πέτρος	45	εργατικός	Κοπέσιτσα	Μεγ. Κεσερλί	Δημητρούλα, 35	Βασιλική, 15
190	Διόπουλος Παντελής Ναούμ	21	υλοτόμος	Πυλάκι	»	άγαμος	
191	Ναπολέων Θωμάς Γεωργίου	35	κτίστης	Χόμοσκα	»	Γιαννούλα, 30	Γεώργιος, 4
192	Πούπες Παύλος Ναούμ	27	υλοτόμος	Πυλάκι	»	Μαρία, 18	
193	Μπέλτσιος Σωτήριος Νικ.	25	υλοτόμος	»	»	άγαμος	
194	Τσιόμπας Ευθύμιος Ιω.	45	υλοτόμος	Χόμοσκα	»	Αικατερίνη, 40	
195	Μουστακάς Βασίλειος Κων/νου	28	υλοτόμος	Κιουτέζα	»	άγαμος	
196	Μουστακάς Ευάγγ. Κων/νου	32	υλοτόμος	»	»	Αναστασία, 18	Χρήστος, 1
197	Γλουτζένης Γεώργιος Ιω.	27	καρραγωγέας	Λάρδα	»	άγαμος	
198	Τσαγκούλης Νικ. Ιω.	32	ποιμν	Περίβλα	»	Βασιλική, 25	
199	Κομηνός Κων/νος Παναγιώτου	28	κτίστης	Λημόν	»	Γιαννούλα, 20	Ιουλία, 1
200	Ντάκος Δημ. Θεοδ.	27	ανθρακεύς	Λάρδα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
201	Μπαμπανάρας Γεώργιος Χρ.	50	κτίστης	Μπαμπαννη	Μεγ. Κεσερλί	Σωτήριω, 40	
202	Μιχαήλ. Λάζος Γεωργ.	53	γεωργός	Καπεσίτσα	Μακρυχώρι	Δέσπω, 50	
203	Βασιλείου Διαμαντής Β.	25	κεραμοποιός	Τσακνοχώρι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
204	Βασιλείου Βασίλειος Μιχ.	50	κεραμοποιός	»	»	Χρυσή, 45	Πέτρος, 15 Νούλας, 16 Θεοδόσιος, 12
205	Μανώλης Δημ. Ζήση	26	εργάτης	Μπελέσιανη	Ασάρλικ	Κυράτσω, 20	
206	Στεργίου Παναγ. Γεωργίου	45	εργάτης	Δράνιστα	Μεγ. Κεσερλί	Γιάννω, 40	Πανάγιω, 13 Βασιλική, 8 Μαρία, 6 Γεώργιος, 4
207	Πανταζής Νικ. Ευθ.	30	κτηματίας	Τσακνοχώρι	»	άγαμος	
208	Νούσιος Ναούμ Αθαν.	35	εργατικός	Πρέπτεσκο	»	Μήτσο, 30	Αλεξάνδρα, 7

209	Κουλουτζόπουλος Ευθύμιος Πέτρο	21	κτηματίας	Πύκατι	»	άγαμος	
210	Κωνσταντίνου Γρηγόριος Εύαγγ.	30	κτίστης	Μπαρυστα	»	Ευδοξία, 22	Ξανθόπιπτη, 1
211	Κωνσταντίνου Πέτρος Ευαγγ.	45	»	»	Ασπρλίκ	άγαμος	
212	Γρίβας Παναγ. Γεωργίου	50	κτηματίας	Βροβέρα του οθωμανικού	Μεγ. Κεσερλί	Βασιλική, 45	
213	Παπάς Κων/νος Δ.	65	ποιμίν	Λέντακο	Πουρνάρι	χήρος	
214	Αρμπάνης Νικ.	26	γεωργός	Ρητινή του οθωμανικού	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
215	Κωνσταντίνου Γρηγόριος Εύαγγ.	40	εργατικός	Κωκκαδλί	Ασπρλίκ	Κατερίνα, 40	
216	Γεωργαντάς Αθαν. Δήμιου	36	ποιμίν	Θεσσαλονίκη	Μπαλιτζή	Αικατερίνα, 30	
217	Θεοδωρίδης Λεονίδας						
218	Αλεξίου Φίλιππος	30	εργατικός	Αγία Κυριακή του οθωμανικού	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
219	Μανώλης Δημ. Ζήση	24	εργατικός	Μπρεστανή	Μεγ. Κεσερλί	Κυράτσω, 20	Αναστασία, 1
220	Κασιγιάννης Κώστας Γούλα	25	ποιμίν	Καριά	Μακρυχώρι	άγαμος	
221	Μακρυγιάννης Μήτρος Γιάννη	24	ποιμίν	Καριά	Μακρυχώρι	άγαμος	
222	Παριλάτζος Νάσιος Κώστα	28	ποιμίν	Καριά	Μακρυχώρι	»	
223	Παριλάτζος Κώστας	27	»	»	»	»	
224	Μπέλτσιος Αθαν. Ιω.	24	υλοτόμος	Πυλάκα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
225	Πατσιός Κων/νος Νικολ.	37	ποιμίν	Κάντακο	Πουρνάρι	άγαμος	
226	Παντέλης Αθαν. Δημ.	35	εργατικός	Ζουπάνι	Πουρνάρι	άγαμος	
227	Παντέλης Κοσμάς	27	»	»	»	άγαμος	
228	Τσιούρης Αδάμος Ζήση	35	έμπορος	Σαμάρινα	Πουρνάρι	»	
229	Τσιούρης Δημήτριος Ζήση	33	χαντζής	»	»	»	
230	Τσιούρης Αναστάσιος Ζήση		εμπορομεσίτης	Σαμάρινα	»	»	
231	1897	32	έμπορος	Χότσαστα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
232	Κάλτσος Θωμάς Νικ.	42	έμπορος	»	»	άγαμος	
233	Κάλτσος Σπυρίδων Ηλία	29	έμπορος	»	»	»	
234	Γκόλας Ιωάννης Βασ.	28	έμπορος	Χότσαστα	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	
235	Κυριάκου Ιωάννης Ευαγγ.	27	έμπορος	»	»	»	
236	Σταφίτσας Πέτρος	55	υλοτόμος	Δάρδα	»	Βασίλω	Δημήτριος, 14
237	Γκίνος Παντελής Ιωσήφ	26	υλοτόμος	Δάρδα	»	άγαμος	

238	Γαργάλας Σωτήριος Παντελή	33	αγγειοπλάστης	Πραξιβίτσα	»	»	άγαμος
239	Γαργάλας Θωμάς Παντελή	30	»	»	»	»	»
240	Αδάμου Αντώνιος	28	υλοτόμος	Χόρτσιτα	Μεγ. Κεσερλί	»	άγαμος
241	Γαργάλας Παντελής Ευθ.	60	Αγγειοπλάστης	Μπραξιβίτσα	»	»	»
242	Συνάτσας Ηλίας Ιωάννου	24	υλοτόμος	Σλήμνιτσα	»	»	άγαμος
243	Μπαρήκος Γεώργιος Στεργίου	24	υλοτόμος	Καταφύγι	»	»	»
244	Μακρής Ιωάννης Νικ.	22	κτηματίας	Ρετίνη	»	»	»
245	Βασιλόπουλος Γεώργιος	29	γεωργός	Κάπνισκο	Πουρνάρι	Μαρία, 24	Γρηγόριος, 3
246	Μαντζός Ηλίας Ιω.	27	εργατικός	Βήσανσχο	»	άγαμος	»
247	Μάντζος Χρήστος Ιω.	29	»	»	»	»	»
248	Ντίνας Αθανάσιος	50	εργάτης	Βήσανσχο	Πουρνάρι	Αικατερίνη, 40	Ελένη, 15 Ανδρέας, 6
249	Ντίνας Ευθύμιος	60	κτηματίας	»	»	»	»
250	Πανταζής Δημήτριος	22	κτηματίας	Τσακνοχώρι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	»
251	Μπεράτης Στέργιος Αθ.	47	υλοτόμος	Καταφύγι	Μεγ. Κεσερλί	Κατερίνα, 38	»
252	Πασγάλας Αθαν. Αστερ.	37	υλοτόμος	Καταφύγι	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	»
253	Βαρδάκας Γεώργιος Θ.	35	»	»	»	»	»
254	Πάσχος Βασίλ. Μ.	35	ξυλέμπορος	Σλήμνιτσα	Μεγ. Κεσερλί	Πετρούλα, 30	Μιχαήλ, 1
255	Τσώμκας Γεώργ. Αθαν.	23	υπάλληλος	»	»	»	»
256	Μπέλτσης Χρήστος Κυριάκου	26	γεωργός	Πλάκα	Μεγ. Κεσερλί	»	»
257	Μπέλτσος Θεόδωρος Κυρ.	29	υλοτόμος	»	»	»	»
258	Χατζόπουλος Γεώργιος			»	»	»	»
	Ιω.	35	κτηματίας	Άνω Σουδενά	Μεγ. Κεσερλί	Ακριβή, 22	Ευγενία, 2 Άννα, 1
259	Λάτσας Νικόλαος Μιχαήλ	44	κτηματίας	Ντάμπκον	»	»	»
260	Κολονιστής Νικόλαος Αθαν.	25	ποιμίν	Ελάσσονα	Μικρό Κεσερλί	άγαμος	»
261	Γρίβας Κων/νος Παναγ.		κτηματίας	Βρυβόρη	Μεγ. Κεσερλί	Δέσπω, 25	»
				Ηπειρώτη	»	»	»
262	Μήλιος Αθαν. Κων/νου		ράπτης	Κασταριά	Μεγ. Κεσερλί	άγαμος	»
263	Αλεξόπουλος Στέργιος Νικ.	41	κτίστης	Κασταριά	Πουρνάρι	Άννα	Κων/νος, 12
264	Πολύζου Αντώνιος Χρήστου	29	παντοπώλης	Δοβρινοβο	Μεγ. Κεσερλί	Χρυσή, 25	»
				Ηπειρώτη	»	»	»
265	Ήλιος Ηλίας Αντωνίου	30	γεωργός	»	»	άγαμος	»
266	Πανάγου Βασίλειος Ιω.	43	ποιμίν	Περβεζα	Τόιβασι	Δέσπω, 35	»

267	Ταμπούκης Θεόδωρος Δ.	30	ποιμήν	Περίβολο	Ασπρλίκ	Μαρία, 26	
268	Τσουμπέκης Δημήτριος	55	εργατικός	Περίβολο	Ορτά Τόβιασι	άγαμος	
269	Ζιόγας Ευθύμιος Σ.	28	κτηματίας	»	»	»	
270	Ζιόγας Γεώργιος	30	κτηματίας	»	»	»	
271	Ζιόγας Μιχαήλ Παύλου	30	»	»	»	»	
272	1901 Σκρίμπας Στέργιος Γεωργ.	38	εργατικός	Περίβολο	Ορτά Τόβιασι	Αικατερίνη, 30	
273	Σκρίμπας Στέργιος Ιω.	25	εργατικός	»	Ασπρλίκ (Όσσα)	»	
274	Μπέκος Ζήσης Σ.	25	εργατικός	»	»	άγαμος	
275	Πίσας Τάκης Ιω.	25	κτηματίας	»	Σουφλάρ	»	
276	Ζιόγας Νικόλ. Ιω.	60	κτηματίας	Τσαρίτσανα (Τσαριτσάνη) Ελασσόνας	Μπαξιλάρ	χήρος	
277	Ζιόγας Στέργιος Ιω.	35	ποιμήν	»	»	άγαμος	
278	Ζιόγας Ιωάννης Ν.	28	ποιμήν	»	»	άγαμος	
279	Ζιόγας Κων/νος Ν.	30	»	»	»	άγαμος	
280	Τσατήρης Δημήτριος Μιχαήλ	42	εργατικός	Τόβιασι	Τόβιασι	Θεόδωρος, 8 Μιχαήλ, 6 Μαρία, 15 Φανιώ, 12	
281	Ζιόγας Δημ. Ζήση Τζίμου	22	κτηματίας	Σαμαρίνα	Μπαξιλάρ		
282	Τζίμας Χαράλ. Γεωργ.	37	κτίστης	Σιεργάνι Γρεβενών	Πουρνάρι		
283	Καπέλας Γεώργ. Δημ.	67	κτηματίας	Μουσαυλάρ Γρεβενών	Μπαξιλάρ	Θεοδώρα, 60	
284	Πιστολάς Γεώργιος Κ.	30	ποιμήν	Αικατερίνη	Ασπρλίκ		
285	Γεροφάκας Ιωάννης Γ.	53	γεωργός	Κοκκινισπλός	Μακρυχώρι		
286	Γκατζούλης Χρίστος Στεργ.	46	γεωργός	Ντουλαϊκό Μακεδονίας	Μακρυχώρι		
287	Γκατζούλης Γεώργιος Στ.	50	»	»	»		
288	Γκατζούλης Ιωάννης Στ.	30	»	»	»		
289	Κομνηνός Βασίλ. Παν.	30	κτίστης	Λήμπος	»		
290	Μαυρογιάννης Δημήτριος Ιω.	30	γεωργοποιμήν	Αικατερίνη	Μακρυχώρι		

291	Πατασώτηριου Γεώργιος Νικ.	25	μαραγκός	Δάρδα	Μεγ. Κεσερλί	
292	Πατασώτηριου Ναούμ Νικ.	23	»		»	
293	Σαμπολαδάς Μιχαήλ Αθ.	35	παντοπώλης	Δοφρίνοβο Ηπείρου	Μακρυχώρι	
294	Σαμπολαδάς Ιωάννης Αθ.			»	»	
295	Χολέβας Αθαν. Δημ.	38	ποιμίν	Λιτόχωρο	»	
296	Τσάνας Στέργιος Ευαγγ.	29	ποιμίν	Αικατερίνη	Μικρό Κεσερλί	
297	Ξάρρας Ιω. Χρήστου	26	γεωργός	»	»	
298	Τσικρικώνης Ιω. Γεωργ.	42	γεωργοποιμίν	Σκαμιά Ολύμπου	Μακρυχώρι	
299	Τσικρικώνης Νικόλαος	36	»	»	»	
300	Καλόγηρος Γεώργιος Αθ.	28	ποιμίν	Κοκκινόπλός	Μικρό Κεσερλί	
301	Καλόγηρος Βασίλειος Αθ.	32	»	»	»	
302	Τζιατζιάφης Αθαν. Π.	29	γεωργός	Περίβόλι	Τοίβασι	
303	Τσάνας Χρήστος	25		Αικατερίνη	Μικρό Κεσερλί	
304	Γκέκας Δήμος Γ.	25	ποιμίν	Λεπτοκαρυά	Μικρό Κεσερλί	
305	Ράντζος Αθαν. Κ.	35	ποιμίν	Αικατερίνη	Μπαλατζή	
306	Γιάτσος Μιχαήλ Τζήμα	28	αγωγεύς	Βιτόλια	Τοίβασι	
307	Μπατζάκης Γεώργιος του Γιάκου	52	ποιμίν	Αγρίδα	Σουφλάρ Τοίβασι	
308	Κωστούλης Ιω. Αναστ.	45	ποιμίν	Σαμαρίνα	Πουρνάρι	
309	Κωστούλης Δημήτρ. Αναστ.	38	ποιμίν	Σαμαρίνα	Πουρνάρι	
310	Σκαντζούρας Γεώργιος Αθαν.	29	ποιμίν	Κοκκινόπλός	Μικρό Κεσερλί	
311	Καλόγηρος Γεώργ. Σωτ.	40	ποιμίν	Βυγολίβαδο	Μικρό Κεσερλί	
312	Κούτρας Χρ. Δημ.	40	ποιμίν	Κοκκινόπλός	»	
313	Ταμπούκης Γεώργ. Δ.	32	ποιμίν	Αγρίδα	Τοίβασι	
314	Ανδρέου Δημ. Ν.	48	»	»	»	
315	Μίγος Στέργιος Δημ.	35	»	Ντοτσικό	Μπαξιλάρ	
316	Κουτσοδήμιος Ιωάννης Ζιώγα	35	ποιμίν	Γρεβενά	Μπαξιλάρ	
317	Ζήκος Δημ. Γεωργ.	29	γεωργός	Ζουπάνι	Μπαξιλάρ	
318	Αγουρογιάννης Αχιλλεύς	28	ποιμίν	Σαμαρίνα	»	
319	Παπαμάνος Γεώργιος Χρ.	34	αγωγεύς	Μπαράβα	Μπαξιλάρ	
320	Παπαμάνος Μανώλης Χρ.	38	»	»	»	
321	Μάγκος Αθαν. Κ.	34	γεωργός	Λιτόχωρο	»	
322	Σωτηρούλης Σπύρος Ν.	30	γεωργός	Ντοτσικό	»	

γ) Ρίγος, θερμασιά, 'λονοσία¹¹⁸

«Εδώ κοντά στο χωριό ήταν βούρλα γεμάτα κ' νούπια. Παλιά, πριν βγει το DDT, άμα σε τσιμπούσαν έκανες πυρετό, πρήζοσαν (πρηζόσουν) και δεν είχες καμιά δύναμη. Μπακανιάρ'δεις ήταν παλιότιρα. Ας είναι καλά το DDT¹¹⁹ κι ου Μανουσάκ'ς. Αμ' κι τα κινίνα... δηλητήριου ήταν, αλλά τι να κάν'ς; Είχαμε μηχανές κι φλιτέρναμι. Έτσ' σώθ'κι ου κόσμους»¹²⁰ (εικ. 1-4, μηχανές φλιτ, κ.ά.). (ΚΛ, αρ. 4460, Λαογραφική αποστολή Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη στον νομό Λαρίσης (Συκούριο, Πουρνάρι, Σπηλιά, Μακροχώρι, Ομόλιο, Χάλκη), 22/7-20/8/1985, σ. 87.

«Η θιρμασιά είναι αρρώστια απ' αρχινάει μι ρίγους κι σι ρίχν' σι πυριτό. Του καλουκαίρ' σι πιάν'. Τ' μΠρουταγουστιά είναι έθιμου να τρώμι κράνα για να μη μας πιάν' θιρμασιά τουν Αύγουστου. Γι' αυτό καταριόμαστι να μη χουρτάς' τουν Αύγουστου θιρμασιά, όταν κάποιους είναι αχόρταγους (άπληστος κυρίως στα οικονομικά). Ικείνα τα χρόνια άμα είχι ένας πυριτό τ' βάζαν απάν' στου μέτουπου πανί μι ζύδ' κι κουμμέν' πατάτα για να δρουσίτσι. Κι άμα ήταν πουλός έβριχαν ένα σιντόν' κι τουν έβαναν μέσα γυμνό. Άμα είχι 'λονοσία, θιρμασιά, βράζαμι του χουρτάρ' τ' άι Γιαννιού, πίκρα, φαρμάκ'. Έπιρνι κι κινίνου. Άστα...»¹²¹.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

118. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η ελονοσία στη λαϊκή παράδοση», περ. *JAMA Hellas (Journal of the American Association)*, τ. 2, αρ. 2, November-December 1999, σ. 114-116. Επιστημονική διημερίδα με θέμα : «Η ελονοσία». Λάρισα, 6-7 Δεκεμβρίου 1999.

119. Όπως είναι γνωστό τα νομίσματα έχουν δύο όψεις. Η αλλιώς ουδέν καλόν αμιγές κακού. Καμία άλλη χημική ουσία δεν έχει προκαλέσει τόσες διαμάχες, για τόσες δεκαετίες, μεταξύ τόσων χωρών, επιστημόνων και λαών όσο το DDT: ευλογία ή κατάρα; Όλοι αναγνωρίζουν το γεγονός ότι το DDT έσωσε εκατοντάδες εκατομμύρια ζωές που θα πέθαιναν από τύφο, ελονοσία και άλλες εντομομεταφερόμενες ασθένειες για τις οποίες τότε δεν υπήρχε τόσο φθηνό, εύκολα προσβάσιμο και αποτελεσματικό μέσο καταπολέμησης. Αυτό που αγνοούσαν τότε οι άνθρωποι όπως συμβαίνει συχνά στην ιστορία της Ιατρικής, ήταν οι δραματικές παρενέργειες του DDT. Το DDT, του οποίου η παραγωγή προβλέπεται να σταματήσει το 2017, είναι ένα νόμισμα με δύο πλευρές, την ευλογία της σωτηρίας ανθρωπίνων ζωών και την κατάρα της μόλυνσης του περιβάλλοντος.

120. Ο Δημ. Τσοποτός στο βιβλίο του «Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν», αναφέρει ότι οι κλιματολογικές συνθήκες δεν ευνοούσαν καθόλου την αύξηση του πληθυσμού στη Θεσσαλία. Αναφερόμενος στον Σουηδό περιηγητή Bjornstaeht και στον Bartholdy υπογραμμίζει το «πυρετικόν κλίμα που έκανε την όψη των κατοίκων να φαίνεται όχι υγιής». Ο Βαγγ. Σκουβαράς στη μελέτη του «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανήσματα εκ θεσσαλικού κώδικος» (*Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελλην. Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. ΙΗ'/ΙΘ' (1965-66), σ. 84-85) καταγράφει συνταγές για την θεραπεία της θέρμης-ρίγους, τις περισσότερες από κάθε άλλη αρρώστεια.

121. ΚΛ, χρο 4127, 1979: Λαογραφική αποστολή της Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη στον νομό Μαγνησίας (Κεραμίδι, Κανάλια κ.α.), 23 Ιουλίου-22 Αυγούστου 1979, σ. 38.

«Στα Κανάλια λέγαμι ένα τραγούδ' για τσ' μαραζιάρ'δης, αυτοί απ' είχαν πιράσ' ελονουσία κι γλύτουσαν. Ερμου γλύτουμα:

*Σαρανταπέντι λεμονιές, μωρέ, στον άμμο φυτεμένες,
στη ρίζα τρέχ' κρύο νερό κι αυτή ν μαραγκιασμένη,
έτσι είνι κόρη ανύπαντρη κι κακοπαντριμμένη.
Κοιμάται άστρο, κοιμάται αυγή, κοιμάται νιό φεγγάρι.
Κοιμάται και μια τρανταφ'λλιιά, μωρέ, σιμά στον μαραζιάρη,
Ο μαραζιάρης να βηχάει, μωρέ, κι η κόρη αναστενάζει.
–Τ' έχεις, κόρη μ', και θλίβεσαι και χύνεις μαύρα δάκρυα;
Δεν έχ'ς να φας, δεν έχ'ς να πιείς, μωρέ, φλωριά να καμαρώσεις;
–Δε βγαίνουν τ' άσπρα στο χορό, μωρέ, δεν βγαίνουν τα φλωράκια,
βγαίνουν τα παλληκάρια, μωρέ, με τσ' όμορφες γυναίκες.
Δεν έχου τ' αϊτεράκι μου, μωρέ, να χαρώ και να γελάσω.
Φωτιά να κάψει τ' άσπρα σου, μωρέ, κι φλόγα τα φλωριά σου
λύκος να φάει τα γίδια σου, μωρέ, κι αρκούδα τ' άλογά σου»¹²².*

Ανάλογες πληροφορίες συγκεντρώσαμε σε όλες τις επιτόπιες έρευνες στη Θεσσαλία. Ιδιαίτερα στα Παρακάρλια χωρία¹²³, Στεφανοβίκειο, Κανάλια, αλλά και το Βελβστίνη. Οι αναφορές στην ζούρα, τη θερμασιά, το ρίγος, το μαράζι είναι ιδιαίτερα πολλές.¹²⁴

Η ελονοσία στον 20όν αιώνα χαρακτηρίστηκε δικαίως «φθοροποιός μάλιστα του ελληνικού λαού» και κίνδυνος «και γι' αυτήν ακόμη την ύπαρξη της φυλής». Στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, ο συμμαχικός στρατός στη Μακεδονία μετρούσε περισσότερους νεκρούς από την ελονοσία παρά πεσόντες στις πολεμικές επιχειρήσεις. Το 1905 ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Καρδαμάτη μαζί με τον καθηγητή Κωνστ. Σάββα ο «Σύλλογος προς περιστολήν των ελωδών

122. ΚΛ, χρο 4127, 1979: Λαογραφική αποστολή της Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη στον νομό Μαγνησίας (Κεραμίδι, Κανάλια κ.α. (23 Ιουλίου-22 Αυγούστου 1979), σελ. 169.

123. Στο Μουσείο της Λίμνης Κάρλας στα Κανάλια Μαγνησίας, το οποίο θα παραδοθεί στο κοινό στο τέλος του 2016, η μουσειολογική μελέτη, τα κείμενα της οποίας για τον λαϊκό πολιτισμό συνέταξε η υπογράφουσα, βασισμένη στην επιτόπια έρευνα που είχε πραγματοποιήσει στην περιοχή (ΚΛ, χρο 4127, 1979: Λαογραφική αποστολή της Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη στον νομό Μαγνησίας (Κεραμίδι, Κανάλια κ. α., 23 Ιουλίου-22 Αυγούστου 1979), υπάρχει ειδική εκτενής αναφορά στον ελονοσία.

124. Θέρμες, πύρεξη, παροξυσμός, πιασμός, τιναχτός (Σίφνος), ρίγος, ξεφανερωτός (Κρήτη), πειράγματα του καλοκαιριού κλπ. είναι μερικές από τις ονομασίες της ελονοσίας. Ο πυρετός ήταν τριήμερος, τετραήμερος-τεταρταίος. Χαρακτηριστικές είναι οι εκφράσεις για τη συμπτωματολογία, τις επιπλοκές: «κάνει πυρετό», «σηκώνει κάψα», και τρεμόκαψα με πιο περιεκτικό όρο θερμόριγο, που δείχνει ακριβώς το ρίγος που ακολουθείται από υψηλό πυρετό.

νόσων» και το 1908 ψηφίστηκε ο νόμος που προέβλεπε την δωρεάν διανομή κινίνης στους ασθενείς. Όταν ο αριθμός των κρουσμάτων άρχισε να μειώνεται, έρχονταν άλλα «δεινά». Η ελονοσία είχε ήδη εξασθενήσει το ανοσοποιητικό σύστημα των ανθρώπων, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός να γίνεται ευάλωτος στη φυματίωση. Υπολογίζεται πως μέσα στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, περίπου 40.000 άτομα, ηλικίας από 15 έως 35 χρόνων, πέθαιναν από φυματίωση κάθε χρόνο, ενώ μέχρι το 1930 είχαν πεθάνει περισσότερα από ένα εκατομμύριο -νεαρά κυρίως- άτομα. Το 1905, ο «Σύλλογος προς περιστολήν των ελωδών νόσων» επεδίωξε να ψηφισθεί νόμος «περί πωλήσεως της κινίνης», το 1880 [κινίνη σε κουφέτα]. Το 1931 έγινε μονοπώλιο από το κράτος. Το 1906 ήρθε στην Ελλάδα προσκεκλημένος από την εταιρεία της Κωπαΐδας ο Ronald Ross, ο οποίος μελέτησε το πρόβλημα και συνέταξε έκθεση για την ελονοσία και τη θεραπεία της.

Η ελονοσία μέχρι την πολύ πρόσφατη εξολόθρευσή της από το DDT, αποτελούσε μάστιγα για τους περισσότερους ελληνικούς πληθυσμούς¹²⁵. Αποδεκάτισε χιλιάδες ζωές και ταλαιπώρησε ακόμη περισσότερους, που έζησαν *καχεκτικοί, ζουριάρηδες, μαραζιάρηδες, μπακανιάρηδες, κτηνιαρικοί* όπως χαρακτηριστικά τους έλεγε ο λαός. Ιδιαίτερα η Θεσσαλία με τα ποτάμια, τα πολλά έλη (*ποτόκια*) και τις λίμνες αποτελούσε πάντοτε ένα χώρο προβληματικό για τους πληθυσμούς, που ωστόσο επέμεναν από την προϊστορική περίοδο να την κατοικούν. Όπως γράφει ο Βρετανός περιηγητής William Martin Leake, που πέρασε από την περιοχή της κατ'εξοχήν ελονοσιογενούς Κάρλας (Βοιβήδας) το 1809 «Στην πραγματικότητα, η ζέστη κι η λάμψη του φωτός αντανάκλαται από τους γυμνούς άσπρους βράχους, που περικλείουν τη λίμνη Κάρλα και τον παρακείμενο κάμπο, είναι αφόρητες, όπως δεν είναι λιγότερο αφόρητα τα σύννεφα από τα κουνούπια και τις μύγες

125. Βλ. Η Ελονοσία εν Ελλάδι. Πεπραγμένα του Συλλόγου 1914-1928 επιμ. Κωνστ. Γ. Σάββας-Ιω. Π. Καρδαμάτης, εν Αθήναις 1928. Ειδικότερα σελ. 267-280 (Ν.Αγχιάλος) και 579-591 (Βόλος). Η ασθένεια δεν αντιμετωπίστηκε αποτελεσματικά παρά μόνο στα μέσα του 20ού αιώνα, όταν άρχισαν να χρησιμοποιούνται ευρέως τα αντιφυματικά φάρμακα. Μέχρι τότε, στο σανατόριο-νοσοκομείο Σωτηρία και στο σανατόριο του γιατρού Καραμάνη, στο Πήλιο, τα κρεβάτια γέμιζαν ασφυκτικά. Γιάννης Μουγογιάννης, *Ο Γεώργιος Καραμάνης και το σανατόριο Πηλίου*, 1999. Μετά τον πόλεμο αρχίζει και πάλι η σταυροφορία κατά της ελονοσίας, με τη βοήθεια του υγειονομολόγου-μηχανικού Ντάνιελ Ράιτ, ο οποίος είχε εργαστεί και παλαιότερα στη χώρα μας, στο χρονικό διάστημα 1929-1938. Η αντιμετώπιση στηρίχθηκε σε δύο σκέλη: το ένα ήταν η θεραπεία των αρρώστων με τη χορήγηση ατεμπρίνης και άλλων φαρμάκων που προσέφερε η οργάνωση των Ηνωμένων Εθνών UNRA. Το δεύτερο σκέλος στηριζόταν στην εξόντωση των κουνουπιών και την εξάλειψη των ελών. Διάλυμα του εντομοκτόνου DDT σε πετρέλαιο μοιράστηκε σε 3.450 χωριά για τον ψεκασμό οικημάτων, στάβλων, αποχωρητηρίων και άλλων χώρων.

που μαστίζουν τις όχθες της λίμνης...». «Κάθε λίγο και λιγάκι, στα γύρω χωριά βάραγαν οι καμπάνες πένθιμα. Πέθαιναν οι φτωχοί καλλιεργηταί της γης απ' την ελονοσία και τ' άλλα δεινά της αγροτικής ζωής. Έσβηναν ως τα κεράκια, άρρωστοι, μόνοι και αβοήθητοι. Πού γιατρός και πού φάρμακο! Και βάραγαν ύστερα οι καμπάνες για κείνους που πέθαιναν μέσ' στη μαύρη τη φτώχεια. Μοναδική ελπίδα τους το μελτέμι. Όσο ο καλός κάμπος βαστάει το μελτέμι ψηλά, τα κουνούπια δεν σηκώνονται, μένουν μέσ' στις μούσγες του Βάλτου. Όταν πάψει, τα κουνούπια ψηλώνουν και τραβούν πάνω και κοιτάζουν τη γη σαν γύπες, έτοιμα να την κατασπαράξουν...» (William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, 1835, σ. 421).

Αλλά και στη Θεσσαλία του τέλους του 19^{ου} και των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, όπως παρατηρούν, όσοι την επισκέπτονται, «συναντά κανείς καχεκτικούς ανθρώπους και άκεφους για εργασία καθώς και μεγάλη θνησιμότητα σε νεαρή ηλικία. Τα μέλη των γεωργικών οικογενειών είναι ασθενικά, κάτωχρα και μαστίζονται διηνεκώς από τους ελογενείς πυρετούς. Υπό τοιαύτας συνθήκας φαίνεται ηλαττωμένη η εργατικότητα και φιλοπονία, δίδουσα την ευκαιρίαν εις τους κακοβούλους να χαρακτηρίσωσι τον Θεσσαλόν γεωργόν οικηρόν και φυγόπονον. Επιβάλλεται πρωτίστως η εξυγίανσις των θεσσαλικών πεδιάδων, δια της αποξηράνσεως των ελών», γράφει ο εκσυγχρονιστής και αγωνιστής δικηγόρος Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης¹²⁶.

Το 1910 ο Δ. Χατζηγιάννης, δήμαρχος της Λάρισας, περιγράφοντας τις τρώγλες των κολλίγων της Θεσσαλίας αναφέρει ότι «ίνα τις εισέλθῃ εις αυτάς πρέπει να υποκλιθῇ εδαφιαίως δια την σμικρότητα της θύρας... Ερωτήσατε την πρώτην χωρικήν μητέρα, ἥν θα συναντήσετε, πόσα τέκνα έχει. Έπρεπε να ἔχῃ δέκα ἕως δώδεκα, διότι τόσα ἔτεκεν, και δεν θα ἔχῃ ζῶντα πλέον των δύο ἢ τριῶν ἢ ὅπερ και φοβερόν, ουχί δε σπάνιον, ουδέν. Τι ἔγιναν τα ἄλλα; Επέσπευσαν τον θάνατον αυτών, τον ἄωρον και ἄδικον, αι υγειοκτόνοι συνθήκαι των αγροτικών τρωγλῶν, ὡν το απαίσιον ἔργον συμπληροί η ἄλλη των αγροτῶν μάστιγξ και πληγή, τα αιωνίως λιμνάζοντα παρά τα χωρία ἢ εντός των τσιφλικίων ἑλην»¹²⁷. Ο ίδιος αναφέρεται λεπτομερώς στις εστίες μολύνσεως στο χώρο της Θεσσαλίας, όπου τα «σχηματιζόμενα ἑλη και τέλματα ου μόνον αφαιροῦσι μεγίστην ἑκτασιν γης ἀπό της καλλιεργείας, ἀλλά σχηματίζουνσι νοσογόνους εστίας, αποδεκατιζούσας τον θεσσαλικόν πληθυσμόν, εξασθενούσας δε τον απολειπόμενον»¹²⁸.

Στην περιοχή της Λάρισας ο στρατιωτικός γιατρός Μανουσάκης, στον οποίον αναφέρεται η προφορική πληροφορία μας από το Συκούριο, καταπολέμησε

126. Σοφοκλή Τριανταφυλλίδου, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, 1906, σ. 130-131.

127. Δ. Α. Χατζηγιάννη, *Το αγροτικόν πρόβλημα της Θεσσαλίας. Γένεσις, ανέλιξις και λύσις αυτού*, εν Αθήναις 1910, σ. 19.

128. Αυτ. σ. 45.

την ελonoσία με συνεργεία στρατιωτών, τους οποίους είχε εκπαιδεύσει για τον σκοπό αυτό. Κάθε ομάδα εργασίας είχε επικεφαλής έναν υπαξιωματικό, επίσης καταρτισμένο, και όπως φαίνεται από το βιβλίο του Λαρισαίου λογοτέχνη Μ. Καραγάτση: «Τα σκληρά θεσσαλικά καλοκαίρια τον τσάκιζαν. Εξόν από τη ζέστα ήταν και η ελonoσία που του 'γινε χρόνια, επίμονη. Τις μισές μέρες τις περνούσε με ψηλό πυρετό και δυνατά σύγκρυα. Μα μόνο σαν ένιωθε πολύ άσχημα έπεφτε στο κρεβάτι. Τις πιότερες φορές περνούσε την προσβολή στο πόδι, δουλεύοντας, μεθυσμένος από θερμές και τσίπουρο. Με το χινόπωρο συνερχόταν, ξανάβρισκε την υγεία, το παλλό κέφι...»¹²⁹.

Χαρακτηριστικά της αρρώστιας¹³⁰: αδυναμία, ανορεξία, απροθυμία για δουλειά. Οι νέοι για στράτευση έβγαιναν «μη επιλέξιμοι δι' αδυναμίας έξεως». Οι άνδρες φαίνονταν γηρασμένοι από τα σαράντα τους χρόνια και οι γυναίκες με ατροφικούς μαστούς, χωρίς κανονική ανάπτυξη της λεκάνης γεννούσαν ατροφικά παιδιά ή δεν τεκνοποιούσαν. «Μαραζιάρηδες» τους λέει ο λαός και επειδή έχουν δυσανάλογα με το σώμα τους ανεπτυγμένη κοιλιά (μπάκα) τους έλεγαν και «μπακανιάρηδες».

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ακρίβεια με την οποία περιγράφονται τα συμπτώματα: Με τις θερμές ο άνθρωπος «κιτρινίσε, χανότανε το αίμα του, φύραινε» (αδυνατίζε), γινόταν *πρησκοκοίλης* και *μπακανιάρης* (πρήζονταν η κοιλιά του), έχανε το κέφι του, είχε ανορεξία. Στο δημοτικό τραγούδι διαμαρτύρεται η νέα συνήθως, σύζυγος που παντρεύτηκε τον μαραζιάρη, ο οποίος δεν είναι σε θέση

129. Μ. Καραγάτση, *Ο Συνταγματάρχης Λιάπης*, 1955, σ. 106. Πολύ αργότερα ο λογοτέχνης Ηλίας Λεφούσης από την Κερασιά Μαγνησίας περιγράφει: «... Τα κουνούπια είχαν προσγειωθεί πριν από λίγο και είχαν επιτέσει σαν γύπες στους θεριστάδες... έβγαιναν ξυστά απ' το βάλτο και χίμαγαν. Σ' κόνονταν απ' τα βούρλα, τα πράσινα σαπισμένα νερά, και προσγειωνόνταν στα χωράφια, συντάγματα και μεραρχίες, αναζητώντας αίμα. Κι ενώ τα κυνήγαγαν με τα χέρια, εκείνα θύμωναν περισσότερο και γινόνταν επιθετικότερα. Τους ριχνόνταν ως αγριόσκυλα και τους κόβαν κοψίδια... Απ' τα καλάμια, τα βούρλα, τα σάπια νερά του βάλτου, σηκώνονται οι λυσσασμένες στρατιές των κουνουπιών και πέφτουν απάνω στους θεριστάδες της γης. Εξαγριωμένοι σχηματισμοί, 'μοβόρικες ύαινες, το κεντρί βουκέντρα, επιτίπτουν με μανία στα χωράφια. Ο ορίζοντας εκεί προς το βάλτο έχει θαμπώσει και έχει σκεπάσει ούλους τους τόπους. Αυτήν ήταν η ώρα του βάλτου, η ώρα των κουνουπιών, η ώρα της Θεσσαλίας ... Η 'λonoσία, η πανούκλα της Θεσσαλίας, χίμαε στους ανθρώπους με καλπασμό, έπαιρνε φόρα ως αγριόσκυλο και γιούρνταε με κλειστά μάτια... Καλοκαίρι καιρός, που ο βάλτος σάπιζε απ' την ακινησία, η 'λonoσία βάραε κατακέφαλα και κοπάνεε κόσμο κάτω. Γιατρός δεν υπήρχε, φάρμακο δεν υπήρχε, ουδέν υπήρχε... Τη χλωρασιά της ζωής, που έβγαине απ' τη γης, τη μαράζωνε κάθε μέρα και κάθε νύχτα η 'λonoσία, η φθίση της Θεσσαλίας, το χτικίο του κάμπου» (Ηλίας Λεφούσης, *Χωρικοί*, Αθήνα 1994, σ. 84).

130. Ο Δημήτρης Σαράτσης στο βιβλίο του *Μαθήματα Λαϊκής Υγιεινής*, εκδ. Πυρσού, 1936, σ. 143-150, αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην Ελonoσία.

να εκπληρώσει τις συζυγικές του υποχρεώσεις, αλλά και να την πάει στο χορό. Σε άλλη περίπτωση, ιδιαίτερα συχνή στη Θεσσαλία, απ' όπου έχουμε καταγράψει πολλές παραλλαγές του τραγουδιού¹³¹:

*Κόρη ξανθή τραγούδησε στην άκρη στο ποτάμι.
Κι από το θλιβερό ηχώ, το θλιβερό τραγούδι
και το γεφύρι ερράγισε και το ποτάμι εστάθη
και το στοιχείο του ποταμού εστάθη κι αφουγκράσθη
πού 'χει άντρα βαριάρρωστο, βαριά ια να πεθάνει...
Λαγού τυρί της γύρεψε κι απ' άγριο γίδι γάλα...*

Ιδιαίτερα γνωστό είναι το σαρακατσάνικο τραγούδι:

*Μάνα με κακοπάντρεψες και μ' έδωκες στους κάμπους
ν' εγώ το κάμα δε βαστώ, χλιό νερό δεν πίνω,*

όπου η βοσκοπούλα δεν μπορεί να υποφέρει τη βαρεία ανθυγιεινή ζωή στους κάμπους με την *θερμασιά* (ελονοσία).

Παρά τις προσπάθειες των γιατρών, οι κάτοικοι της Θεσσαλίας προσπαθούσαν μέχρι τα μέσα σχεδόν του 20ού αιώνα¹³² να καταπολεμήσουν την ελονοσία πρακτικά με ειδικά βότανα, την *αφίθια* (αρτεμισία), *αγριόκινα*, *πελίνο*, *σκιαθάκια* (Αλμυρός), *σιδεροβότανο*, *πιασμοχόρταρο*, *αφαλαρίδα*, *χορτάρι του αϊ Γιαννιού* (πόα κενταυρίου, εικ. 12) ή γένεια του, κ.ά. Ιδιαίτερη βοήθεια φαίνεται ότι προσέφερε το *θερμόχορτο* ή *ριζόχορτο*, γνωστό και άλλου ως *θερμασοβότανο*, *φλουσκούνη*, *άσπρο φαρμακούλι*, *κινινόχορτο*, *φαρμακοβότανο* (Κρήτη-Κέρκυρα). Πρόκειται για την *ερυθραία το κενταύριον* ή *χειρωνία το κενταύριον*. Λέγεται και «χόρτο του Χείρωνος». Υποστηρίζεται ότι πέρα από τις άλλες θεραπευτικές του ιδιότητες είναι εξαιρετικά αντιπυρετικό. Ως αντιπυρετικό χρησιμοποιήθηκε επίσης το λεμόνι στιμένο με ρακί σε ίση ποσότητα. Στον Αμπελώνα (π. Καζακλάρ), όπου είναι εγκατεστημένοι Αρκάδες¹³³ ως αντιπυρετικό χρησιμοποιούσαν κοπανισμένο κοτόπουλο ωμό ή μπακανέλια (βατράχια) ζωντανά κοπανισμένα που τα

131. ΚΛ, αρ. 4460, σ. 87, ό.π.

132. Ειδήσεις όπως η παρακάτω είναι κάτι το σύνθηες: «Κατόπιν των αφθόνων υδάτων, τα οποία κατέκλυσαν δια του Ασμακίου την λίμνην Βοιβήδα, παρά πάντων λέγεται ότι η Θεσσαλία θα έχη αφθονίαν ιχθύων εξ αυτής, οίτινες από ετών εξηλείφθησαν. Εκτός όμως των αφθόνων τούτων ιχθύων θα γεννηθώσι κατά το θέρος και ελώδεις πυρετοί, δι' ους η εξηνοφελήνη, ήτοι το φάρμακον τούτων, θα πάρη και θα δώση εφέτος. Πολλοί μάλιστα φαρμακοποιοί έσπευσαν από τούδε να προμηθευθώσιν». «Ο Τύπος εν Λαρίση, Ελώδεις πυρετοί», εφ. *Τύπος* Βόλου, έτ. 3 (1903-4), αρ. 419, 17-1-1904, σ. 2.

133. Βλ. παραπάνω σ. 37 κ.εξ.

έβαζαν στα πόδια του ασθενούς. Βεβαίως το ξίδι στο κεφάλι του αρρώστου ήταν επίσης κάτι συνηθισμένο. Αυτό έκαναν οι παπούδες τους και στην Πελοπόννησο, όπως αναφέρουν¹³⁴. Στον πυρετό επίσης έκοβαν λεμόνια με σκέτο καφέ και τα έδεναν στο κεφάλι ή στουμπίζαν σινάπι με ξίδι, το άπλωναν στο σώμα ή το έβαζαν στην *αντζα* (στο εσωτερικό του γόνατου), ή στις φτέρνες των ποδιών και έπεφτε ο πυρετός. Ακόμη και σήμερα αυτό κάνουν στον πυρετό. Συνταγές κρυμμένες σε εικόνισμα στο Κεραμίδι¹³⁵, συμβουλεύουν:

Δια να θεραπευθεί τις από την θερμασίαν

Βάλε εις μπουκάλι κρασί άσπρο δράμια 300 (2 καρτούτσα) κινίνο σκόνη δράμια 2. Νισατήρι να το κοπανίσεις να γίνει σκόνη δράμια 2. Λουλάκι ειδικόν βαφής, να κοπανισθεί, να γίνει σκόνη δράμια 2. Θα τεθούν όλα μαζί εις το μπουκάλι με το κρασί, τα οποία επί τρεις ημέρας θα ανακατεύονται κινούμενα δια να γένει η ένωσις, και κάθε εσπέρας, θα τα βάζεις έξω, έως το πρωί, και αφού παρέλθουν οι τρεις ημέρες, θα πίνει το πρωί νήστις, ένα ρακοπάτηρο και το εσπέρας άλλο ένα, δυό ώρες πριν του φαγητού. Αλλά πριν το κενώσει να το ανακατεύει το μπουκάλι με το φάρμακο. Αυτό θα γίνεται μέχρις ότου τελειώσει όλον.

Προς θεραπείαν της ελονοσίας

Βάλε κίνα ουγιές 3, ρεβέν γραμμάρια 10, μοσχοκάρυδα 3, κανέλλογαρυφαλλά ουγιές 2, νερό καρτούτσα 2. Να μείνει ολιγότερον του ημίσεος, αφού βράσει. Κινίνο υδροχλωρικών κόκκους 100, κονιάκ καλό καρτεζίνια 3 και να πίνει ο ασθενής: 1 κουταλιά το πρωί, 1 κουταλιά το γεύμα και 1 κουταλιά το βράδυ, προ του φαγητού.

«Καμιά φορά κάποιες πρακτικές ήξεραν και ξόρκια. Σταύρωναν τον άρρωστο, έγραφαν ακαταλαβίστικα σ' ένα χαρτί και το ξάστριζαν (το έβαζαν το βράδυ στα κεραμίδια του σπιτιού κάτω από τα άστρα) και το έβαζαν πάνω στον άρρωστο». Πρόκειται για συνήθη πρακτική, όπως μαρτυρούν ιατροσοφικοί κώδικες και από τον θεσσαλικό χώρο¹³⁶.

Όταν θέλεις να κόψης την θέρμην

Γράψε [τος] εις ένα μίλον τα κάτωθι γράμματα και τους χαρακτήρας και δώσε το εις τον θερμασμένον να το φάη την ώραν που τον πιάνει η θέρμη.

134. Βλ. και Αγλαία Μπίμπη-Παπαστυροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 1985, σ. 211.

135. ΚΛ, χφο 4127, 1979: Λαογραφική αποστολή της Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη στον νομό Μαγνησίας (Κεραμίδι, Κανάλια κ.α. (23 Ιουλίου-22 Αυγούστου 1979), σ. 85.

136. Κων. Τσαγγαλάς, «Ένας ανέκδοτος ιατροσοφικός-μαγικός κώδικας από την περιοχή Τρικάλων», *Τρικαλινά*, τ. 15 (1995), σ. 237, 64.

Με την ελονοσία συνδέθηκαν ο άγιος Ιωάννης ο αποκεφαλισθείς¹³⁷, ο «Ριγολόγος» για τον λαό, που ανακούφιζε από τους πονοκεφάλους και το ρίγος, και ο άγιος Χαράλαμπος¹³⁸, που θεράπευε από τις λοιμικές αρρώστιες. Ο άγιος Χαράλαμπος θεωρείται προστάτης και θεραπευτής από λοιμικές αρρώστιες, ιδιαίτερα από την πανώλη, δαιμονική μορφή, και εικονίζεται να την καταπατεί (εικ. 13). Σημειώνεται στην υμνογραφία του, ότι «της πανώλους λοιμικής απαλλαττόμεθα νόσου», αλλά και στο συναξάρι του αναφέρεται ότι σε κάποιον οπτασιασμό, κατά το μαρτύριό του, ζήτησε ο ίδιος από τον Χριστό να του δώσει τη χάρη «εις όποιον τόπον ευρεθή κομμάτι από το λείψανόν του και εις όποιαν χώραν τον εορτάζουν, να μη γένη ποσώς πείνα, ούτε πανούκλα, να θανατώνει τους ανθρώπους»¹³⁹. Η λατρεία του αγίου Χαράλαμπος είναι πολύ διαδεδομένη στον ελληνικό χώρο, με πολλές εκκλησίες στο όνομά του, οι οποίες χτίστηκαν ύστερα από επιδημίες πανούκλας ή και χολέρας, ασθένειες που σκορούσαν τον θάνατο¹⁴⁰. Στη Δυτική Θεσσαλία παράλληλα προς τον Άγιο Χαράλαμπο λατρεύεται ο άγιος Βησσαρίων¹⁴¹ και ο άγιος Σεραφείμ, ο οποίος θεωρείται προστάτης από τις θανατηφόρες λοιμώδεις νόσους (χολέρα, πανούκλα, οστρακιά) και την μαστίγια του θεσσαλικού χώρου ελονοσία (εικ. 14).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

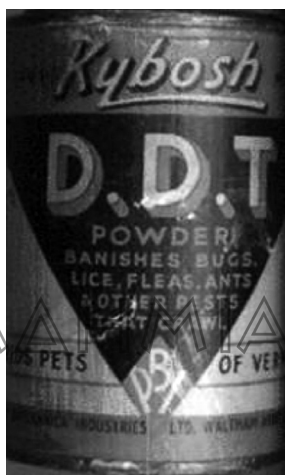
137. Τον Άγιο Ιωάννη τον Αποκεφαλιθέντα ή όπως τον θέλει ο λαός Αποκεφαλιστή, ή Κοψοκεφαλίτη, του Κουτσοκέφαλου (Πόντος), του Παροξυσμού (Λήμνος) ή του Κρυαδίτη (Σκύρος), του Πετειναρά (Μ. Ασία), του Κυνηγού ή του Σταφυλά (Θράκη), του Θερμαστή (Σάμος) κ.ά έχουν συνδέσει με την ελονοσία, που φέρνει πονοκέφαλο. Είναι ο Θερμολόγος και Ριγολόγος, ο Νηστευτής, ή Νηστικός σε όλο τον ελληνικό χώρο. Η ημέρα της μνήμης του είναι αυστηρή νηστεία «θελά 'χουμε στο τραπέζι σύκα, λουκούμα, σταφύλια, καρπούζι, πεπόνια και μαστίχα». Δεν τρώνε ούτε λάδι. Μόνο πατάτες με κοκκινοπίπερο, γι' αυτό όποιος δεν κρατεί τη νηστεία του θα τον πιάσουν οι θέρμες.

138. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η προσωποποίηση ασθενειών. Φόβος, πανικός και αντιμετώπισή τους», περ. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τευχ. 104, σ. 36-44.

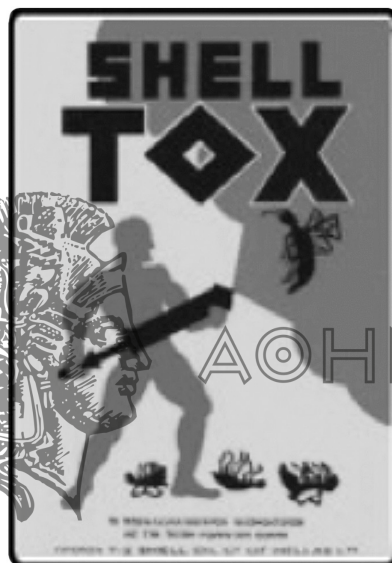
139. *Ακολουθία Αγίου Χαράλαμπος*, Ενετίσιν 1799, σ. 31.

140. Δημ. Σπ. Λουκάτος, *Συμπληρωματικά του χειμώνα και της άνοιξης*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα 1985, σ. 115-117, Γ. Α. Μέγας, *Ελληνικά εορταί και έθιμα λαϊκής λατρείας*, Αθήνα 1975.

141. *Ακολουθία εορτάσιμος του εν αγίοις πατρός ημών Βησσαρίωνος αρχιεπισκόπου Λαρίσης*, εν Βενετία 1864, σ. 52.

Εικ. 1-4. D.D.T. και FLIT. Τα κύρια εντομοκτόνα που χρησιμοποιήθηκαν για την καταπολέμηση των κουνουπιών, φορέων της ελονοσίας.

Εικ. 5-7. Υλικό πληροφόρησης και διάδοσης εντομοκτόνων χημικών φαρμάκων.

Το DDT χρησιμοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία κατά το δεύτερο ήμισυ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου για τον έλεγχο της ελονοσίας και του τύφου μεταξύ των αμάχων και στρατιωτών.

Β' Παγκόσμιος Πόλεμος: Στρατιώτες ψεκάζει συνάδελφό του με DDT για να εξοντώσει παρασιτικά έντομα.

Με το DDT προσπάθησαν να καταπολεμήσουν και τα κουνούπια και κατ' επέκταση και την ελονοσία.

Χαμογελαστές μέσα από το σύννεφο του DDT σε μια διαφημιστική εκστρατεία της εποχής εκείνης !!

Εικ. 8-11. Εικόνες πληροφόρησης για την εντομοκτονία.

Το χορτάρι τ'άι Γιαννιού.

Άγιος Χαράλαμπος πατάει την αρρώστια.

Εικ. 12-14. Ο Άγιος Σεραφείμ, επίσκοπος Φαναριοφερσάλων πατάει την αρρώστια.

δ) Φίδια-σαπίτης

Στη Βρύναινα «την ημέρα του Ευαγγελισμού συνήθιζαν να γυρνούν τα παιδιά με κουδούνια και να λένε:

*Φίδια, γουστερίτσες, φεύγετ',
έρχεται ο παπάς με το σταυρό στο χέρι
να σας κόψει στις πόρτας το κατώφλι»¹⁴².*

«Τα φίδια ήταν πολλά στην περιοχή μας. Μεγάλα και μικρά. Ήταν τόσα πολλά που παίιαν στα μαντριά κι τσιμπούσαν τα πράματα. Τα τραβούσι (τα προσήλκυε) του γάλα. Είχαμι ουχιές φαρμακίρες. Βάζαμι δρακουντιά, του λένι κι φιδόχουρτου και τραβούσαμι του αίμα του δηλητηριασμένου μι βυζικάντ', σαν τρόμπα είνι. Κι μι του στόμα καμιά φουρά κι του ξιπλιέναμι καλά. Ήταν όμους ένα φιδάκ' να όσου μια παλάμ', κάπ' τόσου κι άμα σι σιμπούσι δε γλύτουνις. Σαπίτ' του λένι. Είνι μαυριδιρό. Φόβους κι τρόμους ήτανι, γιατί λέγαμι: Αν σιφάου ιγώ η ουχιά, βάλι μέλι κι αλατάκι / αν σι φάει ου γιός μου ο σάπιτης του τσαπί κι του φκουράκι. Δεν γλυτών'ς. Λέγαμι οι παλιοί ότi πουλλά χουριά στη Ρούρα (Όθρυ) ξικληρίσκ'καν γιατί έφουβγαν οι ανθρόπ' απ' τα φίδια. Δεν έτ'χι να ιδώ τέτοιου φιδάκ' κι αν έχου πιρπατήσ' στα β'να ιτούτα. Άλλ' εΐδαν κι έπαθαν τα κουπάδια τ'. Γιατί σαπίτ' του κρέας όπ' τσιμπήσ'»¹⁴³. (Κωφοί, Πληροφορία από βοσκό, 72-ετών).

Η περιοχή της Όθρυος, κατοικημένη από την μυθική αρχαιότητα, είναι γεμάτη από κατάλοιπα παλιών οικισμών, πολλά από τα οποία δεν έχει ακόμη αγγίξει η αρχαιολογική σκαπάνη. Είναι λοιπόν φυσικό να δημιουργούν στους νεότερους κατοίκους του χώρου ερωτήματα για τους λόγους καταστροφής τους. Φυσικά φαινόμενα (σεισμοί, πλημμύρες), ακρίδα, ιοβόλα φίδια, λοιμοί, επιδρομές είναι συνήθως οι αιτίες εξαφάνισης ή μετατόπισης οικισμών. Οι τοποθεσίες Παλιοχώρι, -α είναι πολλές¹⁴⁴. Με αφορμή την χαρακτηριστική προφορική πληροφορία για την παρουσία δηλητηριωδών φιδιών στη συγκεκριμένη περιοχή αλλά και ανάλογες μαρτυρίες από επιτόπιες έρευνες σε άλλες περιοχές της Θεσσαλίας αναζητήσαμε περισσότερα στοιχεία για το θέμα.

142. ΚΛ, αρ. 4461 Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, 1989, Λαογραφική αποστολή στον νομό Μαγνησίας (επαρχ. Αλμυρού: Ανάβρα, Κοκκωτοί, Βρύναινα, Κωφοί, Αμαλιάπολη, Πτελεός). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 564 σελ. τετραδίου, σχ. 8ου, και ηχογραφήσεις, φωτογραφίες 159 κ.ά.

143. ΚΛ, αρ. 4461, ό.π. σ. 53.

144. Ελένη Αντωνιάδου-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα –ένας προσωρινός απολογισμός» στο *Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, σ. 191-259.

Είναι δεδομένο ότι η επιβίωση και ανάπτυξη ενός οικισμού εξαρτάται από την πρόνοια των κατοίκων του για αποτελεσματική αντιμετώπιση προβλημάτων που προέρχονται είτε από το φυσικό περιβάλλον ή από εξωγενείς παράγοντες¹⁴⁵. Η παρουσία, για παράδειγμα, έλους σε μικρή απόσταση από τον οικισμό αποτελούσε σοβαρό πρόβλημα, το οποίο έπρεπε να επιλυθεί, προκειμένου να εξασφαλισθεί η απρόσκοπτη ανάπτυξή του. Γνωρίζουμε ότι από την αρχαιότητα το συγκεκριμένο πρόβλημα αντιμετωπιζόταν συνήθως με τη βοήθεια της απολυμαντικής φωτιάς, όπως δίδαξε πρώτος ο Ηρακλής με την εξυγίανση του έλους της Λέρνης, που μάστιζε την περιοχή. Με ανάλογο τρόπο αντιμετωπιζόνταν δηλητηριώδη ερπετά, ιδιαίτερα στα νησιά, πολλά από τα οποία είναι γνωστά ως Οφιούσσες ή Φιδούσσες. Η Κύθνος, η Ρόδος, η Τήνος, η Χίος, η Κύπρος κ.ά. νησιά, όπως παραδίδουν οι αρχαίοι συγγραφείς ήταν γνωστά για τα φαρμακερά και πολλά φίδια και τους σκορπιούς. Στην Τήνο, που, όπως αναφέρει η παράδοση, «ήταν ακατοίκητη, κι είχε μεγάλα ρουμάνια και πολλά θηρία», οι πρώτοι οικιστές της «ηβάλαν φωτιά στα ρουμάνια, κι όσο καιγόταν τα ρουμάνια τα φίδια ησφυρίζαν κ' ηφεύγαν στα β' νά». Κατά το μύθο ο Ποσειδών, που λατρευόταν ιδιαίτερα στην Τήνο, έστειλε στο νησί τους πελαργούς, και κατέφαγαν και εξαφάνισαν τα πολυπληθή φίδια, τα οποία αποτελούσαν πληγή για τους κατοίκους. Ο οικολογικός τρόπος της εξαφάνισης των φιδιών από τους πελαργούς, γνωστός από την αρχαιότητα, φαίνεται να επιφέρει την ισορροπία στον ελληνικό χώρο με την αισθητή μείωση των επιβλαβών ερπετών. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο πελαργός «τα επίβουλα και πολέμια των ανθρώπων, φρόνους και όφεις, αναιρεί περηνών»¹⁴⁶.

Η Θεσσαλία από την αρχαιότητα, όπως μαρτυρούν οι συχνές αναφορές διαφορών συγγραφέων, φαίνεται ότι αντιμετώπιζε οξύ πρόβλημα από την παρουσία ερπετών. Για τον λόγο αυτόν οι πελαργοί¹⁴⁷, που εξαφάνιζαν ένα μέρος από τα

145. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Επιλογή χώρου για την εγκατάσταση και λειτουργία ενός οικισμού στις παραδοσιακές κοινωνίες του ελληνικού χώρου. Εθνογραφική προσέγγιση», στο *Πολιτισμός και Χώρος στα Βαλκάνια 17ος-20ός αιώνας*, επιμ. Ελένη Γαβρά – Κλεονίκη Γκουφή – Γ. Π. Τσότσος, εκδ. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 63-82.

146. Το Λεξικόν του Γενναδίου αναφέρει: «Πελαργοί χρησιμώτατα υπό γεωργικήν έποσιν πτηνά (ciconia alba, αγγλ. Stork, κοινώς λελέκι ή λέλεκας εκ του τουρκ. Ley-lek), σήμερον εν Ελλάδι διαβατικά και εις τινα μόνον μέρη αποδημητικά, ενώ επί Τουρκοκρατίας πολλοχού της χώρας ήσαν επιδημητικά. Οι πελαργοί τρέφονται εκ παντοίων εντόμων, όφρων, και μικρών τρωκτικών, ήτοι μυών, ποντικών, αρουραίων, μυωζών και ασπαλάκων. Κατά τον Αριστοτέλην οι Θεσσαλοί ετίμων τους πελαργούς και ετιμώρουν ως ανθρωποκτόνους τους φονεύοντας τα πτηνά ταύτα, τα οποία απήλλαζάν ποτε την Θεσσαλίαν από τους όφεις».

147. Στέφ. Δ. Ήμελλος, «Η απουσία θηρίων και φιδιών από τα νησιά». *Λαογραφικά, τ. Α', Δημώδεις Παραδόσεις*, Αθήνα 1988, σ. 191-192, 199-200.

επιβλαβή αυτά ερπετά, απολάμβαναν ιδιαίτερες τιμές και προστατεύονταν από τους κατοίκους. Κατά τον Αριστοτέλη «οι Θεσσαλοί ετίμων τους πελαργούς και ετιμώρουν ως ανθρωποκτόνους τους φονεύοντας τα πτηνά ταύτα, τα οποία απήλλαζάν ποτε την Θεσσαλίαν από τους όφεις» και ο Πλούταρχος αναφέρει επίσης ότι «Θεσσαλοί πελαργούς, ότι πολλούς όφεις της γης αναδιδούσης επιφανέντες εξώλεσαν άπαντας. Διό και νόμον έθεντο φεύγειν, όστις αποκτείνη πελαργόν». Ο Ν. Γεωργιάδης αναφερόμενος στα άγρια ζώα, που εκτρέφει η Θεσσαλία κάνει λόγο για «τον λύκον, την αλώπεκα, τον λαγών, τον θώα, τον μυν, τον ασπάλακα, και πολλούς όφεις... Και πτηνά ποικίλα υπερίπτανται της θεσσαλικής πεδιάδος, εξων αναφέρω εκ μεν των εγχωρίων τον κόρακα, ... τον πελαργόν, θεωρούμενον και νυν ως και παρ' αρχαίοις Θεσσαλοίς, ως ιερόν, καθότι «της γης πολλούς όφεις αναδιδούσης επιφανέντες άπαντας πελαργοί εξώλεσαν». Ο περιηγητής Edward Lear, το 1852, εντυπωσιάστηκε από τους αμέτρητους πελαργούς που φωλιάζουν ανενόχλητοι σε κάθε σπίτι της Θεσσαλίας. Βεβαίως η προστασία που απολαμβάνουν οι πελαργοί δεν αποτελεί μόνο ελληνικό φαινόμενο. Σε πολλές περιοχές της Ευρώπης, όπως, για παράδειγμα, στην Αλσατία και στην Ολλανδία απαγορεύεται για τον ίδιο λόγο αυστηρά ο φόνος των πελαργών και η σύλληψή τους.

Παραδόσεις για την ήμερη και άγρια χλωρίδα και πανίδα στη Θεσσαλία αναφέρονται στα πολλά και διάφορα μεγέθων και επικινδυνότητας φίδια. Στην περιοχή Ασπροποτάμου για παράδειγμα γίνεται λόγος για πολλά θηρία και φίδια. Χαρακτηριστική είναι η διήγηση για το φίδι του Γοργογυριού: «Στη γιορτή τ' Αη Δημήτρη. Κάθε χρόνο πανηγύριζε κι ένα πελώριο φίδι κατέβαινε απ' τον Κόζιακα κι έτρωγε πάντα τον πρώτο του χωριού. Έτσι ο χορός χαλούσε και την άλλη χρονιά δεν τολμούσε κανείς να χορέψει. Μια χρονιά στον περίβολο της εκκλησίας φάνηκε μια γυναίκα με γλυκειά φυσιογνωμία να έχει στη μασχάλη ρόκα με το γνέμα και είπε στους Γοργογυριάτες να χορέψουν και κανείς δεν πρόκειται να πάθει κακό. Ύστερα απ' τη διαβεβαίωση αυτή ένα παλληκάρι του χωριού, γιομάτο πίστη στα λόγια της γυναίκας, έτρεξε και μπήκε στο χορό. Το φίδι παραμόνευε, κρυμμένο πιο πάνω, κατηφόρισε με γρηγοράδα για να φάει το παλληκάρι, αλλ' η γυναίκα με υψωμένη την ρόκα, το κυνήγησε. Έντρομο το φίδι πήρε το δρόμο και φτάνοντας πιο ψηλά, τρύπησε το μεγάλο βράχο, που κλειούσε το δρόμο του. Από τότες το μέρος που πέρασε το φίδι, ανοίγοντας τρύπα, λέγεται Τρύπιο Λιθάρι. Οι Γοργογυριάτες ξηγήσανε πως η γυναίκα που έκαμε τον άθλο ήταν η Παναγία»¹⁴⁸. Επίσης

148. Αλέξ. Κ. Χατζηγάκης, *Παραδόσεις. Τ' Ασπροπόταμο Πίνδου*, Τρίκαλα 1948, σ. 92-93. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Παραδόσεις του Ασπροποτάμου. Μια ανάγνωση της συλλογής του Αλέξ. Χατζηγάκη», *Ο Ασπροπόταμος στο χώρο και τον χρόνο. Πρακτικά 9ου Συμποσίου Ιστορίας - Λαογραφίας και Βλάχικης Παραδοσιακής Μουσικής και Χορού*, 2007,

είναι γνωστή η παράδοση για τον Δράκο της Μουτσιαράς, ο οποίος κατέβαινε κάθε χρόνο στο πανηγύρι κι έτρωγε μια γυναίκα.

«Στο πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής, κάθε χρόνο κατέβαινε από το βουνό ένας δράκος κι έτρωγε μια γυναίκα. Αφού έφαγε τρεις γυναίκες, οι χωριανοί αποφασίσαν την χρονιά που ερχόταν να μην κάνουν το πανηγύρι, Την παραμονή της γιορτής, μια απλοντυμένη ξένη γυναίκα παρουσιάστηκε σ' ένα παιδί και του είπε να εξακολουθήσει να γίνεται πανηγύρι και δεν θα πάθουν τίποτε, αφού θα 'ναι κι αυτή εκεί. Οι κάτοικοι είχαν φόβο αλλ' η γυναίκα παρουσιάστηκε άλλες δυο φορές και τους διαβεβαίωσε πως δεν θα πάθουν τίποτε. Έτσι αποφασίσαν να κάνουν πανηγύρι. Τον χορό τον έσυρε η γυναίκα αυτή. Τότε έρχεται και ο δράκος και πιάνει τη γυναίκα. Την σφίγγει αλλ' εκείνη τον σφίγγει πιο δυνατά. Ο δράκος νιώθει την ανώτερη δύναμη και ανήμπορος αποχωρεί, ενώ η γυναίκα του ρίχνει μια μεγάλη πέτρα, που δεν τον χτυπά. Η γυναίκα παίρνει τρία χαλίκια και τα πετάει στο δράκο. Ο δράκος φεύγοντας ανέβηκε στο βουνό Παχτουρνιατάσα και τρύπωσε σε μια μεγάλη τρύπα. Το ένα χαλίκι θεριό, μπήκε κι αυτό στην τρύπα, ενώ τα άλλα δυο τρέξαν κάτω στο ποτάμι, όπου κατέβαινε το βουνό. Ο Δράκος τρύπησε το βουνό και βγήκε κάτω στον Άσπρο, κοντά στην Παλιοκάμαρα. Μόλις βγήκε εκεί τον κυνήγησαν τα άλλα δυο χαλίκια Θεριά. Πάει να φύγει, γραπατσώνοντας τον απόκρημνο βράχο δεν μπορεί να φύγει. Τον καταφτάνουν τα τρία θεριά και τον κατασπαράζουν. Λένε ότι η γυναίκα αυτή ήταν η αγία Παρασκευή»¹⁴⁹. Το γεγονός ότι και στις δύο παραδόσεις την δρακοντοκτονία πραγματοποιεί γυναικεία μορφή, η Παναγία ή η αγία Παρασκευή, και όχι δρακοντοκτόνος άγιος, όπως ο άγιος Γεωργιος, άγιος Ρηγίνος κ.ά. χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, η οποία εκφεύγει του παρόντος πονήματος. Αντιθέτως εδώ μας ενδιαφέρει η παράδοση για την παρουσία ενός μικρού σε μέγεθος φιδιού με την ονομασία λάκος. Περιγράφει η παράδοση ένα «ολόασπρο κολοβό φίδι, μήκους μιας σπιθαμής με δυνατό φαρμάκι. Όπου κεντρίζει δεν χαϊρώνει, δεν κάνει προκοπή, δεν ζει»¹⁵⁰. Η περιγραφή φαίνεται να παραπέμπει στον αναλόγου μεγέθους σαπίτη, που, σύμφωνα με την μαρτυρία που αναφέρθηκε, επιχωριάζει στην Όθρυ. «Ήταν όμους ένα φιδάκ', να όσου μια παλάμ', κάπ' τόσοσ κι άμα σι τσιμπούσι δε γλύτουνις. Σαπίτ' του λένι. Είνι μαυριδιρό. Φόβους κι τρόμους ήτανι ...». Η μόνη διαφορά εξ όσων φαίνεται από τις δύο περιγραφές είναι το χρώμα, το οποίο στην περίπτωση

Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Τζιούρτζιας της Αθαμανίας (Φ.Α.Τ.Α.), Τρίκαλα 2009, σ. 252-281. Βλ. και Ευάγγ. Καραμανές, «Τρεις εντεταλμένες λαογραφικές αποστολές στη διευρυμένη κοινότητα Ασπροποτάμου του νομού Τρικάλων (2003-2005). Η παραγωγή του γραπτού και οπτικοακουστικού υλικού», στον παρόντα τόμο, σ. 143-159.

149. Αλέξ. Κ. Χατζηγάκης, *Παραδόσεις*, ό.π., σ. 94-95.

150. Αλέξ. Κ. Χατζηγάκης, *Παραδόσεις*, ό.π., σ. 91, αρ. 181

ση του Ασπροποτάμου είναι άσπρο και στην Όθρυ μαυριδερό. Οι πληροφορίες από την αρχαιότητα παραπέμπουν σε ιοβόλο ερπετό, μικρού μεγέθους με μεγάλες δυνατότητες χρωματικής προσαρμογής στο φυσικό περιβάλλον για λόγους αυτοπροστασίας. Ο Αιλιανός, ο οποίος παραπέμπει και στον Πλίνιο αναφέρει: «*Οφρεως όνομα σήψ, και έχει θαυμάσαι άξιον εκείνο: την χρώαν εκτρέπει την εαυτού, και έοικε τοις τόποις, καθ' ούς έρχεται. Οδόντας δ' άρα τέτταρας τους κάτω φέρει κοίλους, εφ' ών υμενώδεις επίκεινται χιτώνες καλύπτοντες τα κοιλώματα. Εκ τούτων ουν πατάξαν το θηρίον είτα αφήσει τον ίόν. Σήπει δε παραχρήμα και αναιρεί τάχιστα*»¹⁵¹. Ο Ψευδο-Αριστοτέλης (164) αναφέρεται στον συγκεκριμένο σήπα της Όθρυς: «*Όθρυς όρος έστι Θετταλίας, ό φέρει όφεις τοὺς λεγομένους σήπας, οί οὐκ έχουσι μίαν χροιάν, άλλ' άεί όμοιοῦνται τῷ χώρῳ έν τῷ οίκοῦσι. Τινές δε αὐτῶν όμοιον έχουσι τὸ χρώμα τοῖς κόχλοις τῆς γῆς. Άλλοις δε χλοάζουσά έστιν ή φολῖς. Όσοι δε αὐτῶν έν ψαμάθοις διατρίβουσι, ταύταις έξομοιοῦνται κατά τὸ χρώμα. Δάκνοντες δε έμποιοῦσι δίψος. Έστι δε αὐτῶν τὸ δῆγμα οὐ τραχὺ και έμυρον, αλλά κακώθες*». Το διαφορετικό χρώμα δεν αποκλείει επομένως η συγγένεια προς τον λάκον του Ασπροποτάμου. Η ίδια πηγή (151), και πάλι για την Θεσσαλία, αναφέρεται σε ιερό φίδι, το οποίο σκοτώνει όχι μόνο όποιον δαγκώσει αλλά και όποιον ακουμπήσει. «*Εν Θεσσαλία φασί τὸν ιερὸν καλούμενον όφιν πάντας άπολλύνειν, οὐ μόνον εάν δάκη, αλλά και εάν θίγη. διὸ και όταν φανῇ και την φωνήν άκούσωσι (φαίνεται δε σπανίως), φεύγουσι και οί όφεις και οί έχεις και τάλλα πάντα θηρία. τῷ δε μεγέθει οὐκ έστι μέγας αλλά μέτριος*». Η αναγωγή στο γνωστό μέχρι σήμερα ερπετό με το όνομα *σαπίτης*, είδος έχιδνας (οχιάς), που ζει στα βουνά της Θεσσαλίας (Πήλιο, Όθρυ, Κίσσαβο, Πίνδο) και σε όλα σχεδόν τα μέρη της Ελλάδας¹⁵² και του οποίου το δῆγμα είναι θανατηφόρο, φαίνεται πιθανή. Το ευρέως διαδεδομένο παροιμιακό δίστιχο, δείχνει πως ο αγροτικός κόσμος το γνωρίζει και το θεωρεί επικίνδυνο:

*Αν σε φάω εγώ η οχιά βάλε μέλι κι αλατάκι
αν σε φάει ο γιός μου ο σαπίτης (ή αστρίτης)
το τσαπί και το φτυαράκι (=πεθαίνεις)*¹⁵³.

151. Aeliani, De natura animalium libri XVII, XL, 529-530 Και ο Πλίνιος, VIII, 28 αναφέρει ότι το ερπετό σήψ προσαρμόζει το χρώμα του δέρματός του στο έδαφος που ζει.

152. Ο Πausanias (Αρκαδικά, τ. 2, σ. 358) περιγράφοντας τον φερόμενον ως τάφον του Αιπύτου αναφέρεται στον θάνατό του από δῆγμα σήπας: «*τὸν δε Αἰπύτον έξελθόντα ές άγρην θηρίων μὲν τῶν άλκιμωτέρων οὐδέν, σήψ δε οὐ προιδόμενον άποκτίνυνσι. τὸν δε όφιν τοῦτον και αὐτός ποτε είδον: κατά έχιν έστι τὸν μικρότατον, τέφρα έμφερης, στίγμασιν οὐ συνεχέσι πεποικιλμένος: κεφαλῇ δε έστιν αὐτῷ πλατεῖα και τράχηλος στενός, γαστέρα δε έχει μείζονα και οὐράν βραχείαν: βαδίζει δε οὗτός τε και όφεις έτερος ό κεράστης καλούμενος ένδιδόντες ές τὰ πλάγια, ώσπερ οί καρκίνοι*».

153. ΚΛ, αρ. 3918, 1976. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, Λαογραφική αποστολή στο Πήλιο Μαγνησίας (Μούρεσι, Ξουρίχτι, Ζαγορά, Ανήλιο, Τσαγκαράδα), 1976, σ. 45.

Το φοβερό και επικίνδυνο αυτό ερπετό, που η ονομασία του διαχρονικά σημαίνει σήψη (σήψ, σηπεδών¹⁵⁴, σαπίτης) θεωρήθηκε ιερό, πέρα από την προσπάθεια εξευμενισμού του και για τον λόγο ότι εξολοθρεύει τα άλλα ερπετά. Έτσι «εν Θεσσαλίᾳ φασὶ τὸν ἱερὸν καλούμενον ὄφιν πάντας ἀπολλύειν, οὐ μόνον ἐὰν δάκη, ἀλλὰ καὶ ἐὰν θίγῃ. Διὸ καὶ ὅταν φανῇ καὶ τὴν φωνὴν ἀκούσωσι (φαίνεται δὲ σπανίως), φεύγουσι καὶ οἱ ὄφεις καὶ οἱ ἔχεις καὶ τᾶλλα πάντα θηρία. τῷ δὲ μεγέθει οὐκ ἔστι μέγας ἀλλὰ μέτριος». Η ίδια αρχαία παράδοση περιγράφει πως Θεσσαλή μάγισσα κατόρθωσε να παρασύρει το θηρίο σε μαγικό κύκλο, όπου είχε στήσει τα μαγικά της φάρμακα και να το θανατώσει. «*Ἐν Τήνῳ δέ ποτέ φασιν αὐτὸν [τὸν θήρα] τῇ πόλει κατὰ Θετταλίαν ἀναρεθῆναι ὑπὸ γυναικός, γενέσθαι δὲ τὸν θάνατον τοιονδε. Γυναῖκα κύκλον γράψασαν καὶ τὰ φάρμακα θεῖσαν εἰσβῆναι εἰς τὸν κύκλον, αὐτὴν καὶ τὸν υἱόν, εἴτα μμεῖσθαι τὴν φωνὴν τοῦ θηρίου· τὸ δ' ἀντάδειν καὶ προσιέναι. Ἄδοντος δὲ καταδαρθεῖν τὴν γυναικα, καὶ ἐγγυτέρω προσιόντος μᾶλλον, ὥστε μὴ δύνασθαι κρατεῖν τοῦ ὕπνου. Τὸν δ' υἱὸν παρακαθήμενον ἐγείρειν τύπτοντα, κελευούσης ἐκείνης, καὶ λέγειν ὅτι ἐὰν μὲν καθυπνώσῃ, ἀπολείται καὶ αὐτὴ καὶ ἐκεῖνος, ἐὰν δὲ βιάσῃται καὶ προσαγάγῃται τὸ θηρίον, σωθήσονται. Ὡς δὲ προσῆλθεν ὁ ὄφις εἰς τὸν κύκλον, αὐὸν εὐθὺς γενέσθαι αὐτόν» (Ψευδο-Αριστοτέλης, 151). Σημειώνω απλώς ότι στον Θεσσαλικό χώρο και στις νεότερες παραδόσεις τους δράκοντες-φίδια σκοτώνουν όχι μάγισσες αλλά γυναικείες μορφές (Παναγία, Αγία Παρασκευή).*

Οι Θεσσαλοί με την εμπειρία αντιμετώπισης των ενοχλητικών και επικίνδυνων ερπετών διδάξαν και σε άλλους την κατοπολέμησή τους. Έτσι αναφέρεται ότι η ενόχληση από την παρουσία δηλητηριωδών ερπετών για τους κατοίκους ορισμένων περιοχών ήταν τόσο μεγάλη, που, εκτός των πελαργών, χρησιμοποίησαν, κατά το παράδειγμα των Θεσσαλών¹⁵⁵ μαγικά μέσα ή κάλεσαν, σύμφωνα με τον μύθο¹⁵⁶,

154. Αιλιανός, *Περί ζώων ιδιότητος* 15,18

155. Βλ. Στεφ. Δ. Ημέλλου, σ. 211 κεξ. όπου λεπτομερή στοιχεία για την χρησιμοποίηση από τους νεώτερους Έλληνες αλλά και από τους αρχαίους Θεσσαλούς τρόπων για την εξαφάνιση των φιδιών. Λόγω, μάλιστα, της εμπειρίας, που οι Θεσσαλοί είχαν αποκτήσει εναντίον των φιδιών, καλούνταν ως ειδικοί οφιοκτόνοι και σε άλλες περιοχές, όπως στη Ρόδο (αυτ., 213-214).

156. Πρόκειται για τον μύθο του Φόρβαντα Θεσσαλού ήρωα, και την απαλλαγή της Ρόδου από τα δηλητηριώδη φίδια, όπως αναφέρεται από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη. Σύμφωνα λοιπόν με τον μύθο: «*Της Ροδίας γης ανείσης ὄφεις υπερμεγέθεις συνέβη πολλοὺς τῶν ἐγχωρίων ὑπὸ τῶν ὄφεων διαφθαῖναι, διόπερ οἱ περιληφθέντες ἐπέμψαν εἰς Δῆλον τοὺς ἐπερωτήσαντας τὸν θεὸν περὶ τῶν κακῶν απαλλαγῆς. Τοῦ δ' Ἀπόλλωνος προστάξαντος αὐτοῖς παραλαβεῖν Φόρβαντα μετὰ τῶν συνακολουθούντων αὐτῶ καὶ μετὰ τούτων κατοικεῖν τὴν Ρόδον. Οὗτος δ' ἦν υἱὸς μὲν Λαπίθου, διέτριβε δὲ περὶ Θετταλίαν μετὰ πλειόνων, ζητῶν χώραν εἰς κατοίκησιν. Τῶν δὲ Ροδίων μεταπεμψαμένων αὐτὸν κατὰ τὴν μαντείαν καὶ μεταδιδόντων τῆς χώρας, ὁ μὲν Φόρβας ανείλε τὸς ὄφεις, καὶ τὴν νήσον ἐλευθέρωσας τοῦ φόβου, κατώκησεν ἐν τῇ Ροδίᾳ, γενόμενος δὲ καὶ τᾶλλα ἀνὴρ ἀγαθὸς ἔσχε τιμὰς ἡρωϊκὰς μετὰ τὴν τελευτήν».* (Βλ. Στέφ. Δ. Ἡμέλλου, ὁ.π., σ. 213-214).

Θεσσαλό για να εφαρμόσει τα μαγικά του μέσα. Ανάλογος μύθος αναφέρεται στην μετάκληση στη Χίο, γνωστή επίσης ως Οφιούσσα, για τον ίδιο λόγο του περίφημου κυνηγού Ωρίωνα από τη Βοιωτία. Το σημαντικό και στις δύο περιπτώσεις είναι ότι οι δύο μυθικοί ήρωες για τις σημαντικές υπηρεσίες τους στους ανθρώπους «κατηστερίσθησαν», δηλ. μετά το θάνατό τους δόθηκε τιμητικά το ονομά τους σε αστερισμούς.

Στην περιοχή του Ασπροποτάμου, όπου η εξόντωση των φιδιών στάθηκε αδύνατη η παράδοση αναφέρει ότι εγκαταλείφθηκαν οικισμοί και επανιδρύθηκαν αλλού, όπως έγινε με το Γαρδίκι¹⁵⁷.

Το παράδειγμα της απαλλαγής του φυσικού χώρου από επιβλαβή ερπετά είναι απλώς ενδεικτικό για τους πολλούς και ποικίλους παράγοντες, που επηρεάζουν την εγκατάσταση ενός οικισμού, την ομαλή εξέλιξη και ανάπτυξή του την διατήρηση ή ή κακοποίηση ενός φυσικού χώρου, όπως το δάσος, η λίμνη, τα ποτάμια. Η ανάγνωση και ερμηνεία του λαογραφικού υλικού (παραδόσεων, παραμυθιών, στοιχείων του εθιμικού κύκλου, συμβόλων στα αντικείμενα καθημερινής χρήσης κ.ά. μπορούν να ρίξουν φως σε απορίες μας για τη σημερινή κατάσταση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος¹⁵⁸.

Το φίδι στοιχείο του φυσικού χώρου, κομμάτι του οικολογικού συστήματος, στο οποίο οι πελαργοί κρατούν την φυσική ισορροπία, οικουρός και ιερό σύμβολο, διακοσμητικό στα χρηστικά αντικείμενα των σαρακατσάνων (γκλίτσες, κουτάλια, ξυλόγλυπτα), κεντρικό μοτίβο στα παραμύθια της περιοχής, χρειάζεται ενδελεχέστερη μελέτη. Θα μπορούσε για τον θεσσαλικό χώρο να αποτελέσει θέμα μιας διδακτορικής διατριβής.

Στο τελευταίο (Πέμπτο) συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών (Αλμυρός, 14-16 Οκτωβρίου 2016), οι αρχαιολόγοι ανακοίνωσαν ότι μεταξύ των ευρημάτων της Άλου υπήρξε πήλινο σκεύος, που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού, το οποίο περιέχει δύο μεταλλικά ομοιώματα μικρού φιδιού, προφανώς με λατρευτικό χαρακτήρα. Εκ πρώτης όψεως το μέγεθος και η τελετουργική (;) τους χρήση παραπέμπει στον «σήπα», τον γνωστό μας σαπίτη, για τον οποίο έγινε λόγος.

157. Η λίμνη του Κόζιακα, το Τρύπιο Λιθάρι (διάβαση), Ο Δράκος του Κόζιακα είναι μερικές από τις παραδόσεις που αναφέρονται σε δράκοντες, υπερμεγέθη ερπετά, τα οποία αποτελούσαν το φόβητρο ανθρώπων και ζώων. Ο Χατζηγάκης δεν διακρίνει, όπως και πολλοί άλλοι, τους δράκους από τους δράκοντες. Εδώ, όπως ήδη αναφέρθηκε, θηλυκές υπερφυσικές δυνάμεις, αγία Παρασκευή, η Παναγία είναι εκείνες που νικούν τον δράκοντα και αναλαμβάνουν να απαλλάξουν την περιοχή από την παρουσία τους. Ο άγιος Γεώργιος, ο οποίος συνδέεται με την φύλαξη των νερών, ως Δρακοντοκτόνος απουσιάζει.

158. Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Επιλογή χώρου για την εγκατάσταση και λειτουργία ενός οικισμού στις παραδοσιακές κοινωνίες του ελληνικού χώρου. Εθνογραφική προσέγγιση», ό.π.

ε) Κανάλια

Το χωριό Κανάλια, ο μεγαλύτερος σήμερα παραλίμνιος οικισμός, κτίστηκε κατά την τουρκοκρατία στα ερείπια οικισμού, πιθανώς της αρχαίας Βοίβης. Το τοπωνύμιο Πάνω Κανάλια υποδηλώνει μετακίνηση των κατοίκων σε ορεινότερη περιοχή εξ αιτίας του νοσηρού κλίματος στον Βάλτο αλλά και ληστρικών επιδρομών. Από εκεί μετακινήθηκαν και πάλι κοντά στη λίμνη σε ομαλότερες περιόδους, αποκτώντας το προνόμιο να εκμεταλλεύονται τη λίμνη, πληρώνοντας μεγάλο φόρο. Η ευρύτερη περιοχή ήταν μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα ο χειμερινός τόπος εγκατάστασης (χειμαδιό) νομάδων και ημινομάδων της Πίνδου κατά την χειμερινή περίοδο. Περιηγητές και γεωγράφοι, όπως ο William Martin Leake, ο Ιωάννης Αν. Λεονάρδος, ο Leon Heuzey κ.ά. αναφέρονται λεπτομερώς στα Κανάλια σε σχέση με την Κάρλα. Κατά την επανάσταση του 1821 τα Κανάλια αναφέρονται ως «χωριά του Γόλου-Θεσσαλομαγνησίας» ή χωριά του Βελεστίνου ή της Αγιάς. Η αναφορά του Ιωάννη Λεονάρδου στο αξιομνημόνευτο των Καναλίων «διά τας χωροφυρπολήσεις, οπού εσυνέβησαν τω 1823», παραπέμπει σε τυρπόληση των Καναλίων από τους Τούρκους. Ληστοσυμμορίες, επαναστάσεις, που ξεκινούν από τους γύρω ορεινούς οικισμούς, επηρεάζουν τη ζωή των Καναλίων. Η απελευθέρωσή τους γίνεται μαζί με τον Βόλο (1881). Με διάταγμα της 31ης Μαρτίου 1883 τα Κανάλια, όπως και οι Γλαφυρές, ορίστηκαν προτεύουσα του Δήμου Βοιηίδας. Κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 στην ευρύτερη περιοχή διεξήχθησαν σημαντικές μάχες. Η μάχη του Βελεστίνου υπήρξε η μόνη νικηφόρα μάχη του «ατυχούς», όπως χαρακτηρίστηκε πόλεμος.

Μέχρι την αποξήρανση της λίμνης οι κάτοικοι ασχολούνταν κυρίως με το ψάρεμα, την κτηνοτροφία, τη γεωργία και τη σηροτροφία και την καλλιέργεια της αμυγδαλιάς. Παράλληλα για τις οικογενειακές και ενδοκοινοτικές ανάγκες αναπτύχθηκαν η υφαντική, η χαλκοτεχνία (οικογένεια Ζησάκη), η βαφική με αξιόλογα έργα οικοτεχνικής χειροτεχνίας. Η λίμνη υπήρξε η πηγή έμπνευσης για τον ψαρά, λαϊκό ζωγράφο και ποιητή Σωκράτη Ζιώγα, ο οποίος αποτύπωσε με κάθε λεπτομέρεια τα καράβια και τις καλύβες της. Δύο τοιχογραφίες του, με θέματα από τη λίμνη, κοσμούν το κατάστημα του Μπέλλου στην πλατεία των Καναλίων.

Φωτογραφία του Ι. Ιωσαφάτ από τη δεκαετία
περίπου του 1930 («Εν Βόλω» τεύχ. 5).

*Ερείπια του ιερού ναού της Παναγίας
της Καναλιώτισσας.*

*Η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας
Καναλιώτισσας, που φυλάσσεται
στον Ιερό Ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου*

Ο μεγάλος πέτρινος ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που δέσποζε στο κέντρο του χωριού Κανάλια (κάηκε από τους Γερμανούς το 1943). Για τον ναό αυτό ο Αργ. Φιλιππίδης γράφει: «Έχει (το χωριό Κανάλια) εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, όμορφη και μεγάλη, όπου δεν είναι τοιαύτη εις το μέγεθος εις όλα τα χωριά της Δημητριάδος». Στα ερείπια βρέθηκε η εικόνα της Παναγίας. Το 1960 οι Καναλιώτες ξαναέκτισαν με συλλογική εργασία το ναό της Παναγίας.

Τα ψάρια της Κάρλας

Η λίμνη είχε πολλά ψάρια: *σαζάνια, πλατίτσες, μπιζία* κι άλλα ψιλά ψάρια. Τα μεγάλα ήταν τα σαζάνια μέχρι δώδεκα οκάδες. Τα περισσότερα ήταν τέσσερα με πέντε κιλά. Τα Καρλιώτικα ψάρια ήταν περιζήτητα στο Βόλο, στο Πήλιο, στη Λάρισα, στα Τρίκαλα¹⁵⁹, στη Θεσσαλονίκη, στην Αθήνα¹⁶⁰, ακόμα και στη Βουλγαρία.

Οι Καναλιώτες κυρίως αλλά και οι κάτοικοι των γύρω χωριών, μέχρι το Κεραμίδι, περίπου 1.000 ψαράδες, ζούσαν από το ψάρεμα. Την εκμετάλλευση του πλούτου της λίμνης είχε ενοικιαστής¹⁶¹, ο οποίος εισέπραττε φόρο στο τελω-

159. «Διάφορα», εφ. «Θάρρος» Τρικάλων, έτ. 11 (1918-19), αρ. 2525, 15-1-1919, σ. 1: «Τα ψάρια της Κάρλας»: Πληροφορούμεθα ότι θα καταρτισθή νέα διατίμηση δια τα ψάρια της λίμνης Κάρλας.

160. Δημ. Λαμπίκη, «Τα Θεσσαλικά έλη», εφημ. Η Πρωία, έτ. Ε' (1929-30), αρ. 1435, σ. 3: τροφοδοτεί [η λίμνη Κάρλα] με τα ψάρια της όλης τας θεσσαλικάς αγοράς καθώς και την αγοράν των Αθηνών (...)

161. «Η ενοικίασις της εν Θεσσαλία λίμνης Βοιβηίδος (Κάρλας) επερατώθη, κατακυρωθείσα εις εντοπίαν τινα εταιρείαν δια μίαν δεκαετίαν αντί δραχμών 315.850». «Διάφορα». Εφημ. Παλιγγενεσία Αθηνών, έτ. ΚΒ' (1884), αρ. 5925, 3-3-1884, σ. 3.

νείο. Κάθε ομάδα ψαράδων είχε δικό της σκαλιάρη, ο οποίος έβγαζε τα ψάρια στη Σκάλα, όπου περίμεναν οι έμποροι-πωλητές και γινόταν δημοπρασία. Εκεί «έκοβαν την τιμή» πώλησης. Υπήρχε και ο απαραίτητος τελάλης.

Οι παρέες των ψαράδων αποτελούνταν από δύο μέχρι οκτώ άτομα. Είχαν *καπετάνιο* για το καράβι και την διοίκηση της ομάδας, *σκαλιάρη* για την πώληση των ψαριών και οι υπόλοιποι ψάρευαν. Κατοικούσαν σε πρωτόγονες καλύβες από καλάμια, που έφτιαχναν οι ίδιοι στα ρηχά νερά της λίμνης¹⁶². Εκεί διέμεναν από το Δεκαπενταύγουστο μέχρι την Κυριακή των Βαΐων και στο χωριό τους γύριζαν μόνο για δυο-τρεις μέρες ενδιάμεσως σε τακτά διαστήματα. Ψάρευαν όλο το χρόνο, εκτός από λίγους μήνες την άνοιξη και το καλοκαίρι, όταν σταματούσαν το ψάρεμα για να μην καταστρέψουν τον γόνο των ψαριών. Την περίοδο αυτή την ονόμαζαν «απεργία».

Μέσα και τρόποι αλιείας: Οι βάρκες τους, που τις αποκαλούσαν *καράβια* και *πλαταΐδες*, δείγμα τοπικής ναυπηγικής τέχνης, ήταν μακρόστενες, μήκους 4 έως 5,50 μέτρων και πλάτους 1,10 μέτρων. Ήταν σταθερές και διέπλεαν τη λίμνη με όλους τους καιρούς.

Λαογραφική αποστολή της Αικατε-
ρίνης Πολυμέρου-Καμινάκη στον
νομό Μαγνησίας (Πουρί, Κεραμί-
δι, Κανάλια), (23 Ιουλίου-
22 Αυγούστου 1979), σ. 253).

*Σκαρίφημα πλατσίδας (ΚΑ, χφο 4127, 1979:
Καράβι: Ψαρόβαρκα της λίμνης Κάρλας με
τα εξαρτήματά της. Σχέδιο Σωκράτη Ζιώγα. 1992.*

162. «Η Βοιβήης η γνῶσθῃ εἰς ἡμᾶς Κάρλν, *με τας ἐκεῖ ὑπαρχούσας καλύβας τῶν ἀλιέων* καὶ τῶν πέριξ οἰκούντων, δύναται νὰ παράσχῃ εἰς ἡμᾶς ἰδεᾶν τινὰ τοῦ τρόπου τοῦ βίου καὶ τῆς ἐν γένει διαίτης καὶ τῶν λιμνοδιαίτων ἐκεῖνων πρώτων κατοίκων τῆς μόλις ἀπαλλαγείσης ἐκ τῶν κατακλυζόντων αὐτὴν ὑδάτων Θεσσαλικῆς πεδιάδος». Η Λάρισα διὰ μέσου τῶν αἰώνων, *εφ. Λάρισα Λαρίσης*, ἐτ. Β΄ (1908-9) ἀρ. 11, 16-1-1909, σ. 1.

Τρόποι αλιείας: με τα δίκτυα¹⁶³ (απλάδι, ρόκα, πανί, τράντα), που τα έπλεκαν οι γυναίκες των ψαράδων από βαμβακερό ή συνθετικό νήμα με τη βοήθεια ξύλινης ή πλαστικής σαίτας, με τις τράτες, τον γρίπο, τον μακαρά, τα μανδράκια και τα κατίκια (πατηρίτσα, ψαροπαγίδες από καλάμια)¹⁶⁴, τα καλάθια, το καμάκι. Κατασκεύαζαν και τις κόρδες με τις οποίες έπιαναν όλα τα ψάρια. Απαγορευόταν γιατί μάζευε τα πάντα. «Τα δίκτυα τ' αφήναμι καναδυό ώρις κι ύστιρα πααίναμι κι τα τραβούσαμε. Χτυπούσαμε κι κλάπανου. Άμα βλέπαμι ψάρια κι είχαμι του δίχτ', φέρναμι έτσ' τη βάρκα κι χτυπούσαμε δυο ξύλα ντάγκα-ντάγκα κι τα ψάρια προυγκούσανι μέσα στα δίκτυα. Ψαρεύανι δυο τρεις βάρκις μαζί. Κι όποιους προυλάβι νι έπιανι ψάρια. Άμα έβλιπαν μια βάρκα σ' ένα μέρους πουλλή ώρα καταλάβιναν πως είχι ψάρια κι πααίναν κι αυτές. Ψαρεύαμι κι μι τα καλάθια»¹⁶⁵.

Ψάρευαν το βράδυ με φανάρια, που τοποθετούσαν πάνω σ' ένα ξύλινο τετράγωνο πλαίσιο τη φαναριέρα, που στέκεται στην επιφάνεια του νερού. Ψάρευαν

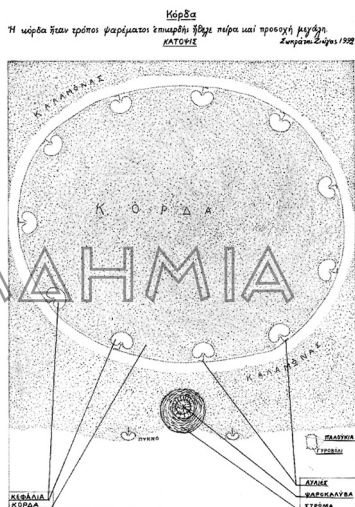
163. «Τα δίκτυα τα φκιάναμι ιδώ. Τα πλέγαν μι μπαμπακιρή κλουστή, μι μιταξουτή ανάλουγα μι του τι θέλαν. Άμα ήθιλις δίχτ' για μεγάλα ψάρια το φκιανις παντι μύτις (με μεγάλες τρύπες). Άμα ήθελες για μικρά ψάρια φκιανις δυό μύτες, τρεις μύτες. Του νήμα του αγουράζαμι απ' του μπακάλ'. Πουλύ παλιά του φκιάναν οι γυναίκις. Του νήμα του βάζαν απάν' σ' ένα εργαλείου απ' του λέγαν κανόν' κι πλέγαν τα δίκτυα. Στου γύρου βάζαν του φελλό κι απουκάτ' κριμούσαν τα βαρίδια για να πατάν. Φκιάναν κι δίκτυα μανωμένα. Του δίχτ' ήθιλι τέχν'. Άμα ήταν πλιγμένου στραβά ή τα φυλλά δεν ήταν σι ισ' απόστασ' δε μπιάνουνταν κανένα ψάρ'. Του βλέπαν του δίχτ' κι φεύγαν. Ήθιλι πουλλή προυσουχή. Τα δίκτυα για να κρατήσ' νι τα πλέναμι κάθε μέρα. Του προυί τα πλέναμι, θαλά τ' απλώσουμι να στιγνώσουν κι του βράδ' βραδ' τα μαζεύαμι για να τα ρίζουμι. Φκιάναμι κι δίκτυα απού μιτάξ' αυτά ήταν πιο γιρά αλλά ήταν πιο ακριβό. Τα δίκτυα τα βάφαμι. Βάφαμι τα δίκτυα απ' τα γρίπια». (ΚΛ, χφο 4127, 1979: Λαογραφική αποστολή της Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη στον νομό Μαγνησίας (Πουρί, Κεραμίδι, Κανάλια), 23 Ιουλίου-22 Αυγούστου 1979, σ. 258-59).

164. Όπως περιγράφουν οι ψαράδες Δημήτριος Παπαϊωάννου ή Κατσίκας και Πασχάλης Κοκόλας: «Στις βολές (μέρη που είχε πολλά ψάρια) ρίχναμε τα δίκτυα. Είχαμι πουτούρια (δερμάτινα παντελόνια) κι μπαίναμι μέσα στ' λίμν', τραβούσαμε του δίχτ'. Όπους είνι του γρι-γρι.

Κόβαμι καλάμια κι φκιάναμι κατίκια. Φκιάναμι ένα φράχτ' τρία-τέσσερα μέτρα κι αφήναμι μόνο ένα πέρασμα. Τα ψάρια μπαίναν κι δεν μπορούσαν να βγουν. Παγιδεύονταν. Απού κει τα μαζεύαμι μι τ' ν απόχ'. Βγάζαμι πουλλά ψάρια. Ξικούραστα λιφτά. Φκιάναμι κι κόρδα. Μ' αυτό τουν τρόπου δεν αφήναμι τίπουτα. Όσα ψάρια μπαίνανι μέσα δεν έβγινι κανένα. Μπαίναμι μέσα κι κόβαμι τα καλάμια μι τα βαλτουσίδηρα, ήταν πλατσουκωτά σαν κλαδιφήτρια, κι κάναμι μπλόκου στα ψάρια. Μόνου αν έσπαζαν τα κατίκια μπορούσαν να φύγουν. Απαγορευόταν αυτός ο τρόπος ψαρέματος, γιατί ήταν πολύ καταστρεπτικός». (ΚΛ, χφο 4127, 1979, ό.π., σ. 253-54).

165. ΚΛ, χφο 4127, 1979, ό.π. 258-259.

και με καμάκι. Ακόμη χτυπούσαν νταμπουρντέλια με δύο κλαπανόξυλα από ξερό πλατανόξυλο για να οδηγήσουν τα ψάρια στα δίχτυα. Στη λίμνη έπιαναν και πολλά πουλιά, που τα πουλούσαν στη Σκάλα¹⁶⁶. Τα ψάρια μετά από κάθε ψαριά τα έριχναν στο *γυροβόλι*, ένα χώρο κοντά στην είσοδο της καλύβας περιφραγμένο με κατίκια, για να παραμένουν ζωντανά, μέχρι να τα μεταφέρουν στη Σκάλα. Τα γυροβόλια γίνονταν με πιο χοντρά καλάμια από τα κατίκια για να μην τα σπάνε τα ψάρια. Από το γυροβόλι έπαιρναν τα ψάρια με απόχη και τα τοποθετούσαν στο καράβι χύμα. Εκεί τα χώριζαν τοποθετώντας ανάμεσά τους μικρά σανίδια κατά είδος και ποσότητα.

Κόρδα.
Σχέδιο Σωκράτη Ζιώγα Φαναριέρα.

Κλ. χρο 4127, 1979:
Λογογραφική αποστολή της
Αικατερίνης Πολυμέρου-Καμηλάκη
στον νομό Μαγνησίας
(Πουρί, Κεραμίδι, Κανάλια),
23 Ιουλίου-22 Αυγούστου 1979,
σ. 258-59

166. «Έρχονταν τότε κι πολλά πουλιά του χ' μόνα. Εκατομμύρια. Ήταν κάτ' μαύρα πουλιά 14-15 κιλά κι όργουναν τη λίμν'. Είχαν κάτ' μύτες μεγάλες κι έπιαναν τα ψάρια, όσου βαθιά κι να ήταν. Ήταν βρώμικα πουλιά, δεν τρώγονταν. Ήταν κι νερόκουτις κι άλλα νηρουπούλια νόστιμα. Ψάρια τρώγαν κι οι πιλικάν'. Ήταν κάτ' πουλιά καρακατσώνια τά 'λιγαν κι κυνηγούσαν πουλύ τα ψάρια. Κουπάδια φεύγαν τα ψάρια. Τότι τα πιάναμι μεις. Μας βοηθούσαν τα πουλιά. Κάναν βουτιές μεγάλες. Τα πουλιά τα πουλούσαμε στ'ν απουβάθρα. Τα πουλιά ήταν καταστρουφή. Έτρουγαν γόνου». (ΚΛ, γρο 4127, 1979, ό.π., σ. 258).

Οι ψαράδες ήταν προληπτικοί. Παρατηρούσαν ποιόν θα συναντήσουν στο δρόμο¹⁶⁷, όταν ξεκινούσαν για τη λίμνη. Παρατηρούσαν επίσης τον καιρό γιατί η λίμνη, όταν φυσούσε Βαρδάρης σήκωνε κύματα μέχρι δύο μέτρα.

Οι ψαράδες έπαιρναν μαζί τους μόνο ψωμί και λάδι. Μαγειρεύαν στην καλύβα ψάρια με πολλούς τρόπους: ψαρόπιτα, πλακί, σούπα, τηγανητά. Ψάρια αλάτιζαν μόνον για την περίοδο της απεργίας¹⁶⁸.

Παραδόσεις και θρύλοι για τη λίμνη Κάρλα

Ο κυρίαρχος θρύλος στην περιοχή της λίμνης Κάρλας είναι του *Γήταυρου ή Ήταυρου*. Στην Κάρλα πότι πότι ακούγονταν σα μουγκανητά από γιλάδια. Λέγανι οι παλιοί ότι μέσα στον βάλτου ήταν ένα θηρίου. Όταν πααίναν κουντά οι ψαράδις αυτό σταματούσι, λούφαζι. Χτυπούσαν μι τα κλάπανα, αλλά τίπουτα. Ήταν κακό σ'μάδι. Αρρώστια, θανατ' κό πιρίμινι τον χωριό. Έτριμι ο κόσμος. (ΚΛ, χρο 4127, ό.π., σ. 26).

Η παράδοση, προφανώς παλαιότερη, καταγράφεται από τον Γάλλο περιηγητή Α. Mézières (*Mémoire sur le Pelion et l'Ossa*, Paris 1853, 53). Από εκεί αναδημοσιεύεται στις «Παραδόσεις» (1904) του Ν. Γ. Πολίτου (τ. Α', 1904, αρ. 371, σ. 206), ως εξής: Κανάλια του δήμου Βοίβης του Βόλου: Στην Κάρλα ακούγονται πότε πότε φοβερά μουγκρητά. Είναι από 'να θηρίο που είναι στα βάθη της λίμνης και δεν φαίνεται. Μερικοί ψαράδες, που είναι παλληκάρια, πάνε στο μέρος π' ακούγονται τα μουγκρητά να ιδούν τι είναι. Μα παύουν τότε αμέσως και ακούγονται παραπέρα.

Δύο άλλες παρόμοιες παραδόσεις: *Κοντά στον Καράβα της Θεσσαλίας είναι*

167. «Όταν πηγαίναμι για ψάριμα κι ανταμώναμι παπά στου δρόμου του 'χαμι σι κακό. Δε θα πιάναμι ψάρια. Άμα βρίσκαμι μια φουρά για πρώτ' φουρά έναν άνθρωπου κι πάηνι καλά η δουλειά λέγαμι πως έχ' καλό μάτ' κι θέλαμι να τον τ'χαίνουμι μπρουστά μας κάθε φουρά. Ήταν άλλ' απ' είχαν κακό μάτ'. Άμα τα' τύχινις μπρουστά σ' κι πάηνις για ψάριμα όλου στραβουμάρις θα σ' τύχιναν. Ήταν ορισμέν' απ' ήξιραν απού κιρό (προέβλεπαν τον καιρό). Ιδώ έπιανι πουλύ ου αέρας, ου βαρδάρης. Σήκουνι κύμα δυό μέτρα η λίμν'. Όπ' μας έπιανι αέρας βγάξαμι έξου τα καράβια μας». (ΚΛ, χρο 4127, 1979, ό.π., σ. 258).

168. «Ψάρια εμείς δεν παστώναμι. Τα τρώγαμι φρέσκα. Δεν είχαμι ανάγκ' να τα παστώσουμε. Εμείς οι ψαράδις δε μπαίρναμι τίπουτα μαζί μας για φαί. Κάναμι κι δικαπέντι μέρις. Ψουμί μόνου παίρναμι. Τρώγαμι ψάρια. Ήταν πολύ νόστιμα. Δεν τα βαριόμασταν κι ας τρώγαμι κάθε μέρα. Λάδ' είχαμι λίγου ικείνα τα χρόνια. Αγουράζαμι και λάδ'. Η λίμν' αυτή ήταν πουλύ καθαρή. Άμα είχισ μια πληγή κι πλιένουσαν μι νιρό απ' τ' γΚάρλα αμέσους έγιανι. Τα ψάρια τα μαγειρεύαμι πολλώ λουγιών. Φκιάναμι ψαρόπ'τις, πλακί, σούπα. Είχαν κι αβγό πουλύ τα ψάρια. Ψάρια αλατίζαμι για να έχουμι μόνου, όταν ήταν η απιργία (αποχή λόγω αναπαγωγής των ψαριών)». (ΚΛ, χρο 4127, 1979, ό.π., σ. 259-260).

ένας βάλτος. Εκεί μέσα κατοικεί ένα φοβερό θηρίο, ο Ήταυρος. Πολλές φορές ακούν γύρω το μούγκρισμά του. Και όταν μουνγκρίση ο Ήταυρος κάποιο μεγάλο κακό θα εύρη τον τόπο. (Ν. Γ. Πολίτου, *Παραδόσεις*, τ. Α', 1904, αρ. 368, σ. 205).

«Το Μάρτη του 1890 εις τη λίμνη του Νεζερού εφάνη ένα θηρίο που έμοιαζε με βόιδι και έβγαζε κάτι φοβεραίς φωναίς σαν ανθρωπιναίς. Οι κάτοικοι από τον τρόπο τους εξύγωναν τη λίμνη. Τις φωναίς του θηρίου άκουσαν και μερικοί αξιωματικοί από το λόχο ευζώνων που στάθμευε εκεί. Ένας γέρος έλεγε πως έχει ακουστά ότι πως το θηρίο εφάνη στη λίμνη και προ εβδομήντα χρόνων, και πως λίγαις μέραις ύστερα έπεσε μια αρρώστια στα χωριά γύρω, που τα δεκάτισε». (Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, τ. Α', 1904, σ. 205-206).

Ο Ν. Γ. Πολίτης σχολιάζει παρόμοιες παραδόσεις από τον Τύρναβο, την Αχαΐα και τη Ναυπακτία και καταλήγει στην άποψη ότι ο βρυχηθμός αυτός ανήκει σε ένα σπάνιο υδρόβιο ερωδιό, ο οποίος μάλιστα ονομάζεται Ήταυρος, και του οποίου το βαθύηχο «μουνγκανητό» ακούγεται σε απόσταση χιλιομέτρων κατά τη διάρκεια της περιόδου αναπαραγωγής του, το ξημέρωμα και το σούρουπο.

Μια ακόμη παράδοση από τα Κανάλια, γνωστή και από άλλες περιοχές με λίμνες και έλη, αναφέρεται στη «Λίμνη που κατάπιε το χωριό». «Μέσα στη λίμνη ήταν χωριό. Οι κάτοικοι όμως ήταν αματωλοί και ο Θεός τους τιώρησε. Βούλιαξαν και χάθηκαν. Τους κατάπιε η λίμνη. Όσοι ήταν στα ψηλώματα γλύτωσαν και έπιασαν τα βουνά. Έτσι έγιναν τα Κανάλια, η Βρυργαρινή και η Κουκουράβα. Ακούγονται καμιά φορά την άνοιξη τα βράδια οι φωνές τους». (ΚΛ, χρο 4127, 1979, ό.π., σ. 152).

Επιλογή πρωτογενούς υλικού χωρίς σχολιασμό από το χρο μας 4127

Παραδόσεις για τη Μονή Φλαμουρίου

«Στου μαναστήρ' στου Φλαμπούρ' πααίναμι παλιότιρα στου παγκόρ' τσ' Σουτήρους. Τον Βένετον ήταν στου μουναστήρ'. Κι είνι ακόμα. Κι του Κιραμίδ'. Για του Φλαμπούρ' λένι μια ιστουρία. Όταν το 'φκιανι ένας καλόγιρους, ου Συμεών, δεν είχι λιφτά για να του τιλειώσ'.

Ικείνου του γκιρό ήταν μια τουρκά-λα σουλτάνα, που ήταν τυφλή κι ου άγιους Συμεών τ'ν έκανι καλά μ' ένα κουλουκύθ' απ' είχι μέσα νιρό κι άλ

‘ψι τα μάτια τσ’. Η σουλτάνα έδουσι λιφτά κι κτίσ’ κι. Κι έδουσι διαταγή να είνι τ’ μουναστηριού, ώσιμι κει απ’ έβλιπι του μάτ’ τ’ απ’ του μαναστήρ’ Φλαμπούρ’ απ’ του δέντρον φλαμουριά-τιλιά πήρι τ’ όνουμα». (ΚΛ, χφο 4127, 1979, ό.π., σ. 24).

«Η άγιους Συμιών, μιγάλ’ η χάρη τ’, πριν να του φκιάσ’ του μαναστήρ’ πήγι σι μια Τουρκάλα βασίλ’σσα, μπουρεί να ήταν κι Ουβρέισσα. Όζου απ’ του παλάτ’ γιατροί πουλλοί. Ρουτάει τι τρέχ’ κι τ’ λένι πως δεν μπουρεί η κυρά. Ήταν αόματ’ (τυφλή). Ζητάει να μη κι αυτός να τη δη. Τουν αφήνουν. Πααίν’ κι τ’ βλέπ’. Είχι μέσα στου ταγάρ’ (τρουβά) ένα κουλουκ’ θάκ’. Το ’δουσι κι άλ’ ψι τα μάτια τ’ δυο τρεις φουρές κι είδι. Τότι τουν λέει: Τι θέλ’ς να σι δώκουν;

–Τίπουτα.

–Ε, πως, λέει, θέλου να σ’ ιφχαριστήσου.

–Ε, τότες θα μι φκιάσεις ένα μαναστήρ’ στου τάδι μέρους.

Κι το ’φκiasi αυτή ν η βασίλισσα αυτό του μαναστήρ’, στου Φλαμπούρ’ του λεν, τουν άγιου Συμιών. Κι όταν του φκιάσαν κουβαλούσι μι του φλάμπ’ ρου (σημαία) απού δω κάτ’ απ’ του Βένιτου του ξ-κιριστέ (ζυλεία) για να κτίσουν. Είχαν βόδια ζιμένα κι κουβαλούσαν του γ-κιριστέ. Όταν τιλείουνσι του μαναστήρ’ όσις μέρις έχ’ ου χρόνους τόσις καμάρις (κελλιά) είχι καθι κάμαρα κι καλόηρους.

Μόλις του φκιάσαν του μαναστήρ’ κι φτάσαν στου τσιατί ανέφ’ κι του πιδάκ’ (υπηρέτης) να κирас’ έπισι κάτ’. Αλλά ούδι να χτυπήσ’, ούδι τίπουτα. Του κατέβασι, μιγάλ’ η χάρη τ’. Μόλις του τιλείουσαν του μαναστήρ’ θέλ’ αυτήν η βασίλ’σσα να πάη να του ιδή. Αυτό του μαναστήρ’ όμους δεν δέχιτι θηλυκό κόσμου. Ούδι γάτα, ούδι κότα, ούδι σκ’ λί (σκυλί). Όλου αρνικοί ήταν. Πάει ου βασιλιάς μέσα. Κάν’ να μη η βασίλ’σσα ράισι του μάρμαρου, στου κατώφλ’ κι είνι ραϊσμένου, καθώς λέν’. Γύρ’ σι πίσου. Βγάζ’ του πιριδέριου κι του κριμάει κι ό,τ’ φουρούσι. Ήταν ούλα στου μαναστήρ. Ύστιρα τα πήραν (έκλεψαν). Ικείν’ απ’ τα πήραν όμους έπαθαν ζημία». (ΚΛ, χφο 4127, 1979, ό.π., σ. 91-93).

Έξεψε την αρκούδα

«Τ’ν ώρα π’ κουβαλούσαν του γ-κιριστέ (ζυλεία), όντας χτίζονταν του μαναστήρ’ απόλ’ σι (άφησε ελεύθερα) τα βόδια ου άνθρουπους να παν να φαν κι να κ’ μηθούν. Πααίν’ η αρκούδα κι έφαγι του ένα βόδ’. Στιναχουριόταν αυτός, τι να κάν’. Παρουσι-άσ’ κι η σκιά του αγίου Συμιών, μιγάλη χάρη τ’, κι τουν ρουτάει: Γιατί στιναχουριόσι;

–Να, λέει, πέρασ’ η αρκούδα κι έφαγι του βόδ’.

–Α, λέει, μη στιναχουριόσι. Πιάσι να ζέψης τ’ν αρκούδα.

–Θα μι φάη.

–Δε σι τρώει ντίπ. Θα καθίσ’ σα γ-καλή, να κουβαλήσ’.

Πάει κι τ' ν' έξιψι κι κουβάλ'σι τουν κιριστέ. Οι καλονέρ απ' ήταν σ' αυτό του μαναστήρ' φκιάσαν αμπέλια, σπείραν ξηρ' κά. Όταν τλειούσι του μαναστήρ η βασίλ'σσα αυτή ν' ανέφ' κι απάν' σ' ένα μιγάλου βράχου κι κοιτάζι γύρου-γύρου. Κι είπι: Όσου φαίνιτι απού δω, όλου θα είνι απ' του μαναστήρ'. Τώρα μιάς ιδώ μας ουρίζ' του μαναστήρ'. Κι του Βένιτου». (ΚΛ, χφο 4127, 1979, ό.π., σ. 91-94).

Μετατόπιση ή εξαφάνιση πηγής από φυσική ή άλλη αιτία

Παραδόσεις από την περιοχή (Κεραμίδι, Κερασιά) αναφέρουν ότι πηγές στέρεψαν, επειδή βλάχ'σες, προφανώς γυναίκες κτηνοτρόφων, έπλεναν τα υφαντά (βελέντζες, φλοκάτες) και τα μαλλιά των προβάτων, που κούρευαν την άνοιξη, και από τα μαλλιά έφραζε η πηγή με αποτέλεσμα να ξεσπάσει το νερό σε χαμηλότερο σημείο. Σύμφωνα με την παράδοση έτσι έγινε με το Κεφαλόβρυσο του Βελεστίνου. (ΚΛ, χφο 4127, 1979, ό.π., σ. 94-95).

Αλλού, σύμφωνα με άλλη παράδοση, πηγή στέρεψε, μετά από σκόπιμη ρίψη υδραργύρου. «Δυό αδέρφια μάλωναν, ποιά θα ποτίσει πρώτο τα πρόβατα και σκοτώθηκαν. Η μάνα τους από τη θλίψη της έριξε μέσα στην πηγή διάργυρο (υδράργυρο). Και καταχωνιάστηκε η πηγή. Βγήκε στον κάμπο κατά την Κάρλα». (ΚΛ, χφο 4127, 1979, ό.π., σ. 95).

Παραδοσιακές ασχολίες και οικονομικές δραστηριότητες (Σημειώσεις ανωνύμως δημοδιδασκάλου στο χωριό Κανάλια)

Οι κύριες ασχολίες των κατοίκων της περιοχής παλαιάς λίμνης Κάρλας ήταν η γεωργία και η κτηνοτροφία, εκτός βεβαίως από τη λιμναία αλιεία.

Συμπληρωματικά ασκούσαν η σηροτροφία, η καλλιέργεια σποροφόρων δένδρων και αμυγδαλιάς, η υλοτομία, η ανθρακοποιία, η υφαντική με την μορφή οικοτεχνίας για την κάλυψη των οικογενειακών αναγκών και μεμονωμένα η χαλκοτεχνία και η οικοδομική, κυρίως στους ορεινούς οικισμούς (Κεραμίδι, Βένετο).

Σπορά

Πριν από την τελευταία αποξήρανση της λίμνης (1962) ο γεωργικός κλήρος ήταν μικρός. Έτσι έσπερναν για τις ανάγκες της οικογένειας και ακολουθώντας το σύστημα της αγρανάπαυσης. Έσπερναν σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι. Δεν χρησιμοποιούσαν λιπάσματα. Τα κοπάδια που παραχείμαζαν στην περιοχή λίπαιναν τις εκτάσεις, που ήταν σε αγρανάπαυση. Όργαναν τέσσερις φορές: *άνοιγμα, διάβασμα, χινοπόρι, σπαρμός*. Τον Μάρτιο, τον Μάιο, τον Αύγουστο και τον Οκτώβριο, με ξύλινο άροτρο παλιότερα και δύο βόδια και αργότερα με σιδερένιο ζεύοντας άλογα. Ο καθένας είχε τα εργαλεία του που έφτιαχνε και διόρθωνε

ο σιδεράς. Της Παναγίας (8 Σεπτεμβρίου) πήγαιναν σπόρο στην εκκλησία και τον διάβαζε ο ιερέας. Τον σπόρο αυτό τον έριχναν στο σακί που προορίζονταν για σπαρμό. Δεν υπήρχαν φυτοφάρμακα. Για να μην πιάνει το σπόρο ο δαυλός τον έβαφαν με γαλαζόπετρα. Έσπερναν μετά του Αγίου Δημητρίου και εφ' όσον είχε βρέξει. Το καλά καλλιεργημένο χωράφι δεν χορτάριαζε.

Ξύλινο άροτρο. Ησιόδειο

Σιδερένιο μονόνο άροτρο

(ΚΛ, χφο 4127, 1979, ό.π., σ. 256 κεξ.).

Θέρος (Θερισμός)

Πρώτα ωρίμαζαν τα κριθάρια και αργότερα τα σιτάρια. Κατά τον μήνα Ιούνιο ή Θεριστή, γινόταν το θέρισμα των σιτηρών με δρεπάνι. Οι θεριστές, άνδρες και γυναίκες, άρχιζαν το θερισμό νωρίς το πρωί. Ο θερισμός άρχιζε ημέρα Δευτέρα και ποτέ ημέρα Τρίτη. Το θεωρούσαν κακό. Οι θεριστές ξεκινούσαν από την ίδια πλευρά του χωραφιού και έπαιρναν μπροστά τους μια έκταση που αντιστοιχούσε στον αριθμό των θεριστών και την οποία ονόμαζαν «όργο». Αφού έκαναν το σταυρό τους, άρχιζαν αμέσως την εργασία. Με το αριστερό χέρι έπιαναν πολλά στάχυα μαζί και με το δρεπάνι, που κρατούσαν στο δεξί χέρι, έκοβαν χαμηλά τα στάχυα. Η ποσότητα των σταχυών που χωρούσε το χέρι λεγόταν *χερόβολο* και είχε ιδιαίτερη σημασία. Οι πιο επαγγελματίες φορούσαν ένα ξύλινο γάντι, την *παλαμαριά*. Το κάθε χερόβολο το τοποθετούσαν μαζί με άλλα και σχημάτιζαν τις *χεριές*. Έξι (6) χερόβολα αποτελούσαν μια χεριά ή αγκαλιά και δυο (2) αγκαλιές αποτελούσαν ένα (1) *δεμάτι*. Οι άντρες έδεναν τα δεμάτια και τα τοποθετούσαν σε τριάδες. Ήταν οι γνωστές *τριαριές*. Οι «τριαριές» τοποθετούνταν σε ευθεία γραμμή, η μια πίσω από την άλλη. Οι *δεματάδες* έκαναν τα *δέματα* (δεματ'κά) από σιτοκαλαμιές.

Κοντά στις 9 με 10 η ώρα διέκοπταν λίγο την εργασία, για να πάρουν μια ανάσα και να φάνε κάτι για *κολατσιό*. Όταν ο θερισμός ενός χωραφιού έφτανε στο τέλος, οι θεριστές άφηναν αθέριστα λίγα στάχυα σε σχήμα σταυρού και έριχναν τα δρεπάνια μπροστά. Αν τύχαινε και το δρεπάνι καρφωνόταν στη γη με τη μύτη, σήμαινε πλούσια σοδειά για τον νοικοκύρη. Λίγες μέρες μετά τον θερισμό οι τριαριές των δεματιών συγκεντρώνονταν σε ορισμένα σημεία. Εκεί τα δεμάτια τοποθετούνταν το ένα πάνω στο άλλο, σε κυκλικό σχήμα, και σχημάτιζαν πρόχειρες θημωνιές, τις *κουλούρες*. Έτσι, γινόταν αργότερα εύκολο το φόρτωμά

τους. Συνήθως η κάθε κουλούρα είχε 40 τριαριές, δηλαδή 120 δεμάτια, όσα μπορούσαν να φορτωθούν σε ένα κάρο.

Το εικοσιτετράωρο του αγρότη

Τα χαράματα ή χαράη = η ώρα που χαράζει η μέρα, αρχίζει να έρχεται, το ξημέρωμα, η αυγή. Την τοποθετούσαν γύρω στις 5.30-6.30 η ώρα.

Το γκαφαλ'τί = το κολατσιό, το πρωινό, 9.00-10.00 η ώρα.

Το γιόμα = το μεσημέρι, 1.00-2.00 μ. μ.

Το δειλινό ή δειλ'νό, 5.00-6.00 μ.μ.

Το σουρούπωμα, 8.00-9.00 μ.μ. και το βράδυ μετά το σουρούπωμα

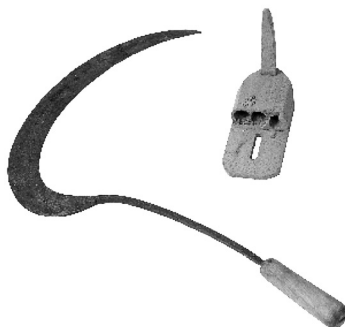
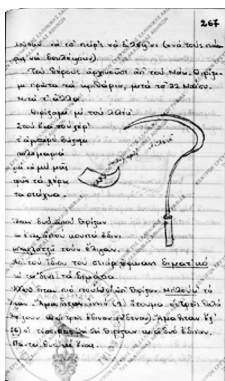
Εργαλεία σε αχρησία. Λελέκι,
θρινάκια, δικούλια

Βοϊδόκαρρο (μήκους 3,50-4,00 μέτρων για
το φόρτωμα των δεματιών ή του χόρτου).

(ΚΛ, χρο 4127, 1979, ό.π., σ. 256 κεξ.).

«Τον θέρους αρχινούσι του Μάη. Θιρίζαμι πρώτα τα κριθάρια μετά τσ' 22 Μαΐου. Μιτά τ' άλλα. Θιρίζαμι μι του λιλέκ'. Στου ένα του χέρ'τ' αριστιρό βάζαμι παλαμαριά για να μας τρων τα χέρια τα στάχνα».

Λελέκι και παλαμαριά

Αλωνισμός

«Ακολουθούσε ο αλωνισμός με τα ζώα και την *δοκάνη*. Διαρκούσε δυο περίπου μήνες και συνοδευόταν από τα σχετικά αγροτικά έθιμα. Η χρήση των θεριστικών και αλωνιστικών μηχανών (κομπινών), στις αρχές της δεκαετίας του πενήντα, γενικεύεται σταθερά μέχρι τη δεκαετία του 1970. Με την οριστική αυτή αλλαγή χάθηκαν και μια σειρά από ήθη και έθιμα που συνόδευαν τις ασχολίες αυτές. Ήταν μερικοί που έμπηγαν την λαβήν του καρπολοϊού καθέτως στο σωρό κι από το ύψος καταλάβαιναν πόσα σταμπόλια ήταν! Το *σταμπόλι* είχαν ως μέτρο, όχι οκάδες. Γέμιζαν το μισοστάμπολο ως απάν' το 'κοβαν με το καρπολόι ή με μια βέργα- δυο τέτοια το 'λιγαν ένα σταμπόλι. Δεν το ζύγιζαν το σπαρτό ποτέ. Κουβαλούσαν με τα ζώα στο χωριό και το άδειαζαν στο δωμάτιο, στον οντά σε σωρό. Το σπόρο τον διάλεγαν στο χωράφι. Παίρναν τα στάχυα τα καλά καλά. Κάθε τρία χρόνια έπρεπε να αλλάζουν το σπόρο γιατί εκφυλίζεται. Στην αγρανάπαυση έσπερναν σουσάμι». (ΚΛ, χρο 4127, σ. 25. Πληροφ. Αντώνης Ντόνης του Αντωνίου, ετών 71, γεωργός).

Ένα σταμπόλι = 22 οκάδες. Δύο βιδούρια = ένα σταμπόλι

Ένα βιδούρι = 11 οκάδες.

Σταμπόλι: Δοχείο μέτρησης των δημητριακών, χωρητικότητας 22 οκάδων.

Δοκάνη

Φτυάρι και θρινάκι για το λίχνισμα

Λίχνισμα

Καρπολόι

Κόσκινο ή δριμόνι

Η γεωργία εκσυγχρονίζεται μετά το 1950 (Σημειώσεις ανωνύμως δημοδιδασκάλου στο χωριό Κανάλια)

Μέχρι τότε η εικόνα που είχε αντικρίσει ο ελληνικός στρατός όταν εισήλθε στη Θεσσαλία μετά την προσάρτησή της στην Ελλάδα (1881) δεν έχει διαφοροποιηθεί πολύ. Το «ησιόδειο» άροτρο έχει δώσει τη θέση του στο σιδερένιο, που κατασκεύαζαν τα γνωστά εργοστάσια του Βόλου, ωστόσο η μηχανική καλλιέργεια θα αργήσει πολύ. Η μείωση του γεωργικού κλήρου, με το μοίρασμά της στους αγρότες, επιβράδυνε τον εκμηχανισμό των καλλιεργειών. Έτσι μέχρι και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον εμφύλιο που ακολούθησε οι γεωργικές ασχολίες των κατοίκων όργωμα, θερισμός και αλωνισμός γινόταν με τους παραδοσιακούς τρόπους και τα εργαλεία.

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΑΤΜΑΡΟΤΡΟΝ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Καθ' ἃς ἔχομεν πληροφορίας σήμερον τίθεται εἰς ἐνέργειαν καὶ ἀρχεται ἐργαζόμενον τὸ πρῶτον ἀτμάρωτρον ἐν Θεσσαλίᾳ, ὅπερ ἀνήκει εἰς τὸν ἐκ Ρουμανίας ἑμπογενῆ κ. Τοπάλην, ὅστις διέβλεπε τοῦτο δι' ἄρσιν μεγάλου μέρους γαιῶν τοῦ παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν χωρίου Ἀκίτσι, οὗτις δ' ὁ Τοπάλης τυγχάνει ιδιοκτήτης.

ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ, Βόλος 20-12-1902

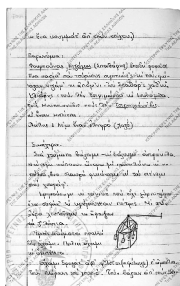
Αγροτικά Εργαλεία στη λαογραφική συλλογή των Καναλιών: Δοκάνες, ὄρεπάνια, θρινάκια και σκεύη

Σκιάχτρα (ΚΛ, χρο 4127, σ. 26)

Η περιοχή είχε πολλά αρπακτικά πουλιά και άγρια ζώα, που κατέφευγαν στις γύρω δασωμένες περιοχές. Ο γεωργός και ο κτηνοτρόφος μοιράζονταν τη σοδειά και τα ζώα του με αυτά. Γι' αυτό και επινοούσε τρόπους και αυτοσχέδιες κατασκευές για να τα απομακρύνει από τα χωράφια, τις στάνες και τις αυλές: σκιάχτρα, σκιάζαρα, τσιακατίρες, βρονταρίδια. Παράλληλα απομάκρυνε, όπως πίστευε, και το κακό μάτι των περαστικών.

Για το μάτι στα χτήματα και στο αμπέλι βάζαν σκουρδουνουρές, κέρατου, καύκαλου απού κιφάλ' τ' γουμαριού-γαϊδουροκέφαλο- ένα κόκκινου πανί κι ένα σταυρό. Για τα κουσύβια (κοτσύφια) απ' τρώγαν τα σταφύλια έβαζαν σκιάχτρα κι βρουνταρίδια (ΚΛ, χρο 4127, 1979, ό.π., σ. 9).

Βρουνταρίδια: Παίρναν έναν ντινικέ και βάναν μπρουστά μια σφουρλίδα (ανέμη) για να γυρίζ' μι τουν αέρα. Μ' αυτήν γυρίζαν κι δυό κουργιαλά (κοχύλια) απ' τα 'χαν διμένα απάν' στου ξύλου απ' ήταν η σφουρλίδα κι χτυπούσαν απάν' στου ντινικέ κι έκανι πουλλή φασαρία.

Brounтарidia

Για τουν ασβό ασβιστώνουν τσ' πέτρις κι ανάβουν φουτιές στου χτήμα μι καλαμπούκ' κουκκιά, φασούλια. Δε φουβάτι όμους πάντ'ουτι. Μι του τ' φέκ' μόνου τουν σκουτών'αμι. Ικείνα τα χρόνια είχι κι λύκ'. Κατιβαί'αν στου χουριό. Βάναν δουλώματα κι τουν φαρμακώναν. Τότι οι τσουμπανοί είχαν σκυλιά κι πάντα τη ζημιά τσ' έκανι ου λύκους.

Ικείνα τα χρόνια είχι πολλοί λύκ'. Τα' κυνηγούσαν. Άμα σκουτών'αν κανέναν παίρν'αν του διρμάτ' του γιμώζ'αν άχυρο κι τουν γυρνούσαν στα σπίτια κι παίρν'αν λιφτά, κρέατα, τυριά. Γυρνούσαν σ' όλα τα μαντριά. Του λύκου τουν κυνηγούσαν πολλοί.

Γυφτοφάσ'λα και βαμπάκια (Σημειώσεις ανωνύμως δημοδιδασκάλου στο χωριό Κανάλια)

Έσπερν'αν πολλά χωράφια με γυφτοφάσ'λα και βαμπάκια. Ιδίως εκείνα που ήταν στην άκρη της Κάρλας. Διότι θέλουν υγρασία. Τότε πηγαίναμε όλη η οικογένεια με τα σκαλιστήρια να σκαλίσωμε το βαμπάκ'. Ήταν αραιά φυτεμένες οι βαμπακιές. Και ανάμεσα εις μακρές σειρές ήταν γυφτοφασολιές φυτευμένες οριζοντίως και καθέτως στο χωράφι, ώστε ξεχώριζαν. Και εν τω μεταξύ όσο να φτάσουν τα βαμπάκια ερχόμασταν και μαζεύαμε τα γυφτοφάσουλα (τα μαυρομάτικα). Όσα ξηραίνονταν, λίγα λίγα και ερχόμασταν πολλά χέρια (φορές), ώσπου τελείωναν. Τα στουμπούσαμε με κάτι χοντρές βέργες μαλακά κι ύστ'ιρα ξετινάζαμε τα φλούδια κι έμεναν καθαρά τα φασούλια, που πουλούσαμε μερικά στο παζάρ' της Αγιάς το Σάββατο ή στ' άλλα χωριά. Τα πλιότερα τα κρατούσαμε για φαί ή σπόρο.

Ύστερα άνοιγαν οι βαμπακούλες. Οι γυναίκες κρατούσαν τις καλύτερες βαμπακούλες για τα σπίτια των. Για να βγάλουν το βαμπάκ' να το βάλουν στην ανεμοδούρα να βγάλουν τα σπόρια κ' ύστερα καθαρό και μαλακό το'καμαν νήματα. Και ύφαιναν στον αργαλειό βαμπακερό πανί για να κάμουν πουκάμισα και βρακιά.

Το άλλο το πλιότερο το πηγαίναμε κάθε Σάββατο στην Αγιά, όπου έρχονταν οι Σελιτσανιώτισσες (από την Σελίτσανη, σήμ. Ανατολή Αγιάς) παχουλές και

κόκκινες, με τις περικεφαλαίες που συνήθιζαν να 'χουν στο κεφάλι, και αγόραζαν το βαμβάκ', μοι φαίνεται 2 δεκάρες την οκά, για να το εργασθούν αυτές και να κάμουν τσ' αλατζιάδες χρωματιστές (ύφασμα βαμπακερό με γραμμές παράλληλες κόκκινες και γαλάζιες, που έφτιαναν άνδρες και γυναίκες φορέματα-τ' αλατζίδικα- στερεά και ωραία!

Κι ύστερα σταμάτησαν ολότελα ως τα σήμερα. Δεν ήξερα τότε γιατί. Τώρα έμαθα ότι σταμάτησε η καλλιέργεια του βαμβακιού στο χωριό μας, γιατί έρχονταν έτοιμα βαμπάκινα νήματα ευρωπαϊκά, που δεν ήταν ανάγκη να κοπιάζουν οι Σελίτσανιώτισσες. Τα 'βρισκαν έτοιμα. Και αργότερα σταμάτησαν και τα αργαλεία της Σελίτσανης διότι σιγά σιγά παράτησαν τσ' αλατζιάδες ο κόσμος, και φορούσαν ρετσίνα και τσίτια ευρωπαϊκά, που ήταν φθηνότερα ίσως, αλλά και σύμφωνα με τη μόδα! Κι έτσι δεν βρίσκονταν αγοραστές.

Έτσι σταμάτησαν τ' αργαλεία που έφκιναν τις πέλλες (ένα ωραίο ύφασμα) και τα μεταξωτά. Αυτό πάθαμε το κακό, γιατί δεν συντρέχομε τη ντόπια τέχνη. Και παίρνομε ευρωπαϊκά.

Σουσάμια

Στ' αλώνια μεγάλωναν κι οι *σαμαές*. Τις σκάλιζαν και τις έβγαζαν αρχές Σεπτεμβρίου. Τις τινάζαν και τις κοσκίνιζαν με λεπτό κόσκινο και το πηγαίνουν για άλεσμα στους μυλωνάδες της Αγιάς. Το ταχινόλαδο ήταν αντί για το λίγο ελαιόλαδο. Είχαν και ταχίни. Με μέλι το έτρωγαν τα παιδιά. Το σαμόλαδο είναι υδαρές λαμπρό, παχύ αλλ' όποιος δεν το συνηθίσει δεν το θέλει. Μυρίζ' μίαν ιδιάζουσαν μυρωδιά, σαμένια. Έκαμε πολύ νόστιμες τις λαχανόπιττες.

Καρπούζια και πεπόνια

Έσπερναν πολλά χωράφια με καλαμπόκια κοντά στην Κάρλα, γιατί θέλουν υγρασία και γίνονταν καλά και με πολλές ρόκες. Ανάμεσα στις καλαμ'κιές έσπερναν καούνια και καρπούζια. Και γίνονται πολύ μεγάλα και γλυκά.

Οι μεγάλοι γεωργοί έσπερναν ιδιαίτερα χωράφια μόνον καρπούζια και πεπόνια μπουστανία δηλ. και επειδή ήταν κοντά στο βάλτο έκαμαν τόσο μεγάλα και πολλά και γλυκά που δε σώνονταν. Θυμούμαι περνούσαν οι Βουλγαρινιώτες και Σκληθριώτες και τους παρακαλούσαμε να πάρουν όσα ήθελαν στα ζώα τους κι έπαιρναν. Ούλα τα σπίτια ήταν γεμάτα από καρπούζια και καούνια απάν' στους σωρούς απ' τα σπαρτά για να μη σαπίζουν και βαστούσαν πέρα απ' τα χριστούγεννα μερικά μάλιστα τα χειμωνιάτικα καούνια που είναι ολοστρόγγυλα χρωματιστά χωρισμένα εις φιλιά (φέτες) κίτρινα με κάτι στίγματα βαστούσαν ως την Πασχαλιά κι ήταν πολύ νόστιμα. Έτσ' ήταν εκείνα τα χρόνια. Έφκιναν απ' όλα. Γίνονταν κιόλα. Ήθιλι κι ο Θεός.

Ποιμενικός βίος

«Αυτοί π' είχαν πολλά πράματα είχαν κι παραγοί. Άλλ' πααίναν στα στέρφα κι άλλ' στα γαλάρια. Φκιάναν κι τυρί κι βούτυρου. Του πουλούσαν στ' Ζαγουρά τ'ν ίδια τ' βδουμάδα». (ΚΛ, 4127, σ. 30).

«Μαζεύουν του γάλα καναδνύ μέρις καμμιά εικουσαριά κιλά) κι του βάζουν στη γ-κάδ' (ξύλινο ανοιχτό βαρέλι). Ύστι-ρα του χτυπάν κουντά μ'σή ώρα μι τουν κόφτ' κι βγαίν' του βούτυρου» (ΚΛ, 4127, σ. 97, Κεραμίδι).

«Μια φουρά του χουριό μας είχι πουλλά κουπάδια. Κι δέκα χιλιάδς κιφάλια γιδουπρόβατα να πεις λίγα ήταν. Ένας απ' είχι πουλλά ζώα έπιρني κι τσουπάνου. Τουν συμφουνούσαν Αι Γιουργού μι Αι Δημητριού.

Κάδ' και Κόφτ'ς

Άμα ένας είχι λίγα κουμμάτια κι δε σύμφιρني να τα φ'λάζ' τά 'δινι σ' ένα βουσκό μι ρόγα, μι πληρουμή κι κανουνίζαν απ' τουν Αι Γιώρ(γ) μέχρι του Αι Δημήτρη κι απ' τουν Αι Δημήτρη ως τουν Αι Γιώρ(γ). Ένα ξάμηνου.

Άμα δυό τρεις είχαν απού λίγα ζώα τὰ σμίγαν κι τα βουσκοόσαν μαζί.

Τ' Αι Γιουργιού όσοι έχουν ζώα δίνουν άλλους κατόικ', άλλους τυρί σ'ν ικκλησία.

Ικείνα τα χρόνια είχι πουλλοί λύκ'. Τα' κυνηγούσαν. Άμα σκουτώναν κανέναν παίρναν του διρμάτ' του γιμώζαν άχυρα κι τουν γυρνούσαν στα σπίτια κι παίρναν λιφτά, κρέατα, τυριά. Γυρνούσαν σ' όλα τα μαντριά. Του λύκου τουν κυνηγούσαν πουλύ.

Κάθε χρόνο, κάθε τσέλνικας, επειδή στο Κεραμίδι δεν ζουν τον χειμώνα τον χειμώνα στην Ανατολική περιφέρεια (όπου όμως μερικοί κάθονται και παραχειμάζουν στην άκρη του γιαιού και επαφίενται στην τύχην του θεού) και στα βουνά που χιονίζει πολύ, φροντίζει και ευρίσκει λιβάδι ή στα κοινοτικά «Καράπουρνο» και «Κάπιστα» ή στα παραπλεύρως ξένα λιβάδια κοινότητος Καναλιών-Βουλγαρινής ή των αδελφών Καρανίκα εχόντων λιβάδια στη κοινότητά μας υπό το όνομα «Καράπουρνο» Καλλιακούδα, όλα βρίσκονται παρά την λίμνην Κάρλα προς δ. του Κεραμιδίου είναι ωραία χειμαδιά που σπανιώτατα πίπτει χιόνι και βγαίνουν καλά τα ζώα των, ως λέγεται δηλ. περνούν καλά τον χειμώνα, γεννούν καλά και μεγαλώνουν καλά τα κατόικια των ως την άνοιξιν που φεύγουν.

Κάθε τσέλνικας φροντίζει κατά 2-3 ημέρας ή εβδομάδα να πηγαίνει στο τζιοπάνο του ψωμί τυρί καλό ή μπάτζιο στο πνάκι ή ελαίς και πιπεριγιές. Και σκυλόψωμο για τα σκυλιά που είναι 4-5 πάντοτε γιατί έχομεν λύκους πολλούς. Και βλέπεις τον τζιομπάνο να έχη στον ώμο τον τρουβά του με το χωμί, τυρί μέσ' στο π'νάκι, και ελές στη πιτσέτα με το φ'τσέλ. Με νερό. Και τη γκλούτσα στο χέρι. Έτσι περνούν οι

τζιομπαναραίοι όλον τον χειμώνα μέχρι των Χριστουγέννων λίγο προ η μετά, που γεννούν τα γίδια, ότε πηγαίνουν εκεί ίνα επιβλέπουν και βοηθούν στη γέννηση».

Ανθρακοποιία

(ΚΛ, χφο 4127, 1979, σ. 15).

«Μαζεύουνταν δυό τρεις για να κάν'νι καμίν'. Κι παραπάν', όχ' λιγότερ'. Φκιάναν του καμίν. Του χτίζαν μ' σό μέσα στη γη. Βγάναν πέτρα, ασβιστόπιτρα κι τ' στιβάζαν καλά. Αφήναν μέρους για τ' φουτιά. Μαζέυαν κι ξύλα για να του κάψ'νι. Οι γ'ναίικς πααίναν κι κουβαλούσαν αρείκια για να πάρ'ν λιγάκ' ασβέστ'. Δεν αγουράζαμι τότε ασβέστ' Του καμίν' έκιγι τρεις-τέσσιρις μέρις. Τ' αφήναν να κρώσ' κι ύστιρα τ' ανοίγαν.

Πάλι γένουνταν συνεταιρικά. Μαζεύουνταν καμιά δικαριά κι πααίναν απάν' τσ' ουζές. Κόβαν τα ξύλα κι χτίζαν του καμίν'. Τα στιβιάζαν καλά, αφού σκάβαν μια γούρνα πρώτα, κι αφήναν μια πόρτα μι πέτρις για να παίρν' τ' φουτιά. Βάζαν ξιρά ξύλα για να παίρν'νι φουτιά γλήγουρα. Του παραχώνουν μι χώμα. Άμα του δώσης δυνατή φουτιά θα βγη μπρουστίτιρα. Θα τ' δώσης αδύνατ' θ' αργήσ' καναδυό μέρις.

Θέλ, να είσι ειδικός για να φκιάσης καλό κάρβουνου. Δεν ξέρ'νι ούλ' να φκιάν'νι κάρβουνου. Του ξύλου του κόβ'νι καμιά βδομάδα μπρουστά για να πιή του νιρό τ' και να δίν'νι φουτιά κανονική για να βγη καλό κάρβ' νου. Εζαρτάτι κι απ' του μέρους απ' κόβ'νι τα ξύλα. Άμα είνι καμιά μούσγα δε βγαίν' καλό κάρβουνου. Του φθινόπουρου απ' έφ'νι τα φύλλα γένιτι καλό κάρβουνου.

Γένιτι κι αλλιώς του καμίν'. Όρθια τα ξύλα κι αφήνουμι ένα άνοιγμα. Τ' ανάβουμι κι πρέπ' να του παρακουλουθούμι άμα φ' σάη αέρας γιατί η φουτιά παίν' απ' τη μια μιριά κι τ' ανοίγ. Πρέπ' να προυφτάσης να του κλείσης μι μ' κρά ξύλα. Τα κάρβ' να απ' φκιάναμι τα κατιβάζαμι κάτ' μι τσ' κираτζίδης».

Σηροτροφία

Η περιοχή είχε ανεπτυγμένη σηροτροφία, πράγμα που φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό μουριών που επιβιώνουν στα χωριά και μετά την εγκατάλειψή της.

«Εκείνα τα χρόνια είχαμε κουκούλια, καματερό, του λέγαμι. Του ταΐζαμι σκαμνόφ'λλα. Ύστιρα βάζαμι λαδανιές, ζούρες κι κλαδώνουνταν απάν' του κουκούλ'. Ύστιρα τα μάζιβαν τα κουκούλια κι τα δίναν στον έμπουρα.

Στο Κεραμίδι έτρεφαν μεταξοσκώληκα (κουκούλια). Κι είχαν μουριές πολλές στις αυλές, στους μπαχτσέδες και στις άκρες των χωραφιών. Αλλά είχαν κάμποσα χρόνια από το 1878 που δεν τάιζαν. Δεν ξέρω γιατί. Μου φαίνεται ότι ξέπεσαν τα κουκούλια. Μουριές μεγάλες ιδίως απάνω απ' το μύλο του Καραμέρη στην Κουνδουνοβρύση, που ήταν θεόρατες μουριές. Αλλά κατεβαίναμε και στα χωράφια του κάμπου, όπου βρίσκαμε φορτωμένες μουριές και μαζεύαμε μούρα. Τώρα όμως δεν είναι μούρα γιατί διατρέφουν κουκούλια και γι' αυτό φύτεψαν κι άλλες μουριές στα χωράφια του κάμπου. Και έχουν ωραίους μουριώνες. Κι έτσι το χωριό μου βγάζει πολλά και καλά κουκούλια, για να εξοικονομούν τις άμεσες ανάγκες τους, γιατί το Μάη σώνονται και τα χρήματα. Οι δε καλλίτεροι οικονομικά τα ψήνουν για να τα πουλήσουν τον Αύγουστο ακριβότερα». (ΚΛ, αρ. 4127, σ. 116-118, Κεραμίδι, Κων/να Καπετανγιάννη, ετών 54).

«Ικείνα τα χρόνια φκιάναν καματιρό. Ντένονταν καμπόσοι ν' άσπρα κι ανιβαίνουν κι μάζευαν σκαμνόφυλλα για τουν καματιρό σι ξένες μουριές. Ου κόσμους φορβάνταν. Έλιγαν ότι είνι φαντάσματα. Καμία φουρά τσ' πιάναν κι γένονταν ριζί'. Φκιάναν πολλά κουκούλια. Τα πουλούσαν όπους ήταν. Του καματιρό βασκαίνιτι εύκουλα κι του προσέχαν. Ικείνα τα χρονιά φκιάναν κι κουκούλ' στου χουριό. Είχι πουλλές σκαμνιές. Κι τώρα εχ' ακόμα άμα κ' τάξεις πολλές. Του μεταξοσκώληκα τουν παίρναν σπόρου. Ήταν σπουράκια μ' κρά, όπους τα σπόρια απ' τα τρεύλα. Τουν αγουράζαν σι κουτιά απ' του Βόλου, μι του δράμ'. Άλλους φύλαγι ένα κουτί, πολλά δράμια, άλλους λιγότερου. (σ. 117).

«Τ' Μιγάλ' Παραскиβή τουν έβαζι η γυνάικα στου γκόρφου τσ' να μη γκρυώσ' κι τουν πήγινι σ'ν ικκλησιά. Τουν έπιρνι πάντα στου γκόρφου τσ' για να είνι ζιστός. Ύστιρα τουν βάναν κουντά στου τζάκ' κι μι τ' ζέστα βγαίνουν τα σκουληκάκια. Πουλύ μ' κρά. Τα βάζαν μέσα στου κόκκινου στρουμμένου μ' ένα χαρτί κι τα ταΐζαν φύλλου κουμμένου μ' κρό μ' κρό. Κι σιγά-σιγά μιγάλουνι.

Ήταν σπίτια απ' φκιάναν ικατό-διακόσις ουκάδισ κουκούλ'. Αλλά θέλ' να του πιτύχ'ς. Είνι πουλύ ντιλικάτου ζώου. Άμα δε ξέρ'ς να τουν φτιάξεις ή δεν τουν ταΐσεις σ' ν ώρα τ' ή δεν τουν καθάρ'σις καλά ή του σπít' είνι υγρό δεν σι προυχουράει. Θέλ' πολλή προυσουχή. Όταν κλαδών'. Τότι βάνουν κλαδιά, ζούρις (ξερά ρείκια) κι μ' τζούνις, που τα ζηραίναν πρώτα κι κει ανέβινι να κάν' του κουκούλ'. Τα κουκούλλια τα μάζιβαν κι τα δίναν στον έμπουρου. Ήζιρ' ου εμπουρας πότι θα μάζιβαν κουκούλια κι έρχουνταν. Αλλιώς'κα ήταν φόβους να μιρμπιριάσ' (να βγάλει πεταλούδα). Τα κουκούλια απ' δεν έπιρνι ου έμπουρας τα μάζιβαν οι γ' ναίκις κι τα γνέθαν κι φκιάναν στον αργαλειό κανένα συντόν'. Παίρναν πουλ-

λά λιφτά. Αλλά είναι πουλ ύβρουμιάρ' κου ζώου. Όσου μεγάλου σπίτ' κι αν έχ'ς άμα βάλ'ς μέσα καματιρό βρουμάει. Τον καματιρό έπιανι πουλύ απού μάτ'. Είναι στουν άνθρουπου να βασκαίν'. Άμα πήγινις σ' ένα σπίτ' κι είχι καματιρό κι να του 'ταζις δεν μαρτυρούσι που ήταν. Έρχουμι έλιγι. Πιρίμινι. Πολλές κλειδώναν για να μη μπει μέσα ζένους κι του ματιάσ'. Ύστιαρα δεν ήθιλι ήλιου. Έπριπι τα παρά-θυρα να είναι κλειστά.

Τα παλιά τα σπίτια είχαν κρικέλις στου ταβάν' για να κριμούν τα καλαμουτές μι τουν καματιρό». (Κεραμίδι. Κων/να Καπετανγιάννη).

Η επιλογή ενδεικτικά θεμάτων που προέκυψαν από τις αποστολές μας στον θεσσαλικό χώρο δεν καλύπτουν παρά ελάχιστα το πλούσιο και πολυσχιδές υλικό. Η αξία ωστόσο του υλικού προκύπτει από την αξιοποίησή του σε μια σειρά ανακοινώσεων σε επιστημονικά συνέδρια, επιστημονικών δημοσιευμάτων, αλλά και άρθρων, διαλέξεων-ομιλιών που πραγματοποιήθηκαν. Παραθέτουμε κατάλογο των αποστολών και των σχετικών δραστηριοτήτων που προέκυψαν από αυτές.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Πίνακας εντεταλμένων αποστολών (με χρονολογική σειρά)

1976. Πήλιο Μαγνησίας (Μούρεσι, Ξουρίτσι, Ζαγορά, Ανήλιο, Τσαγκαράδα). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 272 σελ. τετραδίου, σχ. 8^ο, και 62 μελωδίες τραγουδιών.

Περιεχόμενα: Γενικά, ιστορικά και δημογραφικά στοιχεία, κατοικία, ενδυμασία, διατροφή, λαϊκή αρχιτεκτονική, έπιπλα και σκεύη, γεωργικός βίος, ποιμενικός βίος, κεντητική, σηροτροφία, ξυλογλυπτική, λιθογλυπτική, ασβεστοποιία, ανθρακοποιία, μελισσοκομία, βαφική, κοινωνική οργάνωση, μετρήσεις, κοινωνικός βίος (γέννηση, γάμος, θάνατος), λαϊκή πίστη και λατρεία, μαγεία, μαντική, δεισιδαιμονίες, επωδές, λαϊκή ιατρική, αστρολογία, μετεωρολογία, τραγούδια (61), χοροί, μουσικά όργανα, μύθοι, παραμύθια (6), εντράπεζες διηγήσεις, παραδόσεις (49), παροιμίες κ.ά.

1979. Πήλιο Μαγνησίας (Πουρί, Κεραμίδι, Κανάλια, Τρίκερι, Λαύκος, Προμίρι). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 730 σελ. τετραδίου, σχ. 8ου, 120 ηχογραφήσεις τραγουδιών και πολλές φωτογραφίες.

Περιεχόμενα: Στοιχεία ιστορικά και δημογραφικά, κατοικία, έπιπλα και σκεύη, ενδυμασία, διατροφή, καλλωπισμός, υφαντική, κεντητική, βαφική, ανθρακοποιία, ασβεστοποιία, οικοδομική, λιθογλυπτική, ξυλογλυπτική, μεταλλοτεχνία, σαγματοποιία, αγωνιάτες, χτένιδες, οργανοπαίκτες, κηροπλαστική, γεωργικός και ποιμενικός βίος, ελαιοκομία, αμπελουργία, μελισσοκομία, σηροτροφία, μύλοι, νεροτριβές, κνήγι, αλιεία, ναυτιλία, κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος), κοινωνική οργάνωση, λαϊκό δίκαιο, τραγούδια (118), δίστιχα (5), παροιμίες (28), παραδόσεις (72), εντράπεζες διηγήσεις, σκώμματα μεταξύ χωριών, παιχνίδια, λαϊκό θέατρο, λαϊκό εορτολόγιο, λαϊκή λατρεία, μαγεία, μαντική, λαϊκή ιατρική, μετεωρολογία, συνθηματικές γλώσσες, τοπωνύμια, γλωσσικό υλικό, ηχογραφήσεις, φωτογραφίες (388) κ.ά.

1980. Βόρειες Σποράδες (Σκόπελος, Γλώσσα Σκοπέλου, Αλόνησος). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 633 σελ. τετραδίου, σχ. 8ου, 87 ηχογραφήσεις τραγουδιών και 17 παραμυθιών, καθώς και 110 φωτογραφίες.

Περιεχόμενα: Κατοικία, οικισμός, ενδυμασία, διατροφή, καλλωπισμός, υφαντική, πλεκτική, βαφική, κεντητική, ασβεστοποιία, ανθρακοποιία, οικοδομική-κτίστες, λιθογλυπτική, μεταλλοτεχνία, καλαθοπλεκτική, αγγειοπλαστική, ναυπηγική, ρητινοσυλλογή, σηροτροφία, αλιεία, γεωργία, ποιμενικός βίος, ελαιοκομία, αμπελουργία, δενδροκομία, κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος), κοινωνική οργάνωση, τραγούδια, σκώμματα, μαντική, μαγεία, λαϊκό εορτολόγιο, λαϊκή λατρεία, μετεωρολογία, λαϊκή ιατρική, τοπωνύμια, γλωσσικό υλικό, παραμύθια (17), παραδόσεις, παροιμίες κ.ά.

1981. Νομός Μαγνησίας (Άγιος Γεώργιος Νηλείας, Άγιος Λαυρέντιος, Αγία Τριάδα, Άνω Γατζέα). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 417 σελ. τετραδίου, σχ. 8^ο, και ηχο-

γραφήσεις τραγουδιών και παραμυθιών. Το υλικό συνοδεύεται από πολλές σχετικές φωτογραφίες.

Περιεχόμενα: Ειδήσεις για την κατοικία, τη διατροφή, τις ασχολίες των κατοίκων παλαιότερα και πρόσφατα, τραγούδια και παραμύθια, παραδόσεις και πληροφορίες για την καθημερινή ζωή στο Δυτ. Πήλιο. Επίσης έθιμα λαϊκής λατρείας και εορτολογίου, στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική ζωή, τη λαϊκή ιατρική, τραγούδια, σκώμματα, τοπωνύμια και γλωσσικό υλικό.

1982. Νομός Λαρίσης (επαρχία Φαρσάλων: Σκοπιά, Αμπελιά, Ερέτρια, Παλιόμυλος). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε σελ. 460, σχ. 8^{ου}, και ηχογραφήσεις 111 τραγουδιών και 3 παραμυθιών.

Περιεχόμενα: Κατοικία, οικισμός, εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, έπιπλα και σκεύη, ενδυμασία, καλλωπισμός, διατροφή, γεωργικός και ποιμενικός βίος, υφαντική, κυνήγι, επαγγέλματα διάφορα (βαρελάδες, σιδεράδες, αγωγιάτες, γανωτές, μαραγκοί, χρυσοχόοι, ράπτες, καρροποιοί, ξυλογλύπτες, κτίστες, ασβεστάδες κ.ά.), μελισσοκομία, κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος), κοινωνική οργάνωση, λαϊκή ιατρική, μαγεία, προλήψεις, μαντική, μετεωρολογία, λαϊκή λατρεία, παραμύθια (3), παραδόσεις, ανέκδοτα, παροιμίες, τραγούδια (122) κ.ά.

1984. Νομός Λαρίσης (Κρυόβρυση, Καρύα και Βερδικούσα Ελασσόνας, Ραϊνάνη, Κρανιά Ολύμπου). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 1097 σελ. τετραδίου, σχ. 8ου, ηχογραφήσεις τραγουδιών 274 και παραμυθιών 5, συνεντεύξεις, φωτογραφίες 55.

Περιεχόμενα: Οικισμός (ιστορικά, έκταση, πληθυσμός, ασχολίες των κατοίκων), κατοικία, έπιπλα-σκεύη, ενδυμασία, υπόδεση, καλλωπισμός, διατροφή, γεωργικός και ποιμενικός βίος, μελισσοκομία, κυνήγι, αμπελουργία, σιροτροφία, υφαντική, βαφική, επαγγέλματα (κτίστες, υλοτόμοι, ραφτάδες, βαρελάδες, χαλκιάδες, σαμαράδες, ξυλουργοί, καρεκλάδες), λαϊκή ιατρική, λαϊκή πίστη και λατρεία, λαϊκό εορτολόγιο, μαγεία, προλήψεις, μαντική, μετεωρολογία, κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος), κοινωνική οργάνωση, λαϊκό δίκαιο, παραδόσεις (70), παραμύθια (5), ευτράπελες διηγήσεις, παροιμίες, αινίγματα, τραγούδια (109), τοπωνύμια, ηχογραφήσεις τραγουδιών (274), βιογραφίες πληροφορητών κ.ά.

1985. Νομός Λαρίσης (Συκούριο, Πουρνάρι, Σπηλιά, Μακρυχώρι, Ομόλιο, Χάλκη). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 817 σελ. τετραδίου, σχ. 8ου, ηχογραφήσεις τραγουδιών 163 και παραμυθιών 13, φωτογραφίες 459.

Περιεχόμενα: Γενικά και ιστορικά στοιχεία, κατοικία, οικισμός, εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, έπιπλα-σκεύη, οικιακές ασχολίες, ενδυμασία, καλλωπισμός, διατροφή, γεωργικός και ποιμενικός βίος, επαγγέλματα (θεριστές, σιδεράδες, σαμαράδες, γανωτές, αγωγιάτες, μαραγκοί, χρυσοχόοι, χτενάδες, ράφτες, καρροποιοί, χαντζήδες και χάνια, ξυλογλύπτες, κτίστες, οργανοπαίκτες, αγγειοπλάστες, ασβεστάδες, μυ-

λωνάδες κ.ά.), υφαντική, μύλοι, κυνήγι, αλιεία, μελισσοκομία, κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος), κοινωνική οργάνωση, λαϊκή ιατρική, ληστεία, παραμύθια (13), παραδόσεις (38), ανέκδοτα (7), παροιμίες και παροιμιόμυθοι, αυτοβιογραφίες, τραγούδια (163), μαγεία, προλήψεις, λαϊκή λατρεία, μαντική, μετεωρολογία, τοπωνύμια και επώνυμα κ.ά.

1986. Νομός Λαρίσης (Δομένικο, Δρυμός, Βαλανίδα, Καλλιπεύκη, Γόννοι). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 1100 σελ. τετραδίου, σχ. 8^{ου}, ηχογραφήσεις 310, φωτογραφίες 230.

Περιεχόμενα: Το υλικό αναφέρεται σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής των χωριών στα οποία πραγματοποιήθηκε η έρευνα, αλλά περιλαμβάνει και λεπτομερή στοιχεία για θέματα, όπως τα λατρευτικά έθιμα και τα τραγούδια του Πάσχα στο Δομένικο, τον Δρυμό και την Ελασσόνα, ιδιαίτερα αξιόλογα για τη διαχρονική τους παρουσία και σημασία, τα γονιμικά έθιμα των Απόκρεω στον Δρυμό (κρέμασμα σκύλου, τραγούδια), τα επαγγέλματα των κατοίκων της Καλλιπεύκης (κατασκευαστές ξύλινων κυρίως γεωργικών εργαλείων, υλοτόμοι, κτηνοτρόφοι κ.ά.), παραδόσεις για τον Μεγαλέξανδρο και τους αρχαίους Έλληνες (Γόννοι) κ.ά. Έχουν επίσης ηχογραφηθεί μοιρολόγια καθώς και τα σχετικά ταφικά έθιμα. Έχει ηχογραφηθεί δημοτική μουσική και τραγούδια από οργανοπαίκτες-τραγουδιστές των Γόννων, γνωστούς σε όλη σχεδόν την Ελλάδα.

1989. Νομός Μαγνησίας (επαρχ. Αλμυρού: Ανάβρα, Κοκκωτοί, Αμαλιάπολη, Πτελεός). Ποικίλη λαογραφική ύλη σε 564 σελ. τετραδίου, σχ. 8^{ου}, και ηχογραφήσεις, φωτογραφίες 159 κ.ά.

Περιεχόμενα: Κατοικία, έπιπλα-σκεύη, ενδυμασία, καλλωπισμός, διατροφή, υφαντική, κεντητική, βαφική, ανθρακοποιία, ασβεστοποιία, οικοδομική, μεταλλουργία, ξυλογλυπτική, αγγειοπλαστική, σαγματοποιία, ραπτική, κτενοποιία, βυρσοδεψία, κηροπλαστική, γεωργικός και ποιμενικός βίος, ελαιοκομία, αμπελουργία, μελισσοκομία, σπηροτροφία, μύλοι, νεροτριβές, κυνήγι, αλιεία, ναυτιλία, εμποροπανηγύρεις, κοινωνική ζωή (γέννηση, γάμος, θάνατος), κοινωνική οργάνωση, λαϊκό δίκαιο, τραγούδια (118), δίστιχα, παροιμίες, παραδόσεις (72), ευτράπελες διηγήσεις (8), σκώμματα, παιχνίδια, λαϊκό θέατρο, λαϊκό εορτολόγιο, λατρεία, μαγεία, μαντική, λαϊκή ιατρική, στιχουργοί, αυτοβιογραφίες, προλήψεις, παραδόσεις (29), παραμύθια (12), συνθηματική γλώσσα, τοπωνύμια, ανθρωπωνύμια κ.ά.

1993. Νομός Τρικάλων (περιοχή Ασπροποτάμου: Χαλίκι, Ανθούσα, Γαρδίκι, Πολυθέα, Αγία Παρασκευή, Κλεινός). Τα χωριά κατοικούνται από Βλάχους μετακινούμενους από αιώνες προς τον κάμπο, κυρίως της Θεσσαλίας, κατά τη χειμερινή περίοδο. Ποικίλη ύλη σε 500 σελ. Α4 σε Η/Υ (αρχικά το υλικό είχε καταγραφεί σε 750 χειρόγραφες σελίδες), 250 φωτογραφίες και 137 ηχογραφήσεις τραγουδιών και

παραμυθιών (σε 20 μαγνητοταινίες οι ηχογραφήσεις τραγουδιών, παραμυθιών και συνεντεύξεων).

Ανακοινώσεις μας σε συνέδρια, δημοσιεύματα, προγράμματα, διαλέξεις, ομιλίες που προέκυψαν από το υλικό των επιτοπίων ερευνών στη Θεσσαλία

Ανακοινώσεις σε συνέδρια

«Η οργάνωση της παραδοσιακής κοινωνίας του Τρίκερι», *Α΄ Συμπόσιο Μαγνησιακών Σπουδών «Η παράδοση και εμείς»*. Βόλος, Δεκέμβριος 1979.

«Θεσσαλοί συλλογείς λαογραφικού υλικού. Ανέκδοτη αλληλογραφία τους με τον Ν. Γ. Πολίτη», *Β΄ Διεθνές Συνέδριο Θεσσαλικών Σπουδών*. Λάρισα-Βόλος, 17-21 Σεπτεμβρίου 1980.

«Τα επαγγέλματα της περιοχής Ελασσόνας», *Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο «Ο Όλυμπος στη ζωή των Ελλήνων»*. Ελασσόνα, 14-16 Σεπτεμβρίου 1984.

«Η διατροφή στην παραδοσιακή κοινωνία του Πηλίου. Εθνογραφική θεώρηση», *Β΄ Συμπόσιο Μαγνησιακών Σπουδών «Το Πήλιο. Ιστορία – Λαογραφία – Οικονομία»*. Βόλος, 1-2 Δεκεμβρίου 1984.

«Παρατηρήσεις στον λαϊκό πολιτισμό του Θεσσαλικού Ολύμπου», *Γ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο «Ο Όλυμπος στη ζωή των Ελλήνων»*. Ελασσόνα, 5-7 Σεπτεμβρίου 1986.

«Η σχέση του Νεοέλληνα προς τα αρχαιολογικά ευρήματα και ιστορικά “τεκμήρια”. Το παράδειγμα της περιοχής Αλμυρού», *Ιστορικό - Αρχαιολογικό Συμπόσιο: Φθιώτιδες Θήβαι - Μαγνησία*. Νέα Αγχίαλος Μαγνησίας, 14-16 Νοεμβρίου 1986.

«Παραδοσιακές βιοτεχνίες του νερού στην περιοχή Τρικάλων», *Α΄ Συνέδριο Τρικαλινών Σπουδών*. Τρίκαλα, 6-8 Νοεμβρίου 1987.

«Τα Ιστορικά Αρχεία της Θεσσαλίας και η προφορική ιστορία», *Ημερίδα: Θεσσαλία, 19ος αιώνας*. Λάρισα, 19 Νοεμβρίου 1988.

«Οι Πελοποννήσιοι της Σκιάθου», *Α΄ Συνέδριο Μελετών Σκιάθου*. Αθήνα, 24-27 Νοεμβρίου 1988.

«Οι συνθήκες ζωής των θεριστών και αλωνιστών στον θεσσαλικό χώρο». *Συνέδριο: Θέματα Ιστορίας του θεσσαλικού χώρου*. Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών. Βόλος, 1989.

«Αυτοβιογραφίες και τοπική Ιστορία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα από την περιοχή του Ολύμπου», *Ε΄ Συνέδριο «Ο Όλυμπος στους αιώνες»*. Ελασσόνα, 7-9 Σεπτεμβρίου 1990.

«Επισημάνσεις στον παραδοσιακό υλικό πολιτισμό της Σκιάθου», *Β' Συνέδριο Μελετών Σκιάθου*. Αθήνα, 25-28 Νοεμβρίου 1990.

«Ειδήσεις για την εκπαίδευση στη Θεσσαλία στην ανέκδοτη αλληλογραφία δασκάλων με τον Ν. Γ. Πολίτη (1888-1902)», *Α' Συνέδριο για την Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*. Βόλος, 8-10 Νοεμβρίου 1991.

«Η διατροφή στα χωριά των Αγράφων, 19ος-20ός αιώνας», *Ε' Συνέδριο Αγράφων: «Αρχαιολογία - Ιστορία - Λαογραφία»*. Καρδίτσα, 16-18 Οκτωβρίου 1992.

«Οι καλλιέργειες στη Θεσσαλία και η βιομηχανία γεωργικών εργαλείων», *Συνέδριο: «Η βιομηχανία του Βόλου και της περιοχής, 1881-1981»*. Οργανωτής: Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών, Τεκμηρίωσης Αρχείων και Εκθεμάτων Βόλου. Βόλος, 25-28 Νοεμβρίου 1993.

«Οι μετακινήσεις των Βλάχων του Ασπροποτάμου», *Συνέδριο: «Οι Βλάχοι στην Ιστορία του Ελληνισμού: Παρελθόν, προοπτικές»*. Βέροια, 25-26 Ιουνίου 1994.

«Παραδόσεις για τον Μεγαλέξανδρο στην περιοχή του Ολύμπου», *Ζ' Συνέδριο «Ο Όλυμπος στους αιώνες»*. Ελασσόνα, 26-28 Αυγούστου 1994.

«Η θρησκευτική ζωή των Σαρακατσάνων», *Επιστημονικό Συμπόσιο με θέμα: «Ζωή, ιστορία και συμβολή των Σαρακατσάνων στους εθνικούς αγώνες»*. Θεσσαλονίκη, 30 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1994.

«Πελοποννήσιοι έποικοι του Αμπελώνα. Η συμβολή τους στη συγκρότηση του οικισμού», *Συνέδριο με θέμα: «Ο Αμπελώνας και η ιστορία του»*. Αμπελώνας Λαρίσης, 3-5 Νοεμβρίου 1994.

«Ο Γεώργιος Αδρακτάς, ένας Τσαγκαραδιώτης λογοτέχνης. Η ζωή και το έργο του», *Ημερίδα: «Η Θεσσαλία στην Ελληνική Γραμματεία και Λογοτεχνία»*. Οργανωτής: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Βόλος, 15-16 Οκτωβρίου 1995.

«Τα πανηγύρια του Πηλίου», *ημερίδα με θέμα «Τα πανηγύρια στο Πήλιο»*. Τσαγκαράδα Πηλίου, 20 Μαρτίου 1999.

«Ο τελετουργικός χορός “Καμάρα” της Σκιάθου», *Α' Συνέδριο Λαϊκού Πολιτισμού*, που πραγματοποιήθηκε στις Σέρρες, Σέρρες 15 Οκτωβρίου 1999.

«Ο Ρήγας και η λαϊκή παράδοση», *ημερίδα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, που οργάνωσε η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, Αίθουσα Παλαιάς Βουλής, 14 Ιουνίου 1998.

«Ασπροποταμίτες στην περιοχή των Φαρσάλων», *Α' Επιστημονικό Συνέδριο Φαρσαλινών Σπουδών*. Φάρσαλα, 20-21 Ιουνίου 1998.

«Η καθημερινή ζωή στο Πήλιο την εποχή των τριών Δημητρίων διδασκάλων του Γένους, Πανελλήνιο Συνέδριο «Οι τρεις Μηλιώτες διδάσκαλοι του Γένους (Ανθιμος Γαζής, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Δανιήλ Φιλιππίδης). Βίοι παράλληλοι (Πτυχές της ζωής και του έργου τους)». Μηλιές Πηλίου, 2000.

«Τα πανηγύρια του Πηλίου», *Ημερίδα με θέμα: «Τα πανηγύρια και το μέλλον τους»*, Τσαγκαράδα Πηλίου, 20 Μαρτίου 2000.

«Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο». *Διημερίδα με θέμα: «Γεωργικά Εργαλεία και Παραδοσιακή Τεχνολογία»*, στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Βελεστίνου». Βελεστίνο, 14-15 Μαΐου 2000.

«Όθρυς όρος εστί Θετταλίας, ό φέρει όφεις, τους λεγομένους σήπας...», *Γ' Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών, που οργάνωσε ο Πολιτιστικός Οργανισμός του Δήμου Αλμυρού*. Αλμυρός Μαγνησίας, 13-15 Οκτωβρίου 2000.

«Ο λύκος στη λαϊκή παράδοση», *Ημερίδα με θέμα: «Οι Κοινότητες των Αγράφων»*. Αγραφα, 15 Δεκεμβρίου 2000.

«Λαϊκή Χειρουργική», *Κεντρική ομιλία κατά την έναρξη Επιστημονικής Διημερίδας της Ελληνικής Χειρουργικής Εταιρείας και της Χειρουργικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*. Λάρισα, 29-30 Μαρτίου 2002.

«Η λειτουργία του σατιρικού τραγουδιού», *Ημερίδα με θέμα «Η σάτιρα»*, Χορευτικός Όμιλος Αλμυρού, Δήμος Αλμυρού. Αλμυρός Μαγνησίας, 2002.

Δημοσιεύματα

«Ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης και η Λαογραφία της Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 11 (1976), σ. 183-222.

«Θεατρική παράσταση λαϊκής διασκευής της Ερωφίλης στο Φανάρι Καρδίτσας», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών (Καρδίτσα - Τρίκαλα, 20-23 Οκτωβρίου 1978)*. «Δυτ. Θεσσαλία – Καραγκούνηδες», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 13 (1980), σ. 183-206. Βλ. και *Θεατρολογικά. Μελετήματα για το λαϊκό θέατρο. Από το Κρητικό θέατρο στα δρώμενα της νεοελληνικής Αποκριάς*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1998, σχ. 8°.

«Πελοποννήσιοι στην περιοχή της Λάρισας μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881). Συμβολή στην έρευνα του εποικισμού του πεδινού Θεσσαλικού χώρου», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, τ. Γ', Αθήνα 1987-1988, σ. 491-518 + πίν. 28-30.

«Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»* (30 Μαΐου-1 Ιουνίου 1986), *Υπέρεια*, τ. 1 (1990), σ. 161-325 και αυτοτελώς, σχ. 8^ο, σελ. 1-164.

«Συμβολή στην έρευνα της διατροφής των εποχικών αγροτικών εργατών (τέλος 19ου αι. - περ. 1950). Η περίπτωση των θεριστών στο Θεσσαλικό χώρο», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Σφυρόερα από τους μαθητές του*, Αθήνα 1992, σ. 373 -393.

«Πηλιορείτικα παραμύθια από το αρχείο του Ν. Γ. Πολίτη», *Συνέδριο με θέμα: «Λαϊκό παραμύθι και παραμυθάδες στην Ελλάδα»*. Οργανωτές: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Κοινότητα Πορταριάς. Πορταριά Πηλίου, 14-16 Μαΐου 1993, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σ. 49-56..

«Υδροκίνητες βιοτεχνίες της Γούρας», *Πρακτικά Συνεδρίου «Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Ανάβρας (Γούρας)»* (31 Ιουλ.-1 Αυγ. 1993), Αθήνα 1994, σ. 169-182.

«Η τοπική Ιστορία και οι πληροφορίες λαογραφικού περιεχομένου», *Ανακοινώσεις Ε' και ΣΤ' Πανελληνίου Συνεδρίου «Ο Όλυμπος στους αιώνες»*, Ελασσόνα, Σεπτέμβριος 1990 και 1993, Ελασσόνα 1994, σ. 81-86.

«Παράδοση και ιστορική πραγματικότητα. Η περίπτωση του Γεωργίου Σακελλίω-
ωνος», *Πρακτικά του Συνεδρίου «Ρήγας Φεραίος – Κισσός Πηλίου»* (26-28 Μαΐου 1995), Αθήνα 1996, σ. 23-43.

«Ναυτικός βίος και ναυπηγική τέχνη στη λαϊκή παράδοση των Βορείων Σποράδων», *Συνέδριο με θέμα: «Ναυτική ιστορία και ναυπηγική τέχνη ανά τους αιώνες στις Βόρειες Σποράδες»*. Σκόπελος, 18-19 Μαΐου 1996. (Τρισελίδη περίληψη δημοσιεύτηκε στο περ. «Επτά Ημέρες» της Καθημερινής, 1 Σεπτ. 1996, σ. 15-17. Αναδημοσίευση με τίτλο: «Ο λαϊκός πολιτισμός [της Σκοπέλου]: Ναυπηγική, ενδυμασίες, γιορτές και τραγούδια», στον τόμο «Βόρειες Σποράδες». τόμ. ΚΖ' των «Επτά Ημερών», Αθήνα 1998, σ. 100-103.

«Προμελέτη σκοπιμότητας αξιοποίησης των υδροκίνητων εργαστηρίων του Βελεστί-
νου», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί - Βελεστίνο- Ρήγας»*, περ. *Υπέρεια*, τ. 2, Αθήνα 1994, σ. 439-448.

«Οι υδροκίνητες εγκαταστάσεις του Βελεστίνου. Πρόγραμμα αξιοποίησης από τη Νομαρχία Μαγνησίας και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας», περ. *Τεχνολογία*, του Πολι-
τιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ, τεύχ. 5/6 (1992), σ. 39.

Επιστημονική διημερίδα με θέμα : «Η ελονοσία». Λάρισα, 6-7 Δεκεμβρίου 1999.

«Η ελονοσία στη λαϊκή παράδοση», περ. *JAMA Hellas (Journal of the American Association)*, τ. 2, αρ. 2, November-December 1999, σ. 114-116.

«Στα μυλοτόπια της Κεντρικής Ελλάδας. Υδροκίνητοι παραδοσιακοί μύλοι στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα», στο ένθετο «Επτά Ημέρες» της εφημ. «Καθημερινή» με θέμα «*Ελληνικοί νερόμυλοι*», 15 Οκτωβρίου 2000, σ. 14-15.

«Παραδοσιακές αντιλήψεις και νέες επιστημονικές ιδέες στο έργο του Ρήγα», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, 2-5 Οκτωβρίου 2003, *Υπέρεια*, τόμ. 4 (2006), σ. 773-787.

«Ένα μονογραφικό μουσείο: Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας του Βελεστίνου», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997, *Υπέρεια*, τόμ. 3 (2002), σ. 363-382.

«Ιχνηλασία της κεραμικής στα μικροτοπωνύμια και τις παραδόσεις της Θεσσαλίας», Συνέδριο με θέμα: «*Θεσσαλική Κεραμική: χώμα και νερό από την προϊστορία στην τρίτη χιλιετία*» (μνήμη Γεωργίου Γουργιώτη). Οργανωτής: Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας. Λάρισα, 16-17 Σεπτεμβρίου 2000.

«Η πολιτιστική και οικονομική δυναμική του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο. Η χαμένη ευκαιρία δημιουργίας ενός μοναδικού οικομουσείου», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, 4-7 Οκτωβρίου 2012, *Υπέρεια*, τ. 6 (2014), σ. 595-612.

Άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες

«Το Α' Συνέδριο “Φεραί - Βελεστίνο-Ρήγας” και η γύρω από τον Ρήγα Βελεστινλή έρευνα», περ. «*Διαβάζω*», αφιέρωμα στο Ρήγα Βελεστινλή, αρ. τεύχ. 235, 21 Μαρτίου 1990, σ. 76-80.

«Το Πανηγύρι». Εισαγωγή στο Πρόγραμμα της παράστασης του θεατρικού έργου του Δημ. Κεχαΐδη «Το Πανηγύρι», Εθνικό Θέατρο, Νέα Σκηνή, Αθήνα, χειμερινή περίοδος 1997-1998, σ. 7-11.

«Οι Μήνες του Πηλίου», «Επτά Ημέρες», εφ. Καθημερινή, 6 Μαΐου 2001 [= Οι δώδεκα μήνες: Άνοιξη, έκδ. Καθημερινής, τ. ΜΗ', Αθήνα 2002, σ. 157].

Διαλέξεις, ομιλίες κ.λπ.

«Η λαογραφική έρευνα της Θεσσαλίας», Λύκειο Ελληνίδων. Αθήνα, 4 Μαΐου 1982.

«Η λαογραφική έρευνα στην περιοχή Καρδίτσας. Διαπιστώσεις, προοπτικές», Σύνδεσμος Γυναικών Καρδίτσας «Η Καραγκούνα». Αθήνα, 28 Νοεμβρίου 1984.

«Η Λάρισα στα τέλη του 19ου σε ανέκδοτο χειρόγραφο Πηλιορείτη λογίου», Γαλλικό Ινστιτούτο και Λαογραφική Εταιρεία Λαρίσης. Λάρισα, 29 Οκτωβρίου 1985.

«Οι νερόμυλοι του Βελεστίνου και το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων (με προβολή διαφανειών)», Σύλλογος Βελεστινιωτών Αθηνών. Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, Οκτώβριος 1986.

«Οι Πελοποννήσιοι στην περιοχή της Λάρισας», Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας - Σύνδεσμος Πελοποννησίων Λάρισας «Ο Μοριάς». Λάρισα, 21 Φεβρουαρίου 1987.

«Η ίδρυση του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας Βελεστίνου και η σημασία του», Σύλλογος Βελεστινιωτών Αθηνών. Βελεστίνο, 22 Φεβρουαρίου 1987.

«Η πνευματική ζωή της Τσαγκαράδας Πηλίου (19ος - 20ός αι.)», ομιλία στα εγκαίνια του Πνευματικού Κέντρου της ιδιαίτερης πατρίδας μου Τσαγκαράδας. Τσαγκαράδα, 30 Αυγούστου 1987.

«Νεροτριβές της Γούρας», Σύλλογος Αναβρυωτών Μαγνησίας «Όθρυς-Γούρα». Ανάβρα (Γούρα) Αλμυρού, 29 Μαΐου 1988.

«Ο Κίτσος Μακρής. Πρώτη αποτίμηση του έργου του», φιλολογικό μνημόσυνο. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών. Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 1989.

«Ο Αχιλλέας Τζάρτζανος και η λαογραφική έρευνα της Θεσσαλίας». Ομιλία σε τιμητική εκδήλωση του Δήμου Τιρνάβου και της Εταιρείας Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας για τον Τιρναβίτη επιστήμονα και δάσκαλο. Τίρναβος, 1989.

«Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας του Βελεστίνου. Προοπτικές», Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης «Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα». Βελεστίνο, 2 Ιουνίου 1991.

«Ο Κίτσος Μακρής και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας», Λύκειο Ελληνίδων Αθηνών. Αθήνα, Δεκέμβριος 1991.

«Οι βιοτεχνίες στο Πήλιο κατά τον 19ο αιώνα», Πολιτιστική Κίνηση Μαγνησίας. Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων, 13 Ιουνίου 1991.

«Εθνική πολιτιστική ταυτότητα και περιφερειακή ανάπτυξη. Η περίπτωση της Θεσσαλίας», Εταιρεία Θεσσαλικών Μελετών (Αθηνών). Λάρισα, 1991.

«Καραγκούνικος γάμος», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Λέσχη Γυναικών Καρδίτσας. Βόλος, 30 Νοεμβρίου 1992.

«Το Λαογραφικό Κέντρο Κίτσου Μακρή και το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας», μνημόσυνο - διάλεξη για τα δύο χρόνια από τον θάνατο του Κ. Μακρή. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, Δημαρχείο Βόλου, 9 Δεκεμβρίου 1992.

«Θεσσαλικά χοιροσφάγια», Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών. Αθήνα, Παλαιό Αμφιθέατρο Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 1993.

«Οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων του Ασπροποτάμου», Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ.) Τρικάλων και Ίδρυμα Λεωνίδα Μακρή. Τρίκαλα, Επιμελητήριο Τρικάλων, 18 Μαρτίου 1995.

«Σκιαθίτικο Δωδεκαήμερο», εκδήλωση για τα «Χριστούγεννα στη Λαοτεχνία». Σύλλογος των Απανταχού Σκιαθιτών. Αθήνα, Σχολή Εθνικής Αμύνης, 1995.

«Η λαογραφική έρευνα στη Θεσσαλία», Λέσχη Γυναικών Καρδίτσας, Λύκειο Ελληνίδων Αθηνών. Αθήνα, 17 Μαρτίου 1997.

«Η διατροφή των κατοίκων της πεδινής Θεσσαλίας», Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών. Αθήνα, αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσού», 25 Νοεμβρίου 1997.

«Η Καρδιτσιώτισσα αστή και τα του οίκου της», ομιλία στο πλαίσιο των εγκαινίων της εκθέσεως με θέμα « 1852-2002. Από το νοικοκυριό της γιαγιάς έως σήμερα» στο αίθριο της Δημοτικής Αγοράς Καρδίτσας. Οργάνωση από τον Δήμο και τη Νομαρχία Καρδίτσας και την Λέσχη Γυναικών Καρδίτσας Αθηνών. Καρδίτσα, 8 Ιουνίου 2002.

«Ο λαϊκός πολιτισμός της Θεσσαλίας», ομιλία στον Σύλλογο Θεσσαλών Παπάγου, 26 Νοεμβρίου 2003.

«Ίδρυση Μουσείου», ομιλία στην ημερίδα «Πέτρα Πηλίου. Προβλήματα και προοπτικές», που οργάνωσαν τα Σωματεία Λατόμων Πέτρας Καλαμακίου, Νεοχωρίου και Συκής Πηλίου, Νεοχώρι, 2 Σεπτεμβρίου 2006.

Επίκαιρα άρθρα σε εφημερίδες, πρόλογοι, βιβλιοκρίσιες κ.ά.

Πίσω από τον καθρέπτη: Γύρω από το τζάκι. [Δύο Παραμύθια από τη Θεσσαλία], εφ. *Το Βήμα*, 24 Δεκεμβρίου 1995, σ. 12-13 (*Το άλλο Βήμα*): Παραμύθι της Ευανθίας Κιού από τη Ραψάνη Ολύμπου και του Ν. Βογιατζή από τον Άγιο Γεώργιο Νηλείας Πηλίου.

Προλογικό σημείωμα και παρουσίαση του βιβλίου του Ζήση Τζιαμούρτα, *Λαογραφική πινακοθήκη των Καραγκούνηδων*, Καρδίτσα (έκδ. Νομαρχίας Καρδίτσας), 1998.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

AIKATERINI POLYMEROU-KAMILAKI

Remarks on the folk culture of Thessaly on the basis of fieldwork research

Thessaly, a region of central Greece, situated literally in the crossroads of different peoples and cultures ever since the haze of legend, constitutes a challenge for the folklorist-ethnologist. That's because mainly the productive lowland area of the Thessalian plaine attracted diverse populations, permanently installed or transitional. The movements of pastoral communities from the mountains' pastoral sites to the lowland winter pastures, but also of various professional groups, jobseekers from different parts of the Balkans who settled down permanently after the annexation of Thessaly to Greece (1881), as well as the refugees' settlements before and after the Asia Minor Catastrophe, create a really interesting population mosaic. Any social research therefore in such a region requires special attention in order to yield reliable results. The aim of this essay is to present in an indicative way certain aspects of the popular culture of Thessaly and of the integration of people from different parts of the Greek space as a result of traditional regular seasonal movements, like those of nomad pastoralists and seasonal workers, or of forced translocations as the population exchange after the Asia Minor Catastrophe etc. with insights from field research, commissioned by the Hellenic Folklore Research Centre, and frequent personal returns to the workfield.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ